

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

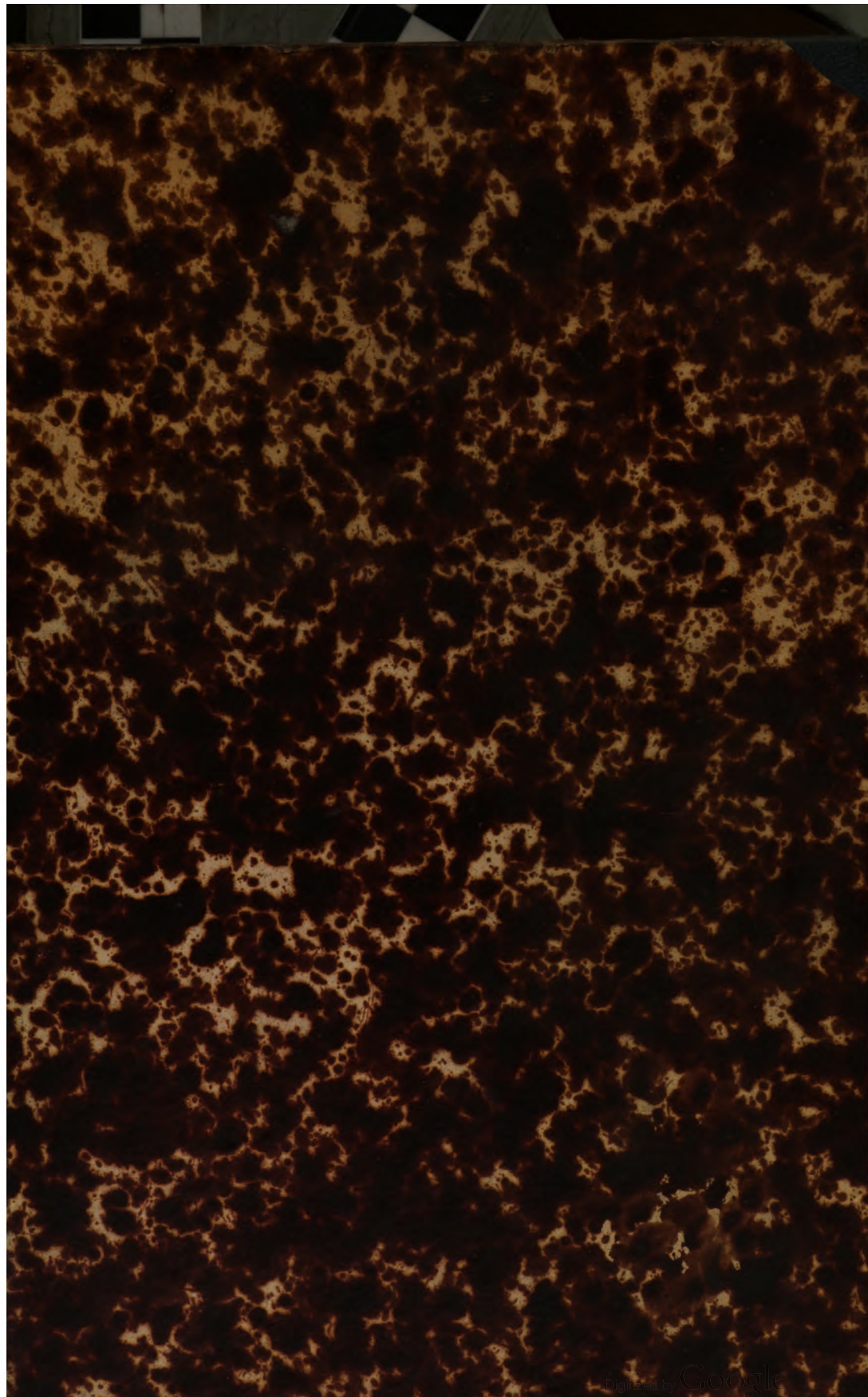
Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

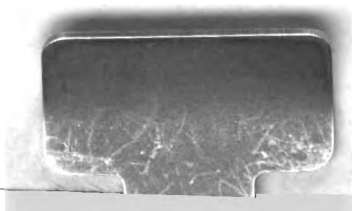
Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

Yes.
1044⁹

Wijnmaker.

PASCAL
ALS
BESTRIJDER DER JEZUITEN
EN
VERDEDIGER DES CHRISTENDOMS.

Snelpersdruk van J. van Boekhoven, te Utrecht.

PASCAL
ALS
BESTRIJDER DER JEZUITEN
EN
VERDEDIGER DES CHRISTENDOMS.

AKADEMISCH PROEFSCHRIFT

NA MAGTIGING VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

Mr. J. A. FRUIN,

GEWOON HOOGLEERBAAR IN DE RECHTSGELEERDE FACULTEIT,

MET TOESTEMMING VAN DEN AKADEMISCHEN SENAAAT

EN

VOLGENS BESLUIT VAN DE GODGELEERDE FACULTEIT,

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD

VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID,

AAN DE HOOGESCHOOL TE UTRECHT,

DOOR

THÉODOOR CHARLES LION WIJNMALEN,

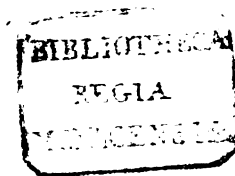
GEBOREN TE MALANG,
(elland Java).

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

op Zaterdag 1 July 1865, des namiddags ten 1 ure.

UTRECHT,
W. F. DANNENFELSER.
1865.

313 - 4.

AAN DE NAGEDACHTENIS

KENER

ONVERGETELIJKE MOEDER

IN

DANKBARE LIEFDE EN VEREERING

TOEGEWIJD.

VOORREDE.

De gelegenheid, welke het verschijnen van een proefschrift mij aanbiedt, om een woord van dank aan allen te betuigen, grijp ik met opgewektheid aan.

Allereerst hebt Gij daarop aanspraak, Geliefde Vader! Het is hier de plaats niet om de gevoelens en wenschen van een dankbaar kinderhart uit te spreken, of om herinneringen te ontalwijeren, die ons beiden heilig zijn. Maar dit mag ik opentlijk getuigen: Naast God en mijne helaas! te vroeg ontslapene Moeder ben ik alles aan U verschuldigd. Het is altijd het hoogste doel Uwer liefde geweest, het geluk Uwer kinderen te bevorderen. God schenke U een vriendelijken en helderen levensavond! Hij geve U eens

een reiner licht te aanschouwen dan dat, waarvan Gij thans beroofd zijt!

Ook is het mij bij deze gelegenheid behoefte een woord van hartelijken dank toe te roepen aan allen, die ik onder mijne leermeesters heb mogen tellen. Twee van hen zijn helaas! der wetenschap reeds ontvallen: de Hoogl. H. E. VINKE en S. KARSTEN. Hunne nagedachtenis zal bij mij steeds in eere blijven! Aan beiden heb ik groote verplichting.

En als ik spreek van verplichting, dan denk ik vooral aan U, Hooggeachte VAN OOSTERZEE, waarde Promotor! Het is mij eene behoefte U opentlijk te danken voor Uwen omgang, Uw aangenaam en uitstekend onderwijs, voor de menigvuldige lessen, uit den schat Uwer ervaring aan mij geschonken, ook voor den raad, waarmede Gij mij bij de vervaardiging van dit proefschrift hebt ter zijde gestaan. Niet alleen in woorden, maar door daden hoop ik U mijne dankbaarheid te toonen. Het zij mij vergund Uwe coörligting te genieten, wanneer ik zulks in mijn volgend leven zal behoeven. Moge Gij nog lang voor de wetenschap gespaard blijven, en het sieraad zijn van Utrecht's Hoogeschool!

Innigen dank breng ik ook U toe, Hooggeleerde THR HAAR, voor het genoten onderwijs en uwe betoonde welwillendheid; ik acht mij gelukkig, onder Uwe vele leerlingen te behooren, en U te hebben leeren kennen en hoogachten.

Ook U mag en kan ik niet vergeten, Hooggeleerde H. H. DOEDES en MILLIJS, waards Leermeesters! Waar ik Uwen raad noodig had, altijd waart Gij tot voorlichting en hulp bereid, en zoo iemand van Uwe lessen geene vruchten plukt, het is zeker in de weinige waardeering daarvan gelegen.

Uwen naam mag ik hier allerminst verzwijgen, Hooggeleerde OPZOOMER! Ontvang mijnen opregten dank voor hetgeen ik van U heb genoten. Het zal steeds onder de aangenaamste herinneringen van mijne Academische loopbaan blijven behooren, dat ik Uwe lessen heb bijgewoond.

Ook aan U, Wel Eerwaarde Zeer Gel. H. H. Dr. A. PIERSON, Ds. J. J. VAN TOORENENBERGEN en C. J. MULDER, moet ik mijne erkentelijkheid betuigen voor Uwe bereidvaardigheid zoowel in het geven van wenken en in het aanwijzen van geschriften over onzen Apologeet als in het openstellen Uwer rijke boekverzamelingen. Daardoor hebt Gij bewezen, hoe het Uwe overtuiging is, dat alle persoonlijke onbekendheid

X

*geen kinderpaal moet opleveren, waar het geldt kennis en
waarheid uit te breiden!*

*En eindelijk Gij, mijne Vrienden, met welke ik de soms
bittere, meestal genoegelijke jaren van mijn Academie-leven
heb doorgebracht, laat Uwe vriendschap mij nimmer ontbreken,
laten deze regels een bewijs van de mijne zijn, en
vaartwel.*

UTRECHT, 28 Junij 1865.

INHOUD.

	Bladz.
Inleiding	1

EERSTE HOOFDSTUK.

De persoonlijkheid van Pascal	4
---	---

TWEEDE HOOFDSTUK.

De apologetische methode van Pascal.	43
Plan van bewerking	43

AFDEELING I.

Pascal als bestrijder der Jezuïten	44
§ 1. Port-Royal in het licht der geschiedenis.	44
§ 2. De drie eerste Lettres Provinciales	59
§ 3. De vierde tot de elfde Lettre Provinciale	73
§ 4. De acht laatste Lettres Provinciales	98
§ 5. Het eigenaardig karakter van de Lettres Provinciales	135
§ 6. De magtige werking der Lettres Provinciales	147

AFDEELING II.

	Bladz.
Pascal als verdediger des Christendoms	164
§ 1. Het plan der Apologie van Pascal	164
§ 2. De Apologie van Pascal	188
§ 3. Het eigenaardig karakter der Apologie van Pascal	268
§ 4. De invloed der Apologie van Pascal	269
Bijlagen	277
Stellingen	291

INLEIDING.

Het is de verheven en eervolle taak van iederen belijder des Evangelies, en inzonderheid van den godgeleerde, om mede te werken aan de verdediging en handhaving van de waarheid des Ohristendoms. Dat van de methode naar welke, en de beginselen, waarmede men dat deel tracht te bereiken, veel afhangt, gelooft men gemakkelijk. Het is een vraagstuk, dat in den strijd onzer dagen, zoo niet de suprematie heeft, dan toch van zeer hooge belangrijkheid is te achten. Hierop werd onze aandacht gevestigd, toen wij het voornemen opvatten, om onze Academische loopbaan met het schrijven van een proefschrift te besluiten. Wij meenden geen nutteloozen arbeid te verrigten, door juist thans omtrent gemeld vraagstuk bij een groot denker te rade te gaan. Onwillekeurig werden wij geleid tot den diepzinnigen Pascal, die den eernaam van „den wijze voor alle eeuwen” ¹⁾, en „een der verhevenste geesten der wereld” ²⁾ verworven heeft.

¹⁾ Neander, *Wissenschaftliche Abhandlungen*, herausg. v. Jacobi 1851.

²⁾ Bayle in zijn *Lexicon*.

Bij de behandeling van het gekozen onderwerp stelden wij ons voor, langs historischen weg zoo objectief mogelijk Pascal's methode als Apologeet in het licht te stellen, zonder evenwel in 'eene kritiek te treden van hare waarde of onwaarde voor onze dagen. Eer wij echter daartoe overgaan, is het noodig, den Apologeet zelve te leeren kennen in zijn leven, karakter en gronddenkbeelden, ten einde daaruit voor ons blijke, wie de man is geweest, die zich tot zulk een verheven taak heeft aangeord, en langs welken weg hij daartoe gekomen is. Zoo splitst zich dit onderzoek in *twee* deelen, waarvan het *eerste* gewijd zal zijn aan de beschouwing van de persoonlijkheid van Pascal met het oog op zijne apologie ¹⁾, terwijl het *tweede* eene ontwikkeling bevatten zal van zijne apogetische methode. M. a. w. wij schetsen eerst *hoe* Pascal Apologeet *geworden*, daarna *wie* Pascal als Apologeet *geweest* is.

Het moeilijke der taak, na, en zelfs uit hoofde van het vele, dat over Pascal geschreven is ²⁾, hetgeen juist het vormen van eene eigene meening, te midden van zoo uiteenlopende beschouwingen, dubbel zwaar maakt, deed ons bijna besluiten, om van het gekozen onderwerp af te zien. De gedachte echter, dat er over Pascal in onze

¹⁾ Het ligt niet in ons voornemen, het leven van Pascal in zijn geheel te schetsen; slechts de hoofdmomenten van dat korte, maar rijke en diepe leven willen wij in enkele trekken voor oogen stellen, ten einde daardoor licht te werpen op de apologie zelve. Wil men het leven van Pascal in zijn geheel leeren kennen, wij verwijzen inzonderheid naar de geschriften van Dr. Herm. Reuchlin, *Pascal's Leben und der Geist seiner Schriften*, Stuttgart u. Tübingen. 1840, 1 vol. in 8°. en van Sainte-Beuve, *Port-Royal*, 5 vol. in 8°, 2e édit. Paris 1860.

²⁾ Men vergelijke Bijlage I.

moedertaal weinig of in het geheel niets geleverd werd, en zijne 'apologie wel waardig is, bij ons gekend te worden, vooral in den strijd onzer dagen, spoorde ons tot voltooiing van het eenmaal opgevat voornemen aan. Gaf de moeilijkheid van het onderwerp ons de les der bescheidenheid, zij zal gewis den lezer dezer bladen tot toegevendheid stemmen, en bedenkt hij daarbij, dat dit geschrift meer bestemd is, om van wel besteden studie-tijd bewijs te geven, dan om de wetenschap met geheel nieuwe ontdekkingen te verrijken, — dan zal hij wel veel mindere eischen gelieven te stellen, dan wanneer een meer bevoegd en begaafd godgeleerde deze zelfde stoffe ter behandeling had gekozen.

EERSTE HOOFDSTUK.

De persoonlijkheid van Pascal.

Toen Étienne Pascal bij zekere gelegenheid zich zelven en zijne kinderen, Blaise, Gilberte en Jacqueline bij den staatsminister Richelieu kwam voorstellen en aanbevelen, sprak de kardinaal tot hem dit merkwaardig woord, dat wel eene profetie aangaande de schitterende toekomst zijner kinderen mag heeten: „Je vous recommande ces enfants: *j'en ferai un jour quelque chose de grand*” ¹⁾. En inderdaad, die profetie is vervuld.

Reeds op jeugdigen leeftijd scheen Blaise Pascal met buitengewone talenten begaafd, en met zeldzame gaven zoowel van geest als van hart toegerust te zijn ²⁾. In zijne vroege jeugd en te regter tijd (1631) werd hij door zijn vader

¹⁾ Sainte-Beuve t. a. p. t. II, livr. III, p. 466 en vlg.

²⁾ *Vie de B. Pascal*, par Mad. Perier, te vinden in de *Lettres, Opuscules et Mémoires de Mad. Perier et de Jacqueline et de Marguerite Perier*, uitgeg. door P. Faugère 1845, p. 7.

naar Parijs gebragt, die ter opvoeding van zijn zoon zijne hooge staatsbetrekking had nedergelegd en die hem in den schoot zijner godvruchtige familie ¹⁾ een uitnemend onderwijs gaf. Met groote voorzigtigheid en bedachtzaamheid, maar tevens ook met de meeste gestrengheid en teedere belangstelling leidde hij de studiën van zijn kind en ontwikkelde hij zijn uitstekenden aanleg; zelf met groote geleerdheid en vele talenten toegerust ²⁾, werd hij bovendien in die opvoeding begunstigd door den geest der eeuw. Het was een merkwaardig tijdperk in de gedenkböeken van den menschelijken geest en in de geschiedenis der wetenschappen in het bijzonder. De scholastieke filosofie scheen langzamerhand uitgediend te hebben en plaats te maken voor de ontluikende studie der natuurkundige wetenschappen; de stelsels en de dwalingen, die sedert lang in de scholen hadden geheerscht, schenen verouderd te zijn. Wis-, natuur- en sterrekundigen versierden de wetenschap met hunne nieuwe ontdekkingen, en verhieven haar tot eene belangrijke hoogte. Mersenna, Roberval, Carcavi, Le Pailleur en anderen waren de lichten dezer eeuw, in wier omgeving de jeugdige Pascal zich bewoog ³⁾. De buitengewone geestesgaven, waarmee hij zoo mild was gezegend, ontwikkeld door het uitstekend onderwijs zijns vaders en gevormd door den magtigen geest der eeuw, verzekerden hem eene eereplaats onder Frankrijk's grootste geniën. Naauwelijks tot denken

¹⁾ Sainte-Beuve t. a. p. t. II, p. 474.

²⁾ Sainte-Beuve t. a. p. t. II, p. 455.

³⁾ Sainte-Beuve t. a. p. t. II, p. 455.

in staat, trachtte hij steeds de oorzaken der dingen op te sporen, en rustte hij niet, eer hij alles goed doorzien en begrepen had ¹⁾. Het is bekend, dat Pascal door de oplossing van de moeilijkste problemen en door de belangrijkste uitvindingen op het gebied der wiskunde zoo- wel bij zijne tijdgenooten als bij het nageslacht een wel- verdienden naam heeft verworven. Reeds in zijne jeugd gevoelde hij zich geheel aangetrokken door de mathema- tische wetenschappen ²⁾. Op zestienjarigen leeftijd gaf hij door zijne verhandeling over „kegelsneden” (*Traité des Coniques*) zulk een schitterend bewijs van zijn verheven aanleg en zijne uitmuntende wetenschap, dat Cartesius, de prins der filosofen van dien tijd niet aarzelde, haar te rangschikken onder de geschriften der geleerdste tijd- genooten ³⁾. Al wat ons omtrent de studiën van Pascal wordt medegedeeld, grenst aan het wonderdadige. Terwijl anderen op jeugdigen leeftijd zich aan kinderlijke spelen overgeven, of de beginselen der talen en wetenschappen zich eigen maken, besteedde Pascal dien tijd om — en dit wel zonder eenige leiding — wiskunstige figuren te teekenen, hare wetten en oorzaken op nieuw te ontdekken, en hield hij dien arbeid voor eene uitspanning en ver- kwikking van den geest. Bij deze studiën en in alles, wat hij deed en ondernam, werd hij alleen gedreven door

¹⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.*, p. 3.

²⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.*, p. 4 en vlg. Sainte-Beuve, t. a. p. t. II, p. 458. Vgl. ook hetgeen Chateaubriand schrijft in zijn *Génie du Christ*, IIIe part., livr. II, chap. VI.

³⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.* p. 8. Sainte-Beuve, t. a. p. p. 460, t. II.

eene groote waarheidsliefde; het verwerven van roem en eer was geenzins zijn doel ¹⁾).

Die zeldzame liefde van Pascal voor de mathematische wetenschappen kon wel eens voor hem schadelijk zijn: dit ontging zijn vader in geen en deele. Om de nadeelen, die daaruit voor zijn zoon zouden kunnen voortkomen, te vermijden, besteedde hij de grootste zorg aan de vorming van zijn hart; het was vooral ook de studie der oude letteren, die hij hem aanbeval ²⁾), hetgeen toen als een zeer wezentlijk gedeelte der opvoeding werd beschouwd. Welke groote voordeelen voor zulk een geest als Pascal die beoefening der oude talen moest opleveren, gelooft men gemakkelijk.

Bij de vorming van Pascal mogen wij in geen en deele den lijdensweg voorbijzien, dien hij tot aan zijn graf te betreden had, en waardoor hij degene geworden is, die hij was. Naauwelijks achttien jaren oud werd zijne gezondheid geknakt door eene lichaamskwaal, waarmede hij tot aan zijn dood te worstelen had. Niet ongegrond is o. i. het vermoeden, dat deze ziekte ontstaan is uit die gedurige spanning des geestes, waarin hij van kindsbeen af bij zijne studie der letteren en der wis- en natuurkunde verkeerde. Wat hiervan zij, dit is zeker, dat hij van zijn achttiende levensjaar geen enkelen dag heeft ge-

¹⁾ Mad. Perier, (*Lettres, opusc.* p. 8) zegt: „Mon frère n'a jamais u de passion pour la réputation.” Sainte-Beuve, t. a. p. t. II, p. 461 zegt: „Le vrai avant tout, ce fut son instinct avant d'être sa loi.”

²⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.* p. 2 en vlg. Sainte-Beuve t. a. p. p. 457, t. II.

kend, waarin hij niet de smarten zijner kwaal moest ondervinden ¹⁾).

Zoo moest Pascal wel reeds spoedig erkennen, dat het dwaasheid is, op aardsche goederen te vertrouwen en daarop het gebouw van zijn geluk te vestigen. Door de lezing van stichtelijke en vrome geschriften werd hij tot Hem gebragt, in wien al de schatten der wijsheid en der kennis verborgen zijn, en die zelf getuigde, de weg, de waarheid en het leven te zijn, tot Jezus Christus, den Verlosser en Heiland der wereld: een feit in Pascal's leven, dat zijne zuster op treffende wijze met deze woorden beschrijft: „Onmiddellijk na deze ervaring en naauwelijks vier en twintig jaren oud, schonk hem de goddelijke Voorzienigheid eene gelegenheid, die hem verplichtte om vrome werken te lezen, waardoor hij zoo verlicht werd, dat hij tot het volkomen inzicht kwam, dat de Christelijke godsdienst ons roept om alleen voor God te leven, en geen ander voorwerp dan Hem te hebben: die waarheid scheen hem zoo duidelijk, zoo noodzakelijk en zoo nuttig toe, dat hij aan al die onderzoekingen een einde maakte, zoodat hij sedert dien tijd al de andere wetenschappen vaarwel zeide, om zich alleen te wijden aan die zaak, welke Jezus het ééne noodige noemt” ²⁾).

Met geheel zijn hart omhelsde Pascal de Christelijke godsdienst, en zoozeer was hij daarmede vervuld, dat hij den geheelen tijd besteedde en doorbragt met het ver-

¹⁾ Sainte-Beuve, t. a. p. t. II, p. 469; vgl. verder p. 468, 471, 472, 479 en elders.

²⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.* p. 10.

rigten van gebeden en het lezen der Heilige Schrift; dagen achtereen was hij daarmede bezig; de lezing der Schrift was voor hem een ongelooflijk genoegen. De Heilige Schrift is, naar zijne verklaring, niet eene wetenschap des geestes, maar eene wetenschap des harten, die slechts verstaanbaar is voor die het hart op de regte plaats dragen, terwijl zij voor alle andere menschen duister is ¹⁾.

Zijn krachtig geloof openbaarde zich nu ook in zijne werken, in een leven, hetwelk aan God en Christus gewijd was. Eene reine liefde voor God en menschen ²⁾; eene ware en volkomene gehoorzaamheid aan den koning en de overheden des lands ³⁾; een edele en verheven geest, waarmede hij de wereld met al wat haar omgeeft, beheerscht; een nederig, kalm gemoed, wars van alle beleedigingen; een wonderbaar geduld, waarmede hij zijn hevigst lijden droeg ⁴⁾ — ziedaar de vele vruchten van Pascal's geloof. Er openbaarde zich bij hem ook eene zekere lust tot zelfkwelling, eene zekere neiging tot het kloosterleven en werkheiligheid. Naar het bericht zijner zuster ⁵⁾ had hij altijd om zijn ligchaam een ijzeren gordel met scherpe punten, ten einde de opwellingen van te sterke eigenliefde te onderdrukken, en, als hij den hoogmoed in zich levendig gevoelde, zich dan met den elle-

¹⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.* p. 17.

²⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.* passim.

³⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.* p. 34. Vgl. Sainte-Beuve, t. a. p. t. II, p. 189 en P. Faugère, *Pensées, Fragments*, etc. t. I, p. 370.

⁴⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.* p. 16—45.

⁵⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.* p. 20.

boog stooten te geven op dien gordel, om zoo door de verdubbeling der smart dien vijand ten onder te brengen; en zich te herinneren aan de Christelijke nederigheid. Wij hooren hem zeggen, dat hij als een arme den armen moest dienen ¹⁾; wij zien hem aardsche betrekkingen gering schatten en anderer hulp, waar dit eenigzins mogelijk was, afwijzen ²⁾. Zelfs spreekt hij deze merkwaardige woorden uit: „Het is onnoodig, dat men gehechtheid voor mij gevoelt, hoe hartelijk en vrijwillig zulks ook geschiede; ik wil hen ook niet te leur stellen bij wie ik genegenheid heb opgewekt; ik wil van niemand geliefd worden en bezit niets, dat hem kan bevredigen; ben ik niet bereid te sterven? welnu, dan zoude ook het voorwerp hunner gehechtheid dood zijn. Indien ik mij schuldig maakte iemand eene verkeerdheid te doen gelooven, ofschoon ik haar op minzame wijze trachtte ingang te doen vinden, en men haar, om mij genoegen te doen, wel zou willen aannemen, zoo zou ik niet van schuld zijn vrij te pleiten, indien ik mij tot het voorwerp hunner liefde maakte. En indien ik de menschen tot mij lok, zoo moet ik hen, die gereed staan zich aan mij te hechten, waarschuwen, dat zij mij niet moeten gelooven, hoe voordeelig dit overigens ook voor mij zoude zijn. Ik zou hun moeten zeggen, dat zij hun leven doorbrengen en hunne zorgen wijden om Gode te behagen of Hem te zoeken” ³⁾.

¹⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.* p. 25 en elders; Sainte-Beuve, t. a. p. t. III, p. 244 en vlg.

²⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.* p. 16, 17.

³⁾ Faugère, *Pensées, Fragm.* t. I, p. 198.

Uit dit alles blijkt duidelijk, dat het ascetisch rigorisme der Roomsche kerk in Pascal een krachtigen voorstander vond. Gelukkig echter dat hij in de eerste plaats Christen wenschte te zijn en pas in de tweede plaats Roomsch-Katholiek.

Zulk een merkwaardig man, dien wij in breede trekken hebben geschetst, gordde zich aan tot eene krachtige verdediging der Christelijke waarheid. Zulk een man, — met de grootste, bijna ongeloofelijke gaven van geest en hart toegerust, op uitnemende wijze opgevoed en gevormd en onder de wis- en natuurkundigen niet minder dan onder de Christenen van zijn tijd geëerd en geliefd, — mogt de 17e eeuw als apologeet der heiligste waarheden begroeten! Groot stijlist en scherp denker, wereldling en asceet, wiskundige en piëtist, liet hij in zijne „*Lettres Provinciales*” en „*Pensées*” der nakomelingschap een’ onwaardeerbaren schat na. In de beroemde en gevreesde „*Petites Lettres*” heeft hij, gelijk ieder weet, de orde, die zich met den naam van Jezus siert, maar de reinheid zijner leer in geenendeele overneemt, en die onder de banier van Hem, wiens rijk niet van deze wereld is, toch de gansche wereld tracht te beheerschen, op krachtige en allesovertreffende wijze bestreden, en de reine godsdienst van den Nazarener gesteld tegenover hare verderfelijke stellingen. Verschenen deze „*Lettres Provinciales*” nog in kalmer dagen, slechts de vier laatste jaren van zijn leven, waarin zijne ligchaamskwaal hem meer en meer afmatte, kon Pascal besteden aan het opstellen en uitwerken der „*Pensées*”, door welk geschrift hij onder het getal van de voortreffelijkste en beroemdste verdedigers des Christendoms

eene welverdiende eereplaats heeft verworven. Niemand, — althans wil hij over dit geschrift en de „*Provinciales*” een billijk oordeel uitspreken, — zal aan Pascal de eer en den roem van een uitnemend schrijver te zijn weigeren of betwisten. Grootelijks betreuren wij het, dat deze „*Pensées*” slechts fragmenten zijn; maar deze fragmenten begroeten wij toch met vreugde als een onvergankelijk gedenkteeken van het wonderbaar genie van Pascal; zij zijn gestempeld met het zegel zijner voortreffelijkheid; zij zijn als de verstrooidé deelen van een gedicht, maar waarvan nog de schoonheid en de harmonie ons tegenschittert, en hoewel de gedachtengang in deze „*Pensées*” vaak niet zoo duidelijk voor onzen geest staat, als wij zulks wel zouden wenschen, begrijpen wij echter over het geheel gemakkelijk, langs welken weg en op welke wijze Pascal zijne denkbeelden ontwikkeld heeft, welken grond zijne meeningen hebben en door welke bewijzen hij ze gestaafd heeft. Ter plaatse zal dit door ons in het breede worden aangewezen.

Dat Pascal een geheel voltooid gebouw van eene apologie had willen leveren, en zich niet alléén tot het schrijven van „*Pensées*” had willen bepalen, lijdt geen twijfel. Reeds zeer vroeg had hij het voornemen opgevat om een groot werk in het licht te geven ter verdediging van de godsdienst; zijne zuster ¹⁾ spreekt uitdrukkelijk van het groote werk, dat hij had ondernomen. In verschillende tijdstippen had hij eenige gedachten, welke in dit zijn plan behoorden, opgeschreven; hij dacht het in goeden ernst in 1658 te voltooijen, maar zijne ongesteld-

¹⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc. p. 21.*

heid vermeederde van dien tijd zoo sterk, dat hij van zijn voornemen moest afzien, en ons slechts eenige stukken heeft nagelaten; zijn ondragelijk lijden verhinderde hem rustig zich te wijden aan de ontwikkeling zijner gedachten en de geregelde uiteenzetting van het plan en de verdeling van zijn geschrift, gelijk wij zulks door hem zelve opgegeven vinden. Gelukkig evenwel heeft hij ons zooveel achtergelaten, dat wij daaruit, hoewel vaak niet zonder moeite, een apologetisch gebouw kunnen construeeren. Zulk eene uitgewerkte apologie te leveren, lag ook geheel in den aard en den geest van Pascal, gevormd vooral door zijne wis- en natuurkundige studiën.

Vragen wij na deze inleidende beschouwingen naar de grondgedachte, waarvan Pascal uitging: wij vinden in zijne geschriften een gronddenkbeeld, dat hem geheel beheerscht, en waaraan alles vastgeknoot wordt, en waardoor zelfs de tegenstrijdigheden kunnen opgelost worden, die men daarin aantreft ¹⁾.

Bij zijne intrede in het klooster Port-Royal hield hij een zeer merkwaardig gesprek met de Sacy, hetwelk Fontaine aan de vergetelheid heeft ontrukkt ²⁾. Bij die gelegenheid plaatste hij zich tusschen Epictetus en Montaigne, die de twee voornaamste filosofische stelsels vertegenwoordigen: aan geene van beide rigtingen sloot hij zich aan. De bron der dwaling van beide deze rigtingen bestaat daar-

¹⁾ Zeer juist zegt Cousin (*Revue des Deux-Mondes*, 15 décembre 1844, p. 10, 32): „Il y a un peu dans ces notes si diverses qu'on appelle les Pensées: ce qu'il faut y considérer, ce n'est pas tel endroit pris à part, et séparé de tout le reste, mais l'ensemble et l'esprit dominant.”

²⁾ Faugère, *Pensées, Fragm.*, t. I, p. 348 en vlg.

in, dat men niet geweten heeft, dat 's menschen tegenwoordige toestand veel verschilt van dien bij de schepping: de eene partij let alleen op eenige sporen van 's menschen eerste grootheid, maar kent zijn diep bederf niet, en beschouwt daardoor 's menschen natuur als rein; de behoefte aan een Verlosser bestaat er niet, en de mensch wordt daardoor hoogmoedig. De andere rigting daarentegen ziet de vroegere grootheid van den mensch voorbij en drukt met alle kracht alléén op zijne diepe ellende; de menschelijke natuur wordt op dit standpunt noodwendig zwak en voor geen herstel vatbaar, hetgeen den mensch doet wanhopen, om immer tot het waarachtig geluk te komen, en hem daardoor tevens zorgeloos maakt. Alléén in de Christelijke godsdienst, dat wil zeggen, in het leerstuk van den val en der genade, waarin volgens Pascal de geheele godsdienst bestond, vindt hij de beginselen, die schijnbaar niet te vereenigen zijn, vereenigd, en eene dubbele waarheid vastgesteld in de plaats eener dubbele dwaling ¹⁾).

Hoe kwam Pascal tot dit gronddenkenbeeld? Het is zijn geloof, dat hem daartoe gebragt heeft; het leven van Pascal is een geloofsleven; men kan daarin geen tijdperk aanwijzen, waarin dat geloof ten eenenmale ontbreekt ²⁾). Het mag wel een vreemd verschijnsel heeten, dat Pascal nimmer geheel werd medegesleept in den stroom der vrijgeesterij op het gebied der godsdienst; zijne weetgierigheid bepaalde

¹⁾ Faugère, *Pensées, Fragm.*, etc. t. I. p. 141 en vlg. Verg. ook E. Havet, *Pensées de Pascal*, en daarin p. XII van zijne *Étude*.

²⁾ E. Havet, t. a. p. p. XII; Sainte-Beuve, t. a. p. t. II, livr. III. passim.

zich tot de zinnelijke wereld. Dat hij dit aan zijn vader verplicht was, heeft hij zelf aan zijne zuster meermalen gezegd. Zelf vol eerbied voor de godsdienst, boezemde zijn vader hem evenzeer groote liefde daarvoor in, terwijl het beginsel op den voorgrond werd gesteld, dat al wat het voorwerp des geloofs is, niet eene zaak der rede, nog veel minder daaraan onderworpen zou kunnen zijn. Dergelijke denkbeelden, door zijn vader vaak herhaald, nam de jeugdige Pascal gretig over, vooral daar hij grooten eerbied en innige hoogachting voor hem koesterde, en in hem eene groote kennis waarnam, gepaard met een helder en juist oordeel. De redeneringen der vrijdenkers konden hem dan ook geen zins schokken in zijne overtuiging; hoewel zelf nog jong, beschouwde hij hen als lieden, die in het verkeerde denkbeeld waren, dat de menschelijke rede boven alles gesteld is, en die den aard en het karakter des geloofs niet kenden. Moest hij, gelijk wij zagen, op het gebied der wis- en natuurkunde en der andere wetenschappen van alles de oorzaken en de redenen opsporen, hij was ter zelfder tijd op het godsdienstig gebied onderworpen als een kind; door geheel zijn leven ontwaren wij dat eenvoudig en kinderlijk geloof, en toen hij besloten had, zich geheel aan de godsdienst te wijden, zien wij hem nimmer ophouden met het onderzoek der belangrijke vraagstukken, die er in de theologie worden aangetroffen. Het verdient gewis opmerking, hoe hij naauwelijks begrip (Ahnung) toonde te hebben van historisch-kritische vraagstukken of resultaten, die nu gemeen-goed geworden zijn; ook is het niet voorbij te zien, hoe het *Surnaturel* — de groote strijdvraag van onzen tijd — bij hem stil-

zwijgend voorondersteld wordt als iets, dat van zelf spreekt. Maar, hoe dit zij, de eenvoudigheid van zijn geloof ontnam aan de diepzinnigheid van zijn nadenken niets. De Christelijke zedeleeër wilde hij kennen en beoefenen: daaraan besteedde hij al de talenten, die God hem had gegeven, terwijl hij verder dag en nacht Gods wet bepeinsde, waarin hij zijn lust en leven vond ¹⁾.

Het gezegde, dat vooral betrekking had op den jeugdigen leeftijd van Pascal, wordt verder als waarheid gestaafd, wanneer wij slechts de aandacht vestigen op de hoofdmomenten van zijn volgend leven.

Reeds zijn gedrag in 1647 in de zaak van Saint-Ange toont ons zijn geloofsijver, en welk een warm verdediger van de godsdienst hij was. De zaak, door Mad^{me} Perier alléén medegedeeld ²⁾, wier verhaal, naar het schijnt, door den abt Besogne ³⁾ is overgenomen, komt hierop neder. Saint-Ange scheen in dien tijd volgens het gevoelen van Pascal en zijne vrienden eene vreemde filosofie te verkondigen, en over eenige geloofspunten te spreken in strijd met de uitspraken der Kerk. Daartegen kwamen

¹⁾ Zeer treffend zegt Sainte-Beuve, t. a. p. t. II, p. 474: „Avec ce goût passionné qu'il avait de questions et de recherches, le jeune homme ne s'était jamais encore porté et douté sur les matières de religion. Cet esprit si actif, si vaste, si rempli de curiosités, demeurait en même temps soumis, sur ces points réservés, comme un enfant." Vergel. hierbij Faugère, *Lettres*, opusc. p. 10, 11, en 442; ook de *Récueil de plusieurs pîèces pour servir à l'histoire de Port-Royal*, Utrecht, 1740, p. 248.

²⁾ *Vie de Pascal*, *Lettres*, opusc. p. 12 en vlg. Sainte-Beuve, t. a. p. t. II, p. 478, 479.

³⁾ *Histoire de l'Abbaye de Port-Royal*, t. IV, p. 445.

Pascal en zijne vrienden met allen nadruk op, maar Saint-Ange verdedigde met kracht zijne bestreden gevoelens. Daar Pascal daarin een groot gevaar zag voor de jeugd, die hij moest onderwijzen, gaf hij hem den ernstigen raad om zijne stellingen terug te nemen, bij weigering waarvan hij hem bij de bevoegde magt zoude aanklagen. Saint-Ange gaf daaraan geen gehoor, waarop hij aangeklaagd werd bij du Bellay, aan wien toen bij ontstentenis van den aartsbisschop het episcopaat in de diocese van Rouaan was toevertrouwd. Bij dezen ontboden, gaf en onderteekende Saint-Ange eene dubbelzinnige verklaring; van deze belijdenis des geloofs onderrikt en daarmede niet tevreden, wendde Pascal zich tot den aartsbisschop zelven, Gaillon, die na ernstig onderzoek du Bellay gelastte, Saint-Ange mede te deelen, dat hij zijne verdachte stellingen bepaald moest terugnemen. Hieraan voldeed Saint-Ange; voor den aartsbisschoppelijken raad verschenen, herriep hij al zijne gevoelens, die hem in de oogen van Pascal en de zijnen verdacht hadden gemaakt. Mad^{me} Perier voegt er na haar verhaal hiervan bij, dat hij dit met opregtheid gedaan had, daar hij nooit eenige bitterheid tegen zijne aanklagers betoond heeft; terwijl hun doel geenzins was om hem te schaden, maar alleen om hem zelf zijne dwaling te doen erkennen en te beletten, dat de jeugd door zijne stellingen misleid werd, welke nog onbekwaam is om in dergelijke diepzinnige vraagstukken het ware van het valsche te onderscheiden.

Ziedaar in weinige woorden de toedragt der zaak van Saint-Ange. In hoeverre Cousin regt heeft, om over het gedrag van Pascal een ongunstig oordeel uit te

spreken ¹⁾), beslissen wij hier niet; het is in geen geval te ontkennen, dat zijn gedrag van grooten geloofsijver bewijs geeft.

Eene andere en schooner getuigenis van het geloof van Pascal vinden wij in zijn hartverheffend en roerend gebed voor het goed gebruik zijner ziekte, dat in het jaar 1648 door hem is opgesteld ²⁾). Daarin looft en dankt hij God voor de rampen, die hem treffen, en de smarten, die hij moet ondervinden; daardoor toch wordt hij, als in het aangezicht van den dood, nu reeds van de wereld gescheiden en van al hare genietingen, en in de gelukkige onmogelijkheid gebragt om zich in het genot dier goederen te verheugen, waarvan hij op zoo slechte wijze gebruik had gemaakt. Hij bidt zijn God om Zijne goedertierene genade, dat de geestelijke vertroosting des Evangelies zijn deel mogen zijn en liefde voor zijn lijden hem beziele. Had Jezus, de God-mensch, voor het heil der wereld geleden, en was Hij gedurende zijn leven hier op aarde de man der smarte geweest: ook hij heeft het voorbeeld van zijn goddelijken Meester gevolgd; vurig smeekt hij zijn God en Vader in Christus, dat hij in Zijne oogen genade en barmhertigheid mogt vinden en een regt gebruik make van het lijden, dat hij moet ondergaan. Zeer treffend zegt Nisard

¹⁾ Cousin (*Des Pensées de Pascal*, p. 58) zegt: „Je veux détourner les yeux de cet épisode de la vie de Pascal, au temps de la grande conversion première, je veux dire cette dénonciation portée par Pascal et deux de ses amis contre un pauvre religieux de Rouen, nommé Saint-Ange, coupable de s'être permis, et encore dans des entretiens confidentiels, quelques explications hasardées des saints mystères.”

²⁾ Faugère, *Pensées, Lettres, Fragm.*, t. I. p. 65.

aangaande dit gebed ergens" ¹⁾: „Het schijnt, dat men in een gebed eenige overgegevenheid, eenige geestdrift, een vertrouwen zou moeten vinden, dat zijne drangredenen niet weegt. Dat van Pascal vertoont dat karakter niet. Het is eene hartstogtelijke bewijsvoering, waarin een sterveling redeneert met God. Noch door de geestdrift van den Psalmidichter, noch door de opgewekte verbeelding der asceten verheft zich dit gebed; het is door de redeneringen, waarbij de eene van de andere afgeleid wordt en die elkander opvolgen als de treden van een mystieke ladder. Men gevoelt, dat geen enkele sport ontbreken zal onder de voeten van Pascal."

Tusschen dit gebed en de merkwaardige woorden, die Pascal tot degenen, die zijn sterfbed omringden, gerigt heeft, bestaat er geen onderscheid. Pascal toonde de gevaren der gezondheid wél te kennen en zag tevens de groote voordeelen van het lijden voor den Christen in. „Beklaagt mij niet," sprak hij; „het lijden is de natuurlijke toestand der Christenen, omdat men daardoor, gelijk men altijd zou moeten zijn, het lijden der zonde draagt, en van alle goederen en van alle zinnelijke genietingen beroofd wordt, bevrijd van alle hartstogten, die gedurende

¹⁾ „Il semble qu'on devrait trouver dans une prière quelque abandon, quelque enthousiasme, une confiance qui ne pèse plus des motifs... Celle de Pascal n'a point ce caractère. C'est une argumentation passionnée, dans laquelle un homme mortel raisonne avec Dieu... Ce n'est ni par l'enthousiasme du Psalmiste, ni par l'imagination échauffée des ascètes que cette prière s'élève; c'est par des raisons qui se déduisent les unes des autres et se succèdent comme les degrés d'une échelle mystique. On sent qu'aucun échelon ne manquera sous les pieds de Pascal." (*Histoire de la Littérature française*, t. I).

het geheele leven woelen, vrij van eerezucht, van begeerte, terwijl men gedurig den dood afwacht. Zouden de Christenen niet alzoo hun leven moeten doorbrengen? Is het geen groot geluk, dat men zich noodwendig in een toestand bevindt, waarin men moest zijn, en dat men niets anders heeft te doen, dan zich nederig en stil te onderwerpen? Daarom bid ik God, dat Hij mij die genadeschenke" ¹⁾).

Deze gedachten omtrent het lijden en den dood vinden wij meer ontwikkeld in zijn brief over den dood van zijn vader, in 1651 geschreven, die een onwederlegbaar bewijs is van zijn vurig en kinderlijk geloof ²⁾. Deze brief is een van de schoonste meesterstukken, die wij van zijne hand bezitten. Wij zien hem voor zijne droefheid geen troost zoeken bij Socrates of Seneca, die niets hebben, hetgeen ons bij zoodanige gelegenheden raden en troosten kan, maar eerbiedig en onderworpen berusten in den wil van God, in Jezus-Christus en in de Heilige Schriften.

De dood is, volgens hem, niet een *natuurlijk* proces voor den mensch, maar de straf der zonde, en meer nog het eenig middel om voor haar te boeten, en de ziel te verlossen van de begeerlijkheid des vleesch. Het leven en het leven der Christenen is een aanhoudend offer, hetgeen alleen door den dood voleindigd kan worden: Jezus Christus heeft bij zijne komst in de wereld zich zelve beschouwd en Gode aangeboden als een brandoffer en als

¹⁾ *Vie de Pascal, Lettres, opusc.* p. 41, 42.

²⁾ Faugère, *Pensées, Lettres, Fragm.*, t. I, p. 17 en vlg.; Sainte-Beuve, t. a. p. t. II, p. 483 note.

een wezentlijk slagtoffer; zijne geboorte, zijn leven, zijn dood, zijne opstanding en hemelvaart, zijn eeuwig zitten aan de regterhand des Vaders en zijne tegenwoordigheid in het avondmaal (eucharistie), zijn niets dan eene enkele en eenige offerande: alles, wat in Jezus Christus gebeurd is, moet ook in alle zijne leden plaats grijpen. Zonder Jezus Christus is de dood verschrikkelijk, is hij verfoeijelijk en het afgrijzen der natuur. In Jezus Christus is hij geheel anders; is hij beminnelijk, heilig en de vreugde des geloovigen . . . De afkeer van den dood is natuurlijk; maar hij is het in den staat der onschuld; in der waarheid, de dood is verschrikkelijk, maar alléén dan, wanneer hij aan een geheel heilig leven een einde maakt. Het is regt, hem te haten, als hij eene heilige ziel van een heilig ligchaam scheidt, maar het is regt, hem te beminnen, wanneer hij eene heilige ziel uit een onrein ligchaam verlost.

Wij zien Pascal zich alzoo meer en meer gemeenzaam maken met de gedachten des doods; wij bespeuren bij hem eene zekere neiging om de wereld te verachten, haar geheel af te sterven, en de armoede en nederigheid te verkiezen boven de grootheid dezes levens; hij wilde zich nu *onbepaald* wijden aan een leven des geloofs. Op het einde van 1651 gaf hij min of meer gehoor aan de roepstemmen van Port-Royal; sedert 1653 stelde zijne zuster Jacqueline, die reeds in het klooster was opgenomen, alles in het werk om haren broeder te bewegen, ook haar voorbeeld te volgen ¹⁾. Weldra werden hare onvermoeide

¹⁾ Faugère, *Lettres*, opusc., p. 850 en vlg.

pogingen met goeden uitslag bekroond. In 1654 had de bekeering van Pascal tot het kloosterleven plaats.

Het is hier de plaats om van eene omstandigheid in het leven van Pascal te gewagen, die vooral niet mag voorbij gezien worden: wij bedoelen den ecstatischen toestand, waarin hij in den Novembernacht, voor den dag van den H. Chrysostomus zou verkeerd hebben, en ten gevolge waarvan hij zou gekomen zijn tot die bovennaatuurlijke gewisheid van zijn eigen heilstaat, die de subjectieve bron was zijner apologie. Als aanleiding van dien ecstatischen toestand wordt het gebeurde op de brug de Neuilly opgegeven. Eenige jaren voor zijn dood, in October 1654 zou Pascal daar ter plaatse op een feestdag met eenige zijner vrienden naar zijne gewoonte in een koets met vier of zes paarden bespannen zich met rijden vermaakt hebben, toen het voorspan bij eene plaats, waar geene leuning was, op hol geraakte en in het water stortte. Gelukkig braken de strengen, waarmede het met het achterspan vereenigd was, zoodat de wagen op den rand des afgronds bleef staan. Welk een geweldigen schok dit jammerlijk ongeluk op den reeds zoo lijdenden en zwakken Pascal moest te weeg brengen, behoeft naauwelijks aanwijzing. Spoedig openbaarden zich ook, volgens het verhaal, bij hem de allernadeeligste gevolgen van dit ongeval: van dien tijd af zou hij altijd aan zijne linkerzijde een diepen afgrond meenen te zien, waarin hij vreesde neder te storten. Als gevolg van deze gebeurtenis beschouwde men ook den ecstatischen toestand, waarvan wij hier boven gewaagden; het zou eene soort van zinsverrukking of gezigt zijn geweest, dat op hem zulk een

diepen indruk zou achtergelaten hebben, dat hij het der vergetelheid onttrok, door het op een stukje papier te vermelden, eerst bij zijn dood in zijn kleed gevonden ¹⁾).

Verschillend heeft men over dit verhaal zoowel in vroeger als in later tijd geoordeeld. De Jansenisten namen het aan, welligt om één straalkrans van het mirakuleuze om het hoofd van den held van Port-Royal te zien, terwijl Voltaire en anderen het verhaal handhaafden, ten einde daaruit te kunnen opmaken, dat Pascal sedert dien tijd zeer zwak van geest en bijgevolg onbevoegd was om over godsdienst en wijsbegeerte mede te spreken ²⁾: eene gevolgtrekking evenwel, die wel ietwat voorbarig mag heeten, daar hij na dien tijd niet alléén de „*Provinciales*” en de „*Pensées*” geschreven, maar ook het beroemde pro-

¹⁾ Een overzicht dezer gebeurtenis vindt men bij den abt Maynard, *Pascal, sa vie et son caractère*, t. I. p. 72 en vlg. Vgl. verder Sainte-Beuve, t. a. p. t. I, p. 472, 476, t. II, p. 377 en vlg.; J. T. Astié, *Pensées de Pascal*, t. I, p. 97 – 103; Weingarten, *Pascal als Apologet des Christenthums*, p. 38 en vlg.; J. J. van Toorenenbergen, *Boekzaal*, jaarg. 1860, p. 531 en vlg., waar deze geleerde, na toetsing van het verhaal, eene beschouwing geeft van de woorden of getuigenis van Pascal in het veel besproken perkament te vinden en o. a. zegt: „Wij behoeven den verheven talisman, in dien tijd door hem beschreven — de geloofsbelijdenis is des Christens talisman — niet in de zoomen van het kleed der vergetelheid te verbergen. Hetgeen zijn hart met sterke aandoening in dien gedenkwaardigen nacht (23 November 1654) gevoelde en zag en tastte, en wat zijne hand bezegelde in dien eigen stond, was de kracht van zijn leven, zijne roeping tot den heiligsten strijd, zijne overwinning. Het is het programma van zijne twee onsterfelijke werken.”

²⁾ Voltaire gaf aan Condorcet voor zijn *Éloge sur Pascal* den raad: „Ne vous laissez pas de dire que depuis l'affaire du pont de Neuilly Pascal avait perdu la tête.”

bleem aangaande de „roltrek” of „cieloïde” (roulette) opgelost heeft. Het verdient opmerking, dat noch Mad^{me} Périer in haar levensbericht, noch Jacqueline in den merkwaardigen brief, bepaaldelijk over de bekeering van haren broeder geschreven, aan dit voorval eenigen invloed op de verandering van zijn hart toegekend hebben. Dat stilzwijgen omtrent een dergelijk feit is inderdaad onverklaarbaar; zonder twijfel geeft Mad^{me} Perier ons niet al de bijzonderheden van het leven van haren broeder op, maar zij kon toch o. i. onmogelijk zwijgen van een feit, dat zulke groote gevolgen heeft gehad, en van zulk een overwegenden invloed is geweest in het leven van Pascal. Bovendien vinden wij in den brief van Jacqueline een anderen grond opgegeven voor zijne bekeering ¹⁾: zij wijst ons nadrukkelijk op een inwendigen strijd, dien haar broeder te strijden had. Zij verhaalt op treffende wijze, hoe hij in September 1654 bij haar kwam, en in

¹⁾ Faugère, *Lettres, opusc.*, etc. p. 356 en vlg. De merkwaardige woorden van Jacqueline luiden: „Il me vint voir vers la fin de Septembre (1654) et à cette visite il s'ouvrit à moi d'une manière qui me fit pitié, en m'avouant qu'au milieu de ses occupations, qui étaient grandes, et parmi toutes les choses qui pouvaient contribuer à lui faire aimer le monde, et auxquelles on avait raison de le croire fort attaché, il était de telle sorte sollicité de quitter tout cela, et par une aversion extrême qu'il avait des folies et des amusements du monde, et par le reproche continuel que lui faisait sa conscience, qu'il se trouvait détaché de toutes choses d'une telle manière qu'il ne l'avait jamais été de la sorte ni rien d'approchant, — — et que dans le détachement de toutes choses où il se trouvait, s'il avait les mêmes sentiments de Dieu qu'autrefois, il se croyait en état de pouvoir tout entreprendre.” „..... C'est un ouvrage de Dieu, et particulièrement en l'humilité, en la soumission, en la défiance et le mépris de soi-même.”

opregtheid des harten voor haar beleed, dat hij een grooten afkeer had van de dwaasheden en de genietingen der wereld, en dat *zijn geweten onophoudelijk en luide tot hem sprak en hem veroordeelde*, en dat hij, indien hij nog dezelfde gevoelens omtrent God koesterde als weleer, *zich ook overtuigd hield, alles te kunnen ondernemen*. — Het was alzoo Gods stem, die zich in zijn geweten deed hooren en hem van zijne verkeerde wegen terugbragt, zijne ziel verbrijzelde, en deed dorsten naar den levenden God. De keuze van zijn hoofd en hart om nu voortaan Gode alléén zijn leven te wijden, en Diens geboden te bewaren, wordt onzes inziens door dezen strijd, die in zijn gemoed plaats had, beter verklaard, dan door een plotselinge schrik bij het ongeluk aan de brug de Neuilly of door den ecstatischen toestand, die, gelijk men verhaalt, daarop gevolgd zou zijn ¹⁾. Maar, wat ook hiervan zij,

¹⁾ Zeer merkwaardig zijn de woorden van Sainte-Beuve, t. a. p. t. II, p. 489 en 490, na de vermelding van het gebeurde aan de brug de Neuilly. „L'impression,” zegt hij, „que reçut Pascal de cet événement fut extraordinaire; on en peut juger par le petit *papier* et le *parchemin* (deux copies pareilles pliées ensemble) qu'on trouva, après sa mort, dans la doublure de son habit, et qu'il décousait et recousait chaque fois qu'il en changeait, tant il tenait à les garder constamment sur lui! La date en est du 23 Novembre 1654, c'est-à-dire aux environs de l'accident. On y a voulu voir la mention faite d'une *vision* qu'il aurait eue, et même un bon Carme, ami des Périer, a écrit un commentaire de *vingt et une pages in-folio* à l'appui; mais Pascal n'a jamais parlé de cette vision à personne, ce qui la rend douteuse, d'autant qu'en examinant sans prévention l'écrit, on n'y lit rien qui force à y voir autre chose, sous des termes elliptiques et métaphoriques, qu'un ravissement d'esprit au sein de la prière, un de ces états de clarté et de certitude céleste, comme il est donné aux Chrétiens sous la Grâce d'en ressentir. On peut conjecturer que l'aventure du pont de Neuilly donna

sedert het jaar 1654 zien wij eene groote verandering in het leven van den grooten wiskundige plaats grijpen, en van dien tijd zien wij hem als den Pascal van Port-Royal, den Pascal der „*Provinciales*”, van het wonder van Sainte-Epine en der „*Pensées*” optreden, en nog een achttal jaren een leven des geloofs leiden. „Honderd bundels leerredenen,” zegt Bayle ergens (voorwaar eene onverdachte getuigenis omtrent Pascal!): „Honderd bundels leerredenen wegen niet op tegen zulk een leven, en zijn veel minder geschikt, om de ongelooovigen te ontwapenen. Zij kunnen ons niet meer zeggen, dat het slechts klein-geestigen zijn, die vroomheid bezitten: want men doet ze hun thans het best aanschouwelijk zien in een der grootste wiskundigen, der diepzinnigste metaphysici, en der doordringendste geesten, die ooit op aarde hebben geleefd. De vroomheid van zulk een wijsgeer zou aan de ongodsdienstigen en vrijdenkers moeten doen zeggen, wat eens een zekere Diocles zeide, toen hij Epicurus in een tempel zag: „Welk een feest,” riep hij uit, „welk een schouwspel voor mij, Epicurus in een tempel te zien! Al mijne twijfelingen verdwijnen; de vroomheid herneemt

l'impulsion à ce ravissement de prière et de reconnaissance. Les disciples de Port-Royal par dévotion, les philosophes du dix-huitième siècle par moquerie, ont contribué à traduire en *vision* formelle cette circonstance mystérieuse. On est allé jusqu'à dire qu'à partir de ce temps Pascal vit toujours un *abîme* à ses côtés: il n'est question de l'*abîme* que dans une lettre de l'abbé Boileau, bien plus tard. Pascal, comme tous les hommes célèbres qui parlent à l'imagination, a eu sa légende.... La conversion définitive du grand géomètre partit effectivement d'une âme touchée, non point d'un cerveau ébranlé.”

hare plaats; en ik zag nooit de grootheid van Jupiter beter, dan sedert ik Epicurus geknield heb gezien!" . . .

Men doet wel, het voorbeeld van zulk eene groote deugd bekend te maken, ten einde het vonnis der verjaring te voorkomen, door den geest der wereld tegen den geest des Evangelies uitgesproken" ¹⁾.

Was het leven van Pascal later een leven des geloofs: wij mogen het om der waarheids-wille niet verzwijgen, dat hij, hoewel reeds vroeger een godvruchtig leven leidende, eenigen tijd heeft doorgebracht, waarin hij zijne offers aan de wereld bragt. In dien tijd kwam hij in aanraking met verscheidene niet ernstig-denkende personen en las en overdacht hij de schriften van Montaigne. Dit alles oefende op zijn geest en zijne denkwijze een grooten invloed uit en hij scheen er eenigermate door medegesleept te worden. Dat hij de allesoverweldigende kracht van den twijfel ondervond, blijkt ons uit zijne eigene getuigenissen. „Men heeft slechts het boek der pyrrhonisten in te zien,” zegt hij, „indien men niet genoeg overtuigd is van de kracht hunner beginselen; men zal het wel spoedig worden en *misschien al te veel*”, en elders: „Gij wilt tot het geloof komen en gij kent daartoe den weg niet . . . leert van hen, die, gelijk gij, gebonden waren en die thans al hun goed daaraan wagen: het zijn menschen, die den weg kennen, welken gij zoudt willen volgen en *die van eene ziekte genezen zijn geworden, waarvan gij ook genezen wilt worden*” ²⁾.

¹⁾ *Nouvelles de la République des Lettres*, décembre 1684. Vgl. verder V. Cousin, *Des Pensées de Pascal*, avant-propos, p. V, en p. 61.

²⁾ Faugère, *Pensées, Fragments*, etc. t. II, p. 100 en vlg.; t. II,

Het geloof van Pascal bezweek evenwel onder dit alles niet. En hoe kon het ook anders? Hij had reeds zoo lang een geloofsleven geleid, voor het geloof gestreden en door het geloof partij gekozen in de godsdienstige twisten; de godsdienst had bij hem diepe wortelen geschoten; het ongeloof had geene kracht om hem te verleiden. Bovendien dat ongeloof werkte nog in het verborgen; het kon zich niet beroemen op eenigen grooten naam, noch op eenigen geëerden meester, terwijl krachtige geesten aan de zijde des geloofs stonden en ernstig-denkende mannen geloofshelden waren. „Geen van al die gedenkteekenen van een stout en wijs ongeloof,” zegt Havet ¹⁾, „die later eene omwenteling der geesten moeten veroorzaken veel grooter dan die der hervorming, was er nog verschenen. De „*Traité théologico-politique*” van Spinoza, waarvan de geheele anti-christelijke kritiek van de volgende eeuw en die der onze is uitgegaan, zag eerst den volgenden dag na de uitgave der „*Pensées*” (1670) het licht.”

Zoo ging dan Pascal uit van het geloof, niet van den twijfel; eerst op zijnen weg ontmoette hij dien ²⁾; maar zoo weinig vreesde hij dien onder de oogen te zien, dat hij veeleer gezegd kan worden een tijdlang in de sfeer van het scepticisme geleefd en zich bewogen te hebben. Het was vooral het wijdvermaarde boek, de „*Essais*” van

p. 168; vergel. daarmede E. Havet, *Pensées de Pascal*, p. XIII van zijn *Étude*, note en p. 382.

¹⁾ *Étude* voor zijne editie der *Pensées*, p. XIII, XIV.

²⁾ Havet t. a. p. p. XIV zegt: „Pascal part de la foi; elle est chez lui invétérée, profonde, inébranlable; et c'est en chemin qu'il rencontre le doute, non comme un *principe*, mais comme un *obstacle*.”

Montaigne, waardoor zijne aandacht bovenmate werd getrokken, en die hij boven andere werken waardig keurde, nevens den Bijbel het voorwerp te zijn van naauwgezette lezing en ernstige studie ¹⁾. Aan zijne hand leerde hij het onzekere van alle menschelijke kennis doorzien; het merkwaardige woord: „*Le pyrrhonisme est le vrai*” ²⁾ werd mede zijne leus; geenzins waren hem de gevaren daarvan onbekend; hij zag het zeer wel in, waartoe hij komen moest, als hij den weg betrad, dien Montaigne bewandelde, maar zijn vertrouwen was steeds op zijn God gerigt; juist uit zijn geloof is het te verklaren, dat hij voor geen twijfel terugdeinsde ³⁾.

Wanneer wij bij Pascal van scepticisme spreken, bedoelen wij daarmede, dat hij scepticus was, *niet* op het gebied der godsdienst, *maar* op dat der filosofie, d. w. z. hij verwierp alle filosofie, als onmogelijk, op grond dat de mensch niet tot waarheid kan komen ⁴⁾. De bewering, dat hij scepticus op *godsdienstig* gebied is geweest, zou

¹⁾ Verg. E. Havet, t. a. p. p. XIV en vlg.; H. Weingarten, *Pascal als Apologet des Christenthums*, Leipzig 1863, p. 31.

²⁾ Faugère, *Pensées, Fragments*, etc. t. II, p. 100.

³⁾ Havet, t. a. p. p. XVIII.

⁴⁾ Cousin geeft van het wijzgeerig scepticisme deze bepaling: „Le scepticisme en philosophie est une opinion philosophique, qui consiste précisément à rejeter toute philosophie, comme impossible, sur ce fondement que l'homme est incapable d'arriver à la vérité, encore bien moins à ces vérités qui composent ce qu'on appelle en philosophie la morale et la religion naturelle, c'est-à-dire la liberté de l'homme, la loi du devoir, la distinction du juste et de l'injuste, du bien et du mal, la sainteté de la vertu, l'immatérialité de l'âme et de divine providence.” (Verg. de *Revue de Deux-Mondes*, 1844 en de *Pensées de Pascal*, avant-propos, p. IV en vlg.).

eene te groote ongerijmdheid bevatten; integendeel, met geheel zijn hart geloofde hij aan het Christendom, waarvoor zijn vader hem reeds van zijne jeugd af eene innige liefde had ingeboezemd. Zijn *wijageerig* scepticisme echter te loochenen, zou tegen de bepaalde uitspraken in zijne geschriften aandruischen. Wij achten het onnoodig en niet raadzaam tevens, hierover verder uit te weiden na de doorwrochte verhandelingen van Victor Cousin en Émile Saisset, waarnaar wij den belangstellenden lezer verwijzen en waarvan wij met vrijmoedigheid beweren, dat zij nog niet wederlegd zijn ¹⁾).

Stellen wij alzoo met Cousin en Saisset vast, dat Pascal niet alleen de *beginnselen* van het wijsgeerig scepticisme huldigt, maar ook de *consequentieën* daarvan toelaat ²⁾: het is thans de vraag, wat voor hem daartegen het redmiddel was.

Wij zien hem, als Apologeet, evenmin uitgaan van een onbegrepen *gezag*, als dat hij zich op de nevelige doolpaden van een krank *mysticisme* verliest. Pascal sloeg

¹⁾ Cousin heeft zijne verhandeling over dit onderwerp geplaatst in de *Revue des Deux-Mondes*, 15 déc. 1844—15 Janvier 1845; het werk van E. Saisset is getiteld: „*Le scepticisme. Aenésidème — Pascal — Kant.*” Paris. Didier. 1865, p. 240—347. Verg. hierbij E. Havet, t. a. p.; en inzonderheid hetgeen Sainte-Beuve schrijft t. a. p. t. II, p. 496 en note.

²⁾ Met nadruk verklaart o. a. Cousin t. a. p.: „Pascal respire le scepticisme; il en est plein; il en proclame le *principe*, il en accepte toutes les *conséquences*, et il le pousse d'abord à son dernier terme, qui est le mépris avoué et presque la haine de toute philosophie. Oui, Pascal est un ennemi déclaré de la philosophie; il n'y croit, ni beaucoup ni peu; il la rejette absolument.”

een anderen weg in ter verdediging der Christelijke waarheid, gelijk later duidelijk blijken zal. Wel kende hij in de *theologie* aan het gezag *alléén* eene onmiskenbare, zoo niet de grootste waarde toe. Of kunnen wij zijne meening anders vertolken, waar wij hem in de „*Préface du traité sur le vide*” ¹⁾ aldus hooren spreken: Er zijn twee soorten van zaken: de een hangt af van het geheugen en is zuiver historisch; men wil onderzoeken en weten, wat de schrijvers hebben gezegd en geschreven: hiertoe behooren de historie, de geographie, de regtsgeleerdheid, de taalkunde, en *bovenal de theologie*: in één woord, al die zaken, die tot beginsel hebben hetzij het eenvoudige feit, hetzij het goddelijk of menschelijk onderwijs. De andere soort hangt enkel en alleen af van de redeneringen en is geheel dogmatisch; onbekende waarheden tracht men op te sporen en te ontdekken: hiertoe behooren de geometrie, de arithmetiek, de muziek, de physica, de geneeskunde, de architectuur en al de wetenschappen, die onderworpen zijn aan de ervaring en aan de redenering. Voor de eerste soort *kan alléén het gezag ons verlichten* (*c'est l'autorité seule qui nous en peut éclaircir*); alleen daardoor kennen wij de menschelijke of geopenbaarde, wetenschappelijke of godsdienstige feiten. Voor de andere soort daarentegen *is het gezag nutteloos; de rede alleen kan ze leeren kennen* (*l'autorité y est inutile; la raison seule a lieu d'en connaître*). Wil men alleen weten, wat de schrijvers hebben gezegd en geschreven, zoo als in de historie en de andere

¹⁾ Faugère, *Pensées, Fragments*, etc. t. I, p. 91 en vlg.

genoemde wetenschappen, maar bovenal in de theologie: dan moet men noodwendig zijne toevlugt nemen tot hunne boeken, omdat al wat men daarvan kan weten, daarin is vervat. Vraagt men — bij voorbeeld —, wie de eerste koning van Frankrijk was, welke woorden in eene doode taal zijn gebruikt, enz., men moet daartoe de geschriften raadplegen, die daarop betrekking hebben, en bij de kennis, die zij voor ons ontsluiten, kan men noodwendig niets nieuws voegen, daar men slechts wil weten, wat zij bevatten: het gezag alleen kan ons hierin van dienst zijn. Het is bovenal in de theologie, waarin het de voornaamste kracht heeft, omdat het daarin onafscheidelijk is van de waarheid, en wij haar zonder hetzelfde niet kennen: zoodat, wil men zeker zijn omtrent zaken, die het verstand niet kan bevatten, het voldoende is, om te wijzen, dat zij in de Heilige Schriften gevonden worden, terwijl men, om de onzekerheid van de meest waarschijnlijke zaken aan te toonen, het tegenovergestelde moet bewijzen; omdat hare beginselen boven de natuur en de rede zijn en 's menschen geest, te zwak om daartoe door eigene pogingen te komen, tot dat hooge inzicht niet kan geraken, zoo hij er niet toe gebragt wordt door eene almachtige en bovennatuurlijke kracht.

De tusschenkomst van het gezag is dus in zijne schatting bovenal noodzakelijk op het gebied der theologie; op dat der andere wetenschappen, waarop wij hierboven wezen, heeft de rede alléén het stemregt. „De duidelijkheid van dit verschil, zegt Pascal, moet ons de verblindings doen beklagen van hen, die alleen het gezag tot bewijs aanvoeren op physisch terrein, in plaats van de rede of de ervaring,

en ons te doen schrikken voor de snoodheid van anderen, die de rede alleen in de theologie gebruiken in plaats van de Schrift en de Kerkvaders. Men moet den moed van die vreesachtige lieden opwekken, die niets durven uitvinden op physisch gebied, en de onbeschaamdheid van die stoutmoedigen vernietigen, die op het gebied der theologie nieuwe dingen voortbrengen."

Uit dit alles blijkt duidelijk, hoe krachtig Pascal het gezag in de theologie wilde gehandhaafd hebben. In zijne apologie evenwel plaatste hij dit groote beginsel zoo weinig op den voorgrond, dat hij zelfs ontrouw zou kunnen schijnen aan dezelfde zaak, waarvoor hij pas zoo sterk had geijverd ¹⁾.

Deed Pascal eene groote daad van bevrijding door bij zijne apologie niet uit te gaan van het *gezag*, wij zien hem bij het wijsgeerig scepticisme evenmin de hand reiken aan het *mysticisme*. Onze Apologeet behoorde *wel* onder de talrijke discipelen van de mystieke theologie der middeleeuwen, hetgeen hem tot groote eer verstrekte, en waarvoor het nageslacht zijne nagedachtenis nog met eerbied zegent. Van deze edele en eenvoudige mystiek van het hart getuigt Pascal o. a. vooral in deze merkwaardige woorden: „Het is het hart, dat naar God doet verlangen, en niet het verstand. Dit is het, wat wij geloof noemen: Gods bestaan te erkennen met het hart, niet met het verstand. Al onze redenering wijkt voor het gevoel. Men moet dus zijn geloof stellen in het gevoel; anders zal het steeds

¹⁾ *Revue Chrétienne*, 1854, p. 412 en vlg.

wankelend zijn" ¹⁾. „Terwijl God zich wil openbaren aan die Hem met geheel hun hart zoeken en verborgen is voor die Hem met geheel hun hart ontvlugten, tempert Hij zijne kennis, zoodat Hij teekenen van zijn aanwezen gegeven heeft, duidelijk voor die Hem zoeken, maar duister voor die Hem niet zoeken. God heeft gewild dat de goddelijke waarheden uit het hart in het verstand komen, en niet uit het verstand in het hart. Daarom geldt van aardsche dingen het spreekwoord: *Ik moet ze kennen, om ze lief te hebben*; de heiligen echter zeggen van de goddelijke dingen: *men moet ze liefhebben om ze te kennen*. Door de *liefde* komt men tot de *waarheid* ²⁾.

Pascal achtte het van weinig nut het Christendom in het verstand te hebben opgenomen, zoolang het 's menschen hart nog niet veroverd heeft. 'Daarom was het volgens hem vóór alle dingen noodig, het Christendom in het binnenste heiligdom van het gemoed eene plaats te bereiden, en juist hierin is de groote verdienste en de onschatbare waarde van Pascal's apologie gelegen ³⁾.

Verdiert Pascal alzoo met eere onder de leerlingen der *mystieke theologie* van de middeleeuwen gerangschikt te worden: in de dwalingen van het *mysticisme* d. i. de mystiek niet van het hart, maar van het verstand ⁴⁾ is hij evenwel niet vervallen. En hoe kon het ook anders?

¹⁾ *Revue Chrétienne* t. a. p. p. 414 en vlg. Vgl. Faugère, *Pensées*, *Fragm.* t. II, p. 172, 176; t. I, p. 224.

²⁾ Faugère, *Pensées*, *Fragm.* etc. t. I, p. 155, 156.

³⁾ *Revue Chrétienne* t. a. p. p. 416.

⁴⁾ Mr. C. W. Opzoomer, *De weg der wetenschap*, 2e dr. p. 50 en vlg.

„Hij had een te gezond oordeel, hij wist al te goed de gevaren der verbeelding te onderscheiden, om zich te verliezen in de droomerijen van het mysticisme en subjectivisme. Hij was geheel en al vervuld van diepen eerbied voor dat Evangelie der goddelijke genade, dat hem de verborgenheden van zijn hart onthult. De Heilige Schrift zou voor hem een waarachtige toetsteen zijn, waaraan hij alles beproefde, terwijl hij ieder ander resultaat, dat daarmee in strijd was, met allen nadruk verwierp” ¹⁾).

Zoo zien wij Pascal in zijne apologie de suprematie van het gezag verwerpen, en evenzeer het krank mysticisme ontwijken. Maar hoe zal hij nu hen tot geloof leiden, die daartoe nog niet gebragt of gekomen zijn? Langs welken weg zal hij zijn oogmerk, om het Christendom in zijne waarheid en waardij voor de menschheid te regtvaardigen, trachten te bereiken? Ziedaar de groote vraag van de apologie van Pascal ons voorgesteld.

In het hoofdstuk „*De l'esprit géométrique*” ²⁾ beweert Pascal, „dat de beste methode, om tot waarheid te komen, die zou zijn, welke bestond in de bepaling en in het bewijzen van alles met de uiterste gestrengheid. Maar, zegt hij, zij is onmogelijk. Want het is duidelijk dat de eerste termen, die men zou willen bepalen, voorafgaande termen onderstellen, waardoor zij verklaard worden; en evenzeer zouden de eerste stellingen, die men zou willen bewijzen, anderen onderstellen, waarop zij rusten; en

¹⁾ *Revue Chrétienne* t. a. p. p. 416.

²⁾ Faugère t. a. p. p. 124 en vlg.

zoo zou men nimmer tot de eerste stellingen komen. Zoo komt men, het onderzoek al verder en verder uitstrekken, noodwendig tot de grondwoorden, die men niet meer kan bepalen en tot beginselen, die zoo duidelijk zijn, dat zij geen bewijs meer behoeven. Daardoor schijnt het, dat de menschen in eene natuurlijke en onveranderlijke onmagt verkeeren om eenige wetenschap, welke dan ook, op eene bepaald volkomene wijze te behandelen. Wat nu te doen? *Niets* bepalen, *niets* bewijzen, omdat men niet *alles* bewijzen of *alles* bepalen kan? In geenen deele. De meest volmaakte methode bestaat, niet om *alles* te bepalen en *alles* te bewijzen, noch ook om *niets* te bepalen en *niets* te bewijzen, maar om *zich in het midden te houden*: men bepale *niet* de duidelijke zaken, die door alle menschen worden verstaan, *wel* al de anderen; en men bewijze *niet* alle zaken, die bij de menschen bekend zijn, *wel* al de anderen. Zoo gaat ook de wiskundige te werk, die geene dezer zaken: *ruimte, tijd, beweging, getal*, enz. bepaalt, omdat zij duidelijk genoeg zijn. Op die wijze is alles volkomen begrijpelijk en bewezen, hetzij door de duidelijkheid der zaken zelve, hetzij door bepalingen en bewijzen. De onmogelijkheid om de eerste termen en de eerste stellingen te bepalen en te bewijzen is niet te verklaren uit hare duisterheid noch uit hare onzekerheid, maar omdat zij zóó evident zijn, zoodat het gebrek aan bewijzen en bepalingen geenzins als een gebrek, maar veeleer als een bewijs van volmaaktheid moet worden beschouwd.

Zoo moet er dus een onderscheid worden gemaakt tusschen het vermogen van eene fijn-vernuftige opvatting,

inzage en beoordeeling (*l'esprit de finesse*) en den geometrischen geest (*l'esprit de géométrie*). Zij, die de eerstgenoemde gave bezitten, doorzien onmiddellijk de evidente waarheden, terwijl de geometrische geesten redeneren op de gegevens, hun door dezen geschonken. Wordt voor deze laatste bovenal een naauwkeurige geest gevorderd, de eerste hebben een scherp blik noodig; want de beginselen zijn zoo fijn en in zulk een groot getal, dat het bijkans onmogelijk is, dat er ons geen ontgaat. Die beide genoemde gaven bezit, en daarvan een goed gebruik weet te maken, zou een vastgaand denker zijn. Maar helaas! slechts zelden treft men bij de wiskundigen die gave van oogenblikkelijke opvatting aan, en even zeldzaam is het dat men den mathematischen geest aantreft bij hen, die in de eerstgenoemde gave uitmunten. Waar de meetkunstenaars geometrisch deze fijne problemen behandelen willen, maken zij zich belagchelijk, terwijl de tegenovergestelde geesten, ongeschikt om de abstracte zaken bij den eersten aanblik te kunnen bevatten, er zich met onwil en tegenzin van afkeeren.

Pascal beriep zich nu bij zijne verdediging der Christelijke waarheid op die gave of dat vermogen van oogenblikkelijke opvatting, inzage en beoordeeling der dingen, wier regten even onbetwistbaar zijn op religieus gebied als op dat der menschelijke wetenschappen. „Men moet, zegt hij, bovenal op religieus terrein op eens met een enkelen blik de zaak aanschouwen en niet door langzaam voortgaande redenering, ten minste tot op zeker hoogte.”

Zoo wil Pascal den geheelen mensch beschouwen; hij wil zich niet uitsluitend beroepen op een zijner vermogens

ten koste van de andere; ieder op hunne beurt hebben zij het stemrecht en in zaken, waarin zij daartoe bevoegd worden gerekend. De theoloog moet hier gelijk zijn aan den wiskundige, en allereerst te rade gaan met het vermogen van oogenblikkelijke opvatting, eer hij begint te redeneren, op het gevaar van in het ongerijmde te vervallen, zoo hij meende, al wat hij gevoelt en ziet, te bepalen en te bewijzen.

Maar welke zijn dan op religieus gebied die eerste beginselen of stellingen, waarvan ieder mensch zich onmiddellijk zal kunnen overtuigen, en die zich aan hem zullen voordoen, mits hij althans een scherp blik hebbe? Volgens Pascal is op dit gebied *dit* het duidelijkst voor den mensch: dat hij niets klaar en helder ziet, dat zijn oog beneveld en verduisterd is, en dat het orgaan, waardoor hij de gave bezit van de oogenblikkelijke opvatting, inzage en beoordeeling der dingen, geheel gebrekkig is. De tegenwoordige toestand van den mensch is niet dezelfde als die ten tijde der schepping. Let men enkel en alleen op eenige trekken van zijne eerste grootheid, en vergeet men zijn diep bederf, dan beschouwt en behandelt men — wij zagen het vroeger reeds — 's menschen natuur als onzondig en rein, en is er geen Verlosser noodig, terwijl men, zoo men alleen drukt op zijne ellende met voorbijgang van zijne eerste grootheid, den mensch als ongeneeslijk verklaart. In de eerste dwaling verviel Epictetus, in de andere Montaigne.

Van zulk een beginsel uitgaande, is het de taak van een Apologeet, den mensch, die buiten het Christendom leeft, te doen gevoelen, dat hij in de duisternis zich be-

vindt, en dat zijn oog beneveld is. Het weinige licht, dat hij in zijn tegenwoordigen toestand nog bezit, zal hem tot een fakkel zijn in de duisternis. Zoo begon dan ook Pascal, uitgaande van den mensch om alzoo te komen tot God, in zijne apologie met de beschouwing der menschelijke natuur. Niet *dat* God gesproken of zich geopenbaard heeft, is hetgeen eerst bewezen moet worden, maar het verlangen moet bij den mensch gewekt worden, dat Hij gesproken *hebbe*. Daartoe moet de mensch zelf eerst geheel gekend, tot zich zelven worden bepaald; de verwoestingen, door de zonde aangerigt, moeten helder voor zijne oogen geplaatst worden; hij moet bij zijne grootheid zijne deerniswaardige ellende inzien en gevoelen, wanneer hij aan zich zelven overgelaten is, aan zijn hoogmoed en aan zijne hartstogten. In één woord, Pascal wil eerst den mensch tot bewustzijn van zijne innerlijke tweespalt geleiden, die zich daardoor openbaart, dat hij diep ellendig, maar tevens groot is, doordat hij daarvan besef heeft. In dien toestand zal de mensch niet meer onverschillig zijn, maar eerst waarlijk behoefte voelen aan God, hulpe bij Hem zoeken, licht van Hem vragen in de duisternis, die hem omringt, begeerig naar een redmiddel uitzien om uit zijne ellende te geraken, zich aan den Onzienlijke vasthouden als zijne eenige toevlucht bij de onmagt van zijne rede en van zijn wil. *Zelfkennis is de weg tot Godskennis* ¹⁾.

¹⁾ Tholuck, *Vermischte Schriften*, thl. I, p. 281. Verg. ook de belangrijke *Préface* van J. F. Astié voor zijne editie der „*Pensees*” t. I, p. 12 en vlg.

Die schildering van zijn tegenwoordigen raadselachtigen toestand zal den mensch van zelf dwingen tot het doen der groote levensvragen: „Van waar ben ik, die midden tussehen twee werelden sta, die zooveel grootheid vertoon, en zoo diep ellendig ben, en wat is mijne bestemming?” Ter oplossing van dat raadsel gaat Pascal met hem allereerst *bij de wijsgeeren van alle tijden* te rade, — maar hij verkrijgt van hen geen bevredigend antwoord. Nu zoekt hij *bij de verschillende godsdiensten van alle volken der aarde* eene voldoende oplossing te vinden, maar overal wordt zijn hart en geest onbevredigd gelaten. Schier wanhopig en zich zelve met diepen ernst en vurig verlangen afvragende, waar hij toch eindelijk de *ware* godsdienst zou kunnen vinden, die hem zijne innerlijke tweespalt voldoende verklaart, wijst de Apologeet hem op het *Joodsche volk*, op zijne oorkonden, waarin zijne geschiedenis, zijne wetten en zijne godsdienst worden beschreven. Met innige belangstelling staat hij nu hierbij stil; veel treft hij hier aan, dat hem boeit; over de gewigtigste vraagstukken omtrent God, de wereld en den mensch, waardoor zijn hart zoozeer werd ontrust, gaat er een helder licht voor hem op, en vindt hij voor vele zijner vroegere twijfelingen eene bevredigende oplossing. Het is bovenal een merkwaardig berigt, in die oorkonden vervat, waarop zijne opmerkzaamheid gevestigd wordt, en waardoor vele zijner raadselen en vragen beantwoord worden — het berigt nml. *eener oorspronkelijk reine schepping, die gevallen is*. Hoe meer hij dat verhaal overweegt, des te meer wordt hij van de waarheid daarvan overtuigd. In diezelfde oorkonde van het Joodsche volk vindt hij niet alleen van een

val gewag gemaakt, maar treft hij ook voorspellingen aan, die op eene toekomstige herstelling van 's menschen gevallen natuur wijzen. Als de vervulling dier profetie kondigt zich nu het Evangelie aan, waaraan de mensch, die reeds lang, maar telkens te vergeefs, heeft gezocht, en bij wien nu reeds de behoefte naar heil op krachtige wijze is opgewekt, aanstonds bereid is, zijne volkomen toestemming te geven. Nu eerst, nadat het morgenrood zijn hart met waarachtig verlangen naar verlossing vervuld had, laat Pascal voor hem de Zon zelve in al hare heerlijkheid opgaan. Het heerlijk en verheven beeld van Jezus, die de hoeksteen is van het Christelijk gebouw, wordt nu op aanschouwelijke wijze geteekend; en had de Apologeet tot dusverre bij alle leden van ons geslacht, niet één uitgezonderd, beurtelings ellende en grootheid doen aanschouwen: in levendige kleuren schetst hij nu het beeld van den Vlekkeloos-reine, den God-mensch, den Messias der volken, het Ideaal der menscheid, en daarna *eerst* laat hij de andere bewijzen voor de waarheid des Christendoms volgen.

Ziedaar in breede trekken den verheven gang, dien Pascal, volgens de getuigenis van Étienne Perier, nemen wilde om *zijn* Christendom te regtvaardigen ¹⁾.

Zijn Christendom — zeiden wij. Inderdaad, het Christendom van Pascal is het zuivere Jansenisme; hij doet het alzoo, volgens zijne meening, in al zijne kracht verschijnen. De godsdienst wordt bij hem teruggebracht tot het leerstuk der erf-zonde, opgevat in al zijne gestrengheid. „Tot dit éénige, verwijderde, ontoegankelijke punt,” zegt

¹⁾ Op die getuigenis van Ét. Perier komen wij later terug.

Havet ¹⁾, „rigten zich al de lijnen zijner bewijsvoering: hij bewijst slechts eene enkele zaak: de erf-zonde zooals hij haar begrijpt, en door de erf-zonde zooals hij haar verstaat, verklaart hij alles. De geest van zijn boek is dus geheel in deze *Pensée* uitgedrukt: „Geheel het geloof bestaat in *Jezus Christus* en in *Adam*, en geheel de zede-leer in de *begeerlijkheid* en in de *genade*” ²⁾.

Wij hebben alzoo in het gewrocht van Pascal het Jan-senisme te eerbiedigen; daardoor heeft zijn werk die eenheid en dat strenge karakter verkregen, dat wij daarin thans bewonderen; nimmer mogen wij, wanneer wij aan zijne „*Pensées*” ons verkwikken, en trachten daarvan vruchten te plukken, de stam, waarop het gegroeid is, voorbijzien of verachten.

Zooveel — of liever zoo weinig — moesten wij over de innerlijke ontwikkelingsgeschiedenis van onzen Held in het midden brengen. Gaan wij nu na deze beschouwingen omtrent zijn leven, karakter en gronddenkbeelden over tot de ontwikkeling van zijne apologetische methode, en zien wij, *wie* Pascal als Apologeet *geweest* is.

¹⁾ *Pensées de Pascal*, Étude, p. XXXIV en vlg.

²⁾ Havet (*Pensées de Pascal*, p. 296) verklaart deze gedachte van Pascal aldus: „Il semble qu'il aurait dû dire plutôt, en Adam et en Jésus-Christ, c'est-à-dire le péché originel et la rédemption. La morale est ici la science de l'homme moral, la science du coeur humain.” Vergel. Émile Saisset, t. a. p. p. 335 en vlg.

TWEEDE HOOFDSTUK.

De apologetische methode van Pascal.

PLAN VAN BEWERKING.

Willen wij Pascal bij het onderzoek, dat ons thans moet bezighouden, ten volle regt laten wedervaren: wij hebben dan in hem wel te onderscheiden den *bestrijder der Jezuiten* en den *verdediger des Christendoms*¹⁾. Hierdoor wordt de tweeledige verdeeling van dit gedeelte onzer taak als van zelf aangewezen en geregtvaardigd.

Bij de ontwikkeling van de bestrijding der Jezuiten, willen wij ons *eerst* den staatkundigen en zedelijk-godsdiens- tigen toestand van Frankrijk in dezen tijd voor den

¹⁾ Het is volkomen waar, wat Sainte-Beuve (t. a. p. t. II, p. 388) zegt: „On pourrait résumer de la sorte: Pascal dans toute sa vie et dans toute son oeuvre n'a fait et voulu faire que deux choses: combattre à mort les Jésuites dans les „*Provinciales*”, ruiner et anéantir Montaigne dans les „*Pensées*.”

geest roepen, en de strijdende partijen leeren kennen, m. a. w. Port-Royal in het licht der geschiedenis plaatsen; *daarna* hebben wij den strijd zelven te beschouwen in zijn aanvang, voortgang en einde, om *vervolgens* het eigenaardig karakter daarvan te beschrijven, en *eindelijk* de gevolgen, die hij gehad heeft, aan te wijzen.

Hebben we langs dien weg Pascal als bestrijder der Jezuiten leeren kennen: de ontwikkeling van zijne verdediging des Christendoms zal in de tweede afdeeling ons wachten, tot wier behandeling wij *eerst* moeten nagaan, welk plan eener apologie wij in onderscheiding van anderen aan Pascal meenen te moeten toeschrijven, om *daarna* de apologie zelve te ontwikkelen. *Vervolgens* moeten wij hare eigenaardigheden in het licht stellen, waarbij wij hebben aan te wijzen, waardoor zij boven de toenmalige apologiën geschitterd heeft, en tevens in eene vergelijking treden tusschen de apologetische methode der „*Provinciales*” en die der „*Pensées*”, terwijl wij *ten slotte* den invloed nagaan, dien deze methode ter verdediging des Christendoms in vroeger en later tijd gehad heeft.

AFDEELING I.

Pascal als bestrijder der Jezuïten.

(DE MORELE APOLOGIE).

„La Compagnie de Jésus fit trembler
les rois, et trembla devant Pascal.”

BORDAS-DEMOULIN.

§ 1.

Port-Royal in het licht der geschiedenis.

Onder de merkwaardigste tijdperken in de geschiedenis van Frankrijk behoort gewis de eeuw van Lodewijk XIV. Letten wij op den *staatkundigen* toestand des lands: het is bekend, hoe het rijk reeds onder Lodewijk XIII, vooral door het beleid van den kardinaal-minister Richelieu, tot den hoogsten trap van roem en eer gebragt werd, dien het ooit bereikt heeft. De hinderpalen, die aan de bevordering van de grootheid des lands in den weg stonden, werden allengs overwonnen. Het streven om de koninklijke magt

meer uit te breiden, en van alle belemmerende boeijen onafhankelijk te maken, werd met goeden uitslag bekroond. De aristocratie en de tegenstand der Hugenoten werd aan het magtige bewind onderworpen. Het was vooral Lodewijk XIV, die het bezit van de hoogste magt als het hoogste goed beschouwde. Heersch- en eierzuchtig als hij was, trachtte hij niet alleen zich door koninklijke milddadigheid een grooten naam te verwerven, maar ook als onbeperkt monarch over Frankrijk te heerschen, zijn rijk zoo ver mogelijk uit te breiden, en het de eerste mogendheid van Europa te doen worden. IJverig werd hij daarbij door het woord en voorbeeld van zijn minister Mazarin ondersteund, die de regentes en den jeugdigen vorst met zijn raad diende, en bij hem het beginsel deed rijpen, dat de wil en de stem des konings voor Frankrijk de hoogste wet moet zijn. Had de jeugdige Lodewijk in de onlusten der Fronde, te midden waarvan hij opgegroeid was, de gevolgen gezien van teugellooze willekeur en van eene wederspannigheid, die uit zelfzuchtige bedoelingen voortkwam: hij begreep, dat het belang en de veiligheid van den staat het volstrekt noodzakelijk maakten, dat men een vast en doortastend bestuur had, en aan één hoofd onvoorwaardelijke gehoorzaamheid betoonde. Wij weten, dat Lodewijk later dit denkbeeld niet heeft laten varen: immers reeds in 1661, terstond na den dood van Mazarin, verklaarde hij in den staatsraad, dat hij zelf het bewind op zich wilde nemen.

Zoo zien wij dan in dit tijdperk de koninklijke magt aanmerkelijk uitgebreid, totdat zij eindelijk geheel onafhankelijk gemaakt werd, waardoor de vorst tot het vormen

en volvoeren van despotieke plannen in staat gesteld werd.

Wat nu den *inwendigen* toestand des lands betreft: het werd onder het bestuur van den heerschzuchtigen Mazarin door een hevigen burgeroorlog geteisterd: wij bedoelen de treurige onlusten der Fronde, die een langen tijd over het land zooveel ellende en jammer hebben gestort. Hierbij kwam nog, dat de *zedelyk-godsdienstige* toestand van dien tijd verre van gunstig was. Men zou waarlijk een niet verblijdend tafereel te aanschouwen geven, indien men den staat der zedelijkheid en den godsdienstigen zin van dit tijdperk uitvoerig wilde teekenen. Wij gewagen hier niet van de maîtresses van den vorst, die, aan het hof een koninklijk leven leidende, geroepen schenen om ondeugd in deugd te veranderen, en wier invloed vaak op den gang der zaken nadeelig werkte. Het koninklijk hof met zijn wijdloopig ceremonieel gaf de wet der etiquette; uitwendige statelijkheid, ook waar de zeden zeer veel te wenschen overlieten, is het karakter van dezen tijd. Het beginsel van een waarlijk vroom leven scheen zijne kracht verloren te hebben, en de godsdienst zelve slechts schijn in plaats van wezen te zijn geworden; het Roomsche formalisme voedde eene uitwendige preutsche vroomheid als mode voor de aanzienlijke standen, en scheen een surrogaat te kunnen bieden voor een werkelijk vroom levensgedrag ¹⁾.

In zulk een stand van zaken was het eene eerbied-

¹⁾ Vgl. over dit alles vooral L. Ranke, *Französische Geschichte*, 3^e bd. 2^e aufl., passim; Th. B. Macaulay, *Hist. of Engl.* vertaald, 1 dl. p. 206 en vlg.; H. Weingarten, a. a. O. s. 51 u. ff. e. a., ook de bekende werken van Becker en Schlosser.

waardige poging om eene betere rigting in het gemoed en in het leven aan te kweeken en te bevorderen; maar zou zij niet tegelijkertijd gewaagd kunnen heeten? De magtige heerschappij des konings, door zijne moeder en zijn minister ondersteund, kon de vrije uiting der gedachten niet dulden, en bedreigde de vrijheid op het gebied der godsdienst. Onmogelijk zou eene vereeniging, gelijk die van Port-Royal, die zich ten doel had gesteld, de vrijheid des gewetens te handhaven, het vrije onderzoek te bevorderen, de liefde tot de waarheid en gerechtigheid aan te kweeken, en de reine zedeleer des Evangelies te verspreiden, zonder vermetelheid op het welalagen harer pogingen kunnen hopen.

De politieke zoowel als de zedelijk-godsdienstige toestand van Frankrijk in dezen tijd was voor zulk eene vereeniging de profetie van haren ondergang; voor hem, die de teekenen des tijds verstond, was dit niet moeilijk te bepalen.

Maar er is meer. Gelijk elders, zoo verhief zich ook hier eene andere magt, die én reeds vroeger én ook in dezen tijd de vorsten op hunne troonen deed beven, en wier nederlaag thans meer dan ooit nabij was: wij bedoelen de magt van de orde der Jezuïten ¹⁾. Had de pausselijke heerschappij, die door het concilie van Trente

¹⁾ Men vgl. over de orde der Jezuïten o. a. Macaulay t. a. p. II dl. p. 308 en vlg. en zijn *Essays*, t. IV, p. 47; F. Laurent, *Études sur l'histoire de l'humanité*, t. IX, p. 252 en vlg. en de litteratuur, daarbij aangehaald; Roijaards, *Comp. hist. eccl. Christ.* t. II, p. 46 nota; Robertson, *Gesch. d. reg. van Keizer Karel V*, 6e boek; W. de Clercq, in het *Magasin*, verzameld door Prof. N. G. van Kampen, DL IV, 3e st. p. 347 vv.; B. ter Haar, *Gesch. d. Kerkherv.* p. 387 en vlg. e. a.

was bevestigd, en de magt van Rome zich in dit tijdperk in Frankrijk weinig kunnen doen gelden, zij had en vond toch in deze hare magtigste keurbende een krachtigen steun en voerde, door haar moedig ondersteund, haren ouden strijd tegen alle verlichting en allen vooruitgang. — Was het de taak van het concilie van Trente de leer der Roomsche kerk op nieuw vast te stellen: de handhaving der kerkleer en veelmeer nog van de kerk en de uitbreiding des geloofs werd aan de orde der Jezuïten opgedragen, die daartoe én door hunne *organisatie* én door hun *talent*, niet het minst door hunne *verderfelijke beginselen* op het gebied der zedelijkheid uitnemend geschikt waren. Daar het deze orde is, waartegen de strijd zou gevoerd worden, verdient zij nader door ons te worden beschouwd.

Niettegenstaande de talrijkheid dezer vereeniging vertoont zij in hare inrigting eene bewonderenswaardige éénheid. Haar monarchaal systeem was gebouwd op den hoofdplicht van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, en wel aan den generaal der orde, deze aan haren geest en deze wederom aan den geest van Rome. In deze organisatie verraadt zij den geest van haren stichter; was toch het karakter van Loyola dat van den ridder of soldaat, de orde eischt eene militaire éénheid, militaire tucht en onvoorwaardelijke onderworpenheid, die haar hefboom was.

Was alzoo de inrigting dezer orde in staat, om hare dubbele taak: verdediging en voortplanting van het Katholieke geloof, naar eisch te doen vervullen: het driedvoudig middel, dat zij aanwendde, deed haar daarin volkomen slagen: wij bedoelen: *de prediking, het onderwijs*

der jeugd en het afnemen der biecht. Hare prediking was niet aangelegd om te schitteren, maar alléén om te overtuigen, terwijl zij door de biecht krachtig, vooral op volwassenen werkte. Het allermeeest evenwel was hare kracht gelegen in het onderwijs der jeugd, dat zij overal in handen zocht te krijgen; het geschiedde niet alleen kosteloos, maar het werd ook zoo aangenaam en degelijk gemaakt, dat de scholen en gymnasiën zelfs door vele Protestanten werden bezocht. Teregt zegt Laurent hiervan. „De Jezuiten, die het onderwijs der kinderen aan zich trokken, vormden hun verstand zóó, dat hij, die uit hunne handen kwam, een verminkt mensch was, terwijl hij in een gekunstelden toestand, in verstandelijke duisternis leefde; het licht schijnt niet meer voor zijne oogen; hij is voor altijd een gehoorzame slaaf. De opvoeding, vereenigd met de kleine godsdienstige pligten van het Katholicisme, was het groote middel van de Jezuitische reactie” ¹⁾.

Wie zal het durven ontkennen, dat de Jezuiten in de keuze dezer drie middelen ter bereiking en vervulling hunner taak een eigenaardig blijk hunner groote scherpzinnigheid gegeven hebben?

Met deze drie krachtige wapenen vermengde zich deze steeds aangroeiende en schrandere keurbende zoowel onder geleerden als ongeleerden, onder aanzienlijken en geringen, en wist zij niet alleen zich in te dringen in de paleizen der vorsten, maar ook in de hutten der armoede. Niets mogt haar in den weg staan, om hare taak te vervullen.

¹⁾ Laurent, t. a. p. p. 256.

Aan de hoven werkte de orde op de vorsten, niet zoozeer omdat zij zooveel van hen hield; maar om door hen op de ondergeschikten invloed te kunnen uitoefenen. De priester moet regter zijn over de vorsten. De volkssouvereiniteit werd het eerst door de Jezuiten gepredikt; „het volk kan een zoodanigen regeringsvorm vaststellen, dien het wil en hem veranderen, als het naar zijn oordeel noodig is” ¹⁾. De Paus heeft het regt om de vorsten af te zetten, welk regt hij ontleent van God; een kettersch vorst mogt men niet aanzetten, maar wel afzetten. Men huldigde de volkssouvereiniteit, maar het is om de vorsten daarvan te berooven; overigens is het de Paus, die haar bezit, niet het volk; de volkssouvereiniteit was een wapen tegen de vorsten, en het wapen was in de handen van den Paus. In denzelfden geest werd ook door de orde de konings- of tyrannenmoord voor geoorloofd verklaard, welke leer, volgens Ranke ²⁾, een gevolg is van die der volkssouvereiniteit. De moord van den laatsten der Valois door Clement en van zoovele andere vorsten, die door de Jezuiten als een heldendaad beschouwd werd, is eene ontzettende openbaring van hun doemwaardigen geest ³⁾.

Wat de leer der kerk betreft, ook hiervan week soms de orde af; zoo het noodig was, bekreunde men zich niet om de regtzinnige leer; men moet, gelijk het heette, verstandig orthodox zijn. Een tal van voorbeelden staft

¹⁾ Bellarminus, *De laicis* c. 6. en *De potestate pontificis temporalis*, c. 4.

²⁾ Ranke, *Fürsten und Völker von Süd-Europa*, t. III, p. 183.

³⁾ Vgl. Mariana, *De rege*, lib. I, c. 6.

dit ¹⁾. De zedelijke pligten zelfs werden op zijde geschoven, als hun belang dit medebragt en daardoor het vervullen hunner taak bevorderd werd.

De zedelijke pligten — zeiden wij. Nooit welligt is een genootschap zoozeer aan de algemeene verachting prijsgegeven als de orde der Jezuiten. Dat dit vooral aan haar verderfelijk zedelijk systeem is te wijten, zal voorzeker aan geen twijfel onderhevig zijn, — Wat toch is het grondbeginsel dezer zedeleer? Men nam eene doodzonde (*peccatum morale*) en eene vergeeflijke zonde (*peccatum veniale*) aan; drie vereischten zijn er noodig, zal eene daad het karakter van eene doodzonde dragen, en zoo, er één van ontbrak, dan was er vergeving mogelijk. Die vereischten zijn: *a.* van de zijde van het verstand een voorbedachte raad (*ex parte intellectus plena advertentia et deliberatio*); *b.* van de zijde van den wil eene volkomene instemming (*ex parte voluntatis perfectus consensus*), en *c.* de zaak zelfe moet gewigtig zijn (*gravitas materiae*). Ontbrak er nu een van die vereischten, dan was het eene vergeeflijke zonde. Hieruit volgt, dat, wanneer men eene misdaad beging, en er een van de genoemde eischen aan ontbrak, het geene doodzonde meer was; alleen dáár is het aanwezig, waar de misdaad begaan wordt uit lust tot zondigen, *m. a. w.* waar men de zonde doet om de zonde.

Uit dit grondbeginsel vloeijen nu de drie andere welbe-

¹⁾ Zoo zegt Aqua Viva in 1584, dat van nieuwere leeraars uitmuntend partij te trekken is. In 1508 werd door Molina het Pelagianisme verkondigd. De universiteit te Leuven geeft hiervan menig treffend voorbeeld.

kende beginselen voort: *a.* het voorbehoud zijner ware meening (*reservatio et restrictio mentalis*), die maakt, dat de voorwaarde voor eene doodzonde niet aanwezig is; *b.* de leer der probabilliteit: als men misdeed, kan men dat dekken, wanneer men eene waarschijnlijkke meening (*probabilis opinio*) voor zich heeft, die elk man van gezag kan opwerpen. Daarmede was het toppunt van uiterlijkheid bereikt. Dit leidde tot het derde beginsel, *c.* de casuïstiek, welke de verschillende gevallen (*casus*) in het leven tot eenige grondstellingen van deugd terugbrengt.

Zoo zien wij al de boosheid der Jezuitische moraal van zelf door haar grondbeginsel gebiedend gevorderd. Met zulk eene zedeleer ging de orde overal henen, om het Katholieke geloof te verdedigen en voort te planten „Zij had de herstelling van de eenheid der Róomsche wereldheerschappij ondernomen, welke door de Hervorming verbroken was. Het bederf in Kerk en Maatschappij schreeuwde om hervorming; óf de kerk moest een verdrag aangaan met de zedeloosheid. Dit was de raad van de wijsheid der wereld, het hulpmiddel der Jezuiten. Zij dachten een stelsel uit, waardoor de band tusschen de wereld en de kerk bewaard blijven kon, een stelsel van schikking en africhting, op dat de *kommunie* mogt worden verleend aan allen, die met de kerk uitwendig in *gemeenschap* wilden blijven” ¹⁾).

Maar zou de orde nu die taak ongehinderd en zonder eenige tegenkanting kunnen volvoeren? In geenén deele.

¹⁾ van Toorenenbergen, *De strekking en het beginsel der schriften van Blaise Pascal. Eene voorlezing.* Boekzaal 1860. p. 543.

Hare verderfelijke zedeleer en politiek werd de oorzaak en het voorwerp van een strijd, die in den boezem der Katholieke kerk zelve werd aangebonden. Niettegenstaande het concilie van Trente en de orde der Jezuiten, was de geest der hervorming niet van Rome geweken, maar verhief zich reeds vroeg in het *zoogenaamd Jansenisme* een vrij en zelfstandig streven, dat in het Christendom eene zaak van het hart en het leven zag, op onbevleete reinheid van wandel aandrong, en zijn krachtigen steun en aanhang vond in de congregatie van Port-Royal ¹⁾.

Het concilie van Trente had eene moeilijke taak te vervullen. De steeds heerschende orthodoxe rigting in de Katholieke kerk was die van Augustinus; men moest het Protestantisme bestrijden, en toch bij de oude leer blijven. Maar de hervormers waren juist de predikers van het Augustinisme, wiens rigting door allen werd *gehuldigd*. Uit deze moeilijkheid heeft men zich, gelijk men altijd in dergelijken gevallen gedaan heeft, gered door dubbelzinnigheid, die zoowel de Dominicanen als de Franciscanen moest bevredigen. Zoo werd het Augustinisme gehuldigd en het Pelagianisme niet uitgeroeid. Bij de Jezuiten heerschte nu de rigting van Pelagius; vooral bleek dit in Leuven bij de veroordeeling van Michaël Bajus, den voorlooper van Jansenius, hetgeen een voorspel was van het lot, dat het Jansenisme wachtte. Tegenover deze Jezuitisch-pelagiaansche dogmatiek en zedeleer ver-

¹⁾ Over het Jansenisme vgl. men Roijaards l.l. p. 252 nota; Laurent t. a. p. p. 479 en vlg. van het IXe dl. en andere werken elders in menigte opgegeven.

hief zich de rigting van Jansenius, die met regt de Protestantsch-dogmatische partij der Roomsche kerk kon heeten. In menig opzigt toch was zij verwant met het Protestantisme. In het dogma, in de leer, kwam zij met voorname Protestantsche stellingen overeen, zooals omtrent de genade, de vrijheid en de praedestinatie; ook het pietisme der Protestanten werd gehuldigd. Op de reinheid van wandel, gegrond op het overgeven des harten aan God, drong men krachtig aan, maar hierin openbaarde zich eenig verschil: er was namentlijk bij deze rigting eene zekere lust tot zelfkastijding, eene sterke neiging tot het kloosterleven en tot werkeilichheid te ontwaren, hetgeen zich niet alleen openbaarde bij de Convulsionnaires, maar ook bij den diepzinnigen Pascal, gelijk wij reeds vroeger aantoonde¹⁾. Was er alzoo aan de eene zijde verwantschap met het Protestantisme bij deze rigting, in andere dogmatische leerstellingen verschilde zij daarvan; omtrent de opvatting van de kerk en de leer der sacramenten toch bleef zij diep geworteld in de Katholieke wereldbeschouwing. Omtrent de Schrift helde zij tot Protestantsche meeningen over; hare lezing in de moedertaal werd aanbevolen, maar geen uitsluitend gezag werd aan haar toegekend tegenover de traditie, die zij liet doorloopen tot Bernard van Clairveaux als den laatsten der Kerkvaders.

Vershil van het Protestantisme was er dus genoeg bij deze rigting. Dit bleek ook uit hare hevige bestrijding daarvan; zoo schreef o. a. Jansenius tegen Frankrijk, omdat dat het land was, waar de Protestanten voet had-

¹⁾ Vergel. Saisset, t. a. p. p. 335 en vlg.

den gekregen: eene daad, die hem den bisschoppelijken zetel te Yperen heeft bezorgd; Saint-Cyran sprak de duivelbezwering uit bij het lezen van Protestantsche werken; ook Nicole schreef daartegen twee boeken, terwijl Arnauld het Protestantisme eene gevaarlijke rigting noemde, en Turenne, naar men zegt, door de schriften van Port-Royal tot het Katholicisme is overgegaan.

Men zou na dit alles verwachten, dat deze rigting in den boezem der Katholieke kerk geen aanstoot kon vinden. Het tegendeel bleek. Zij werd veroordeeld, omdat zij het dogma huldigde van de vrijheid en genade in den zin van Augustinus tegenover de magtige orde der Jezuiten. Die veroordeeling echter kwam den Jezuiten duur te staan, toen de Jansenisten in het strijkperk optraden, ondersteund door de helden van Port-Royal, maar vooral gewapend met den geest van Pascal.

Weinig vermoedde le Mère Angelique Arnauld, — toen zij, om de abdij van Port-Royal uit haren staat van verval weder op te rigten, een particulier huis, grenzende aan het klooster des Champs, had ingerigt om eenige personen om zich heen te verzamelen, die uitmuntten door wetenschap en vroomheid en der wereld afgestorven, eene plaats van rust en vrede zochten, — dat deze kleine vereeniging later het brandpunt zou worden van de hevigste twisten, en eindelijk hare grootheid in rook en damp zou zien verdwijnen. In dit eenzaam oord, gewijd aan gebed en stille overpeinzingen, vertoonden zich met de eenvoudigheid der zeden van de eerste Christel. kerk en de kennis der gewijde en ongewijde oudheid de onwrikbare bewijzen van de vastheid des geloofs en de vurigheid der

hope; de eenvoudige leefregel der Patriarchen en Apostelen scheen er als de hoogste wet te gelden, terwijl het onderwijs der jeugd de voornaamste bezigheid dezer eerwaardige en beroemde kloosterlingen was. Een Racine werd er gevormd voor de eereplaats, die hem later onder de dichterenrij van Frankrijk werd aangewezen; de hertogin van Longueville verliet het staatstoonel, en vertrouwde zich geheel aan de leiding van den biechtvader van Port-Royal, den strengen Singlin, toe, en de hertogin van Liancourt aarzelde niet, zich ook onder de vanen van dit eerbiedwaardig klooster te scharen. De beide broeders van Angelique Arnauld, Arnauld d'Andilly en Antoine Arnauld, hare beide neven, Le Maistre en Sacy, Nicole, Lancelot, Hermant, Renaudot, Tillemont e. a. vormden de magt dezer Christelijke vereeniging. Verheven was hare taak. „Port-Royal,” zegt zeer teregt Bordas Demoulin ¹⁾ „Port-Royal besloot de Jezuiten en de Protestanten te bestrijden, de zeden te zuiveren zonder de leerstellingen te ondermijnen, de theocratie te vernietigen zonder de Katholieke eenheid te verwoesten: eene onderneming even edel als groot en moeilijk, wier roem eenige dwalingen niet hebben uitgewischt. Port-Royal, het is de rede, die hare natuurlijke plaats in de kerk eischt, onder de bescherming der wetenschap en der deugd; het is de strijd van den Chr. geest tegen een rekkelijk, eerzuchtig, wereldsch Christendom; het is een heilig verzet tegen de ondragelijkste der tyranniën, die nml. welke zich aankant tegen het geweten.” ²⁾

¹⁾ *Éloge de Pascal.*

²⁾ Verg. de belangrijke dissert. van R. Bennink Janssonius,

Geen wonder, dat tegen deze vereeniging de magt van Rome zich verhief, die met de orde der Jezuiten alle hervorming en allen vooruitgang schuwde, daarbij ondersteund door den even magtigen Lodewijk XIV, die de vrije uiting der gedachten van deze vrome kloosterbroeders niet kon dulden en met alle kracht zocht te smoren. Op het aandrijven der Jezuiten veroordeelde de Paus Urbanus VIII in 1642 in de Bul „*In eminenti*” de leer van Jansenius; ook Innocentius X werd op aandrang der geestelijkheid en van het Fransche hof gedwongen, de vijf bekende stellingen van den bisschop van Yperen te veroordeelen, en „het mogt niet baten, dat de Jansenisten en vooral Arnauld verklaarden, aan den Paus alles toe te geven, indien zij slechts *in eenen goeden zin* de leer van den Bisschop van Yperen mogten belijden. Het mogt zelfs niet baten, dat zij den strijd tegen Kalvijn scherpten: hun streven was toch blijkbaar een verzet tegen de volgers van Loyola en het *belang* der kerk. Derhalve werd door middel van een koninklijk bevelschrift in Frankrijk de verzaking van de beginselen van Port-Royal geëischt, en straks door de Roomsche tempelbouwers aan Doctor Arnauld in de Sorbonne verachtelijk eene plaats ontzegd. Slechts één beroep bleef over — op het geweten, en daartoe gordde Pascal zich moedig aan. Als een andere David legt hij, elke andere wapenrusting verachtende, den steen uit zijn eigen tasch in den slinger, — een blad gaat uit:

Specimen de Romano-Catholicorum, qui vulgo Jansenistae dicuntur, historia et principiis, Gron. 1841.

het is de eerste dier „*petites lettres*,” waarvan de werking naauwelijks hare wedergaê had.” ¹⁾).

§ 2.

De drie eerste Lettres Provinciales.

Op den 10 Julij 1655 gaf Arnauld zijn tweeden brief ²⁾ in het licht, waarin hij volhield „dat hij de veroordeelde stellingen in het werk van Jansenius niet gevonden had”, en over het probleem der genade uitweidende voegde hij er bij: „dat de genade, zonder welke men niets vermag, aan Petrus in zijn val ontbroken had.” Scheen de eerste stelling eene beleediging voor den Heiligen stoel, de tweede werd als kettersch aangemerkt. De vijanden van Port-Royal zagen daarin eene gegronde gelegenheid, hun aangeboden, om Arnauld aan te klagen, en daardoor het klooster afbreuk te doen. Zij bragten de zaak in de Sorbonne, en vorderden de veroordeeling van Arnauld. „Door hem te veroordeelen, vernietigde men Port-Royal. Hij was er de ziel van, minder nog door zijne talenten en wetenschap dan wel door zijn karakter. Onbuigzaam, vurig en onvermoeid als hij was, vereenigde hij in zich al de hoedanigheden van een partijhoofd. Het Roomsche hof vreesde

¹⁾ van Toorenenbergen, l.l. p. 544. Vgl. ook Bennink Janssonius, t. a. p. p. 18 en volg.

²⁾ Reuchlin, t. a. p. p. 72 en volg.

hem, terwijl Bossuet grooten eerbied voor hem koesterde" ¹⁾. Voor de eer en de handhaving van Port-Royal moest dus Arnauld de tegen hem ingebrachte aanklagt op krachtige, doch tevens waardige wijze wederleggen en ontzenuwen. Maar „hij was geen schrijver, ofschoon de spranken van zijn genie zich openbaarden in de groote menigte zijner schriften; hij was een man van handelen (un homme d'action); hij kon de zielen krachtig opwekken en scheen aan al de zijnen zijne onverzettelijke standvastigheid mede te deelen" ²⁾. Het was dus noodzakelijk, dat hij zijne zaak aan een ander ter verdediging opdroeg. Eene keuze was niet moeilijk. Aller oogen waren sinds langen tijd op Pascal gevestigd, die in de wetenschappelijke wereld reeds een schitterenden naam verworven had; van hem verwachtten de helden van Port-Royal met Arnauld het heil en het welslagen hunner zaak. Eenparig droegen zij hem dan ook het werk der bestrijding van de Sorbonne op, en wel niet zoo zeer omdat het hun aan moed, talent of wetenschap ontbrak, maar omdat zij hem als hun meerdere beschouwden. Pascal liet zich deze keuze welgevallen, en gordde zich, gelijk we reeds aan het einde der vorige § zagen, als een andere David moedig tot den strijd aan. Reeds den 23 en 29 Januarij 1656 verschenen onder den aangenomen naam van Louis de Montalte de twee eerste „*Lettres à un Provincial*“, als een krachtig protest tegen de handelingen der Sorbonne. Het proces van Arnauld werd nu door deze brieven voor de regtbank

¹⁾ Bordas-Demoulin, *Éloge de Pascal*.

²⁾ Bordas-Demoulin, *Éloge de Pascal*.

der publieke opinie gebragt, en de groote menigte tevens ingewijd in de geheimen, die de magtige priesterschaar tot dusverre in haar heiligdom verborgen had gehouden.

Midden in den strijd der Sorbonne werpt zich Louis de Montalte. Een tweetal vraagstukken waren er aan de orde, beide van weinig belang voor de godsdienst.

De eerste vraag was: of Arnauld in zijn tweeden brief had durven zeggen: „dat hij het werk van Jansenius naauwkeurig gelezen, en daarin niet gevonden had de stellingen door den Paus veroordeeld; dat hij desniettemin, gelijk hij deze stellingen, waar zij ook gevonden worden, veroordeelt, ze ook in Jansenius veroordeelt, indien zij bij hem gevonden worden.”

Met uitzondering van 15 onverschilligen (*indifférents*), die bepaald tegen de censuur waren, verklaarden zich 71 leden der vergadering voor het gevoelen van Arnauld, waaronder sommigen zelfs beweerden, dat zij na naauwkeurig onderzoek de veroordeelde stellingen nergens in het werk van Jansenius aangetroffen hadden; met nadruk verlangden zij, dat, zoo zij (die stellingen) er zijn, men ze hun dan aanwijzen zou, als het éénige en beste middel om hen van hunne dwaling te overtuigen. Maar de andere veel magtiger partij in de Sorbonne, die uit 80 wereldlijke doctoren en een 40tal bedelmonniken bestond, wilde Arnauld zonder vorm van proces veroordeelen, terwijl zij zelfs verklaarde, dat het hier niet de vraag gold, of de stelling van Arnauld waar of valsch was, maar dat men haar alleenlijk veroordeelen moest, omdat zij te vermetel is.

Zoo liep de eerste zaak af. Aan welke zijde men nu het regt en de billijkheid moet zoeken, behoeft geene

aanwijzing. Juist de dwaze weigering, om de partij van Arnauld van hare dwaling te overtuigen, door haar de veroordeelde stellingen met het boek van Jansenius in de hand te staven, getuigt volgens Pascal van de groote zwakheid en onmagt der zegevierende partij; daardoor zal haar vonnis meer na- dan voordeelig werken.

Na de behandeling van het feit (*question de fait*) kwam de regtsvraag (*question de droit*) ter sprake, die, daar zij het geloof raakte, van gewigt scheen, maar bij nader onderzoek geene belangrijkheid had. Men vroeg nml., of de stelling van Arnauld: „dat de genade, zonder welke men niets vermag, aan Petrus in zijn val was onthouden”, als kettersch te beschouwen is.

Pascal ondervroeg omtrent deze zaak zeer bevoegde mannen, en vernam van een zekeren doctor van Navarre, een der hevigste tegenstanders van het Jansenisme, dat het hier niet de vraag gold, of de genade aan allen wordt geschonken, evenmin of zij krachtdadig in hare werking is, maar dat de ketterij van Arnauld bestond in de ontkenning, dat de vromen de magt hebben om de geboden van God te vervullen in den zin, waarin zij het verstaan. Het tegendeel evenwel hoorde hij van een Jansenist. Verrast door de vraag: „of het wel mogelijk ware, dat de Sorbonne de dwaling toeliet: dat alle vromen altijd de magt hebben om de geboden te vervullen”, zeide deze, dat men zulk eene stelling geene dwaling mogt noemen, daar zij zoo Katholiek mogelijk is, en alléén Lutherschen en Calvinisten haar bestrijden. Dit erkende ook de doctor van Navarre, volgens wien de Jansenisten wel toegeven, dat alle vromen altijd de magt hebben om Gods geboden

te vervullen, terwijl zij een „*pouvoir prochain*” ontkennen. Zoo werd er dan in den strijd door de Jezuïten een vreemd woord gebruikt. Van zijn Jansenistischen vriend vernam Pascal, dat zij met elkander overeengekomen waren om in den strijd tegen Arnauld het woord „*pouvoir prochain*” als wachtwoord te kiezen, ofschoon zij het op verschillende wijze verstonden, ten einde door die schijnbare eenheid in taal eene aanzienlijke magt te vormen, en Arnauld met zekerheid te kunnen onderdrukken. — Zulke boosaardige bedoelingen konden de Jezuïten volgens Pascal onmogelijk hebben; zij zouden toch aan het woord „*prochain*” eene zekere beteekenis hechten!! Volgens een leerling van Le Moine, dien hij hierover geraadpleegd had, beteekende die uitdrukking niets anders, dan dat de vromen altijd de goddelijke genade bezitten, welke noodig is om de geboden te vervullen, zoodat hun van Gods zijde niets ontbreekt; zij hebben al wat noodig is om God te bidden, dat Hij hen helpe, zonder dat zij eene nieuwe genade van God noodig hebben óm te bidden. Met deze uitlegging kwam die van de volgelingen van pater Nicolai niet overeen: volgens hen toch wordt door het woord „*pouvoir prochain*” te kennen gegeven: dat de vromen eene andere hulp noodig hebben om te bidden, zonder welke zij nimmer zullen bidden; er is eene krachtdadige genade noodig, welke niet aan allen gegeven is, en hun wil om te bidden determineert: het is eene ketterij, wanneer men de noodzakelijkheid van die krachtdadige genade om te bidden ontkent. Maar hoe? zegt Pascal; naar die bepaling zijn immers de Jansenisten Katholieken, en is Le Moine een ketter: want de Jansenisten beweren, dat de vromen de magt hebben om te bidden, maar dat

zij evenwel eene krachtdadige genade behoeven, terwijl Le Moine leert, dat de vromen bidden zonder eene krachtdadige genade: eene leer, die de Thomisten veroordeelen. Maar, zegt men: die magt noemt Le Moine „*pouvoir prochain*”? Het antwoord is gereed: het is louter spelen met woorden, te zeggen, dat men het eens is omtrent de termen, die men bezigt, wanneer men ze in tegenovergestelden zin opvat!

Wanneer is iemand dan eigenlijk een ketter? Wanneer men beweert, dat alle vromen de magt hebben om God te bidden, maar dat zij desniettemin nimmer zullen bidden zonder eene krachtdadige genade, die hen determineert, en die God niet aan alle vromen schenkt? Men moet hier wel onderscheiden. Zoo iemand die magt noemt „*pouvoir prochain*”, dan is hij Thomist, en daarom Katholiek; zoo niet, dan is hij Jansenist, en daarom een ketter; noemt hij haar noch „*prochain*” noch „*non prochain*”, dan is hij een ketter, en wil hij het woord „*prochain*” niet toelaten, omdat men hem de beteekenis daarvan niet wil opgeven, hij moet zich vergenoegen met het antwoord, dat er een onderling verbond is gemaakt, om dat woord niet te verklaren. Om Katholiek te zijn moet men de stelling handhaven, dat de vromen een „*pouvoir prochain*” hebben, terwijl men de uitlegging van dat woord zoo wel van de zijde der Thomisten als van die van de andere theologen laat varen. En al is nu dat woord geen woord der Schrift, noch van de Kerkvaders, noch door de conciliën of Pauzen goedgekeurd, noch door Thomas gebruikt: men moet het aannemen, of men is een ketter. Arnauld en zijne partij verwerpen

het, en zijn dus als ketters te beschouwen. Hier geldt het regt van den sterkste; de partij der Sorbonne is de magtigste en talrijkste tevens, en, zoo het noodig is, kan zij ter verdediging harer zaak zooveel monniken doen verschijnen als zij wil.

Uit dit alles blijkt, volgens Pascal, hoe alléén het woord „*pouvoir prochain*”, dat niets beteekent, den geheelen strijd heeft beheerscht. „Gelukkig de volken, die het niet weten!” roept hij uit; „gelukkig zij, die vóór het ontstaan van dat woord leefden! Ik zie geen redmiddel meer, indien niet het gezag van de leden der Academie dat barbaarsche woord, door de Sorbonne gesmeed, op eens verbanne, een woord dat oorzaak is van zoovele twisten en verdeeldheid. Zonder dat schijnt de veroordeeling zeker: maar m. i. zal zij geen ander kwaad aanbrengen, dan dat zij het aanzien der Sorbonne door dit proces vermindere, dat haar het gezag ontneeft, waaraan zij bij andere gelegenheden zoo groote behoefte heeft.”

Op zulk eene krachtige wijze bestreed Pascal in zijn eersten brief de magtige orde der Jezuiten. Reeds uit deze aanvankelijke bestrijding blijkt het voldoende, dat de helden van Port-Royal in hem een genialen verdediger hunner zaak hebben gevonden. De tweede en derde „*Lettre Provinciale*” zullen hunne keuze nog meer regtvaardigen.

De „*grâce suffisante qui ne suffit pas*” is het onderwerp van de tweede „*Provinciale*”.

Pascal onderscheidt bij dit vraagstuk de drie verschillende partijen en hunne leerstellingen: de Jezuiten, Jansenisten en Thomisten. Volgens de Jezuiten is er eene genade, welke in het algemeen aan allen geschonken

wordt, en zoo afhankelijk is van den vrijen wil, dat hij haar krachtdadig of niet krachtdadig maakt, zonder eenige nieuwe hulp van God, en zonder dat er iets van zijne zijde ontbreekt om krachtig te handelen. Hiertegenover handhaafden de Jansenisten hunne stelling: geene genade is waarlijk genoegzaam, welke tevens ook niet krachtdadig is. De derde partij, de school van Thomas, gaf wel toe, dat er eene genoegzame genade is, welke aan allen gegeven wordt, maar beweerde, dat de menschen nimmer handelen met die genade alléén, en God hun tot handelen eene krachtdadige genade moet schenken, die hun wil feitelijk determineert, en die God niet aan allen geeft: volgens welke leer de genade genoegzaam kan heten, zonder het nog werkelijk te zijn.

Mogt dit zoo zijn (dus redeneert Pascal), dan is het verschil tusschen de Jansenisten en Thomisten, die beweerden volkomen eenstemmig te zijn met de Jezuïten, slechts denkbeeldig. En waarom vervolgen de Jezuïten de Thomisten dan niet? waarom beschouwen zij hen dan niet als hunne vijanden, daar zij (de Thomisten) wel de noodzakelijkheid van de krachtdadige genade toegeven, maar die genade verwerpen, welke volgens hunne meening genoegzaam is? Het raadsel is gemakkelijk op te lossen. De orde der Jezuïten is te staatkundig, om zulk eene magtige partij opentlijk tegen te spreken; zij is tevreden, wanneer de Thomisten maar het woord „*genoegzame genade*” toelaten, al verstaan zij het in een anderen zin; zij eischt niet, dat de school van Thomas de noodzakelijkheid der krachtdadige genade ontkenne — dat zou onderdrukking zijn; men moet geene dwingelandij over zijne vrienden

uitoefenen — ; de wereld stelt zich met woorden tevreden ; weinig doorgrondt men de zaken ; wanneer men dus van beide zijden hetzelfde woord bezigt, hoewel in verschillenden zin, dan zal iedereen, behalve de scherpzinnigste theologen, denken, dat de zaak, door dat woord uitgedrukt, evenzeer door de Thomisten als door de Jezuïten wordt aangenomen, en de uitkomst zal doen zien, dat de laatsten niet de domsten zijn geweest. In den grond der zaak belijden dus de Thomisten met de Jansenisten eene en dezelfde leer, terwijl zij eenstemmig zijn met de Jezuïten voor het oog der wereld, die de uitdrukking „*genoegzame genade*” alleen kan opvatten in den gewonen zin des woords. Geen wonder dan ook, dat een der Thomisten, door Pascal geraadpleegd, de noodzakelijkheid eener krachtadige genade om te handelen met allen nadruk handhaafde, en de ontkenning daarvan eene bepaalde ketterij noemde.

In zulk een stand van zaken is het moeilijk, zich bij de eene of de andere partij te scharen. Men is een ketter, indien men met de Jezuïten de *genoegzame genade* aanneemt, zonder de noodzakelijkheid van de *krachtadige genade*; een dwaas, indien men haar aanneemt in den zin der Thomisten; een Jansenist eindelijk, indien men de *genoegzame genade* ontkent „Wat moet ik dan doen,” roept Pascal uit, „in deze onverbiddelijke noodwendigheid van te worden of een dwaas of een ketter of een Jansenist? En waartoe worden wij gebragt, indien de Jansenisten niet breken met het geloof noch met het verstand, en te zamen zich bewaren voor dwaasheid en dwaling?”

Pascal vindt het intusschen vreemd, waarom de Tho-

misten er niet opentlijk voor uit komen, dat zij in het wezen der zaak geenzins met de Jezuiten eenstemmig denken: hetgeen eerlijk en opregt zou zijn. De wereld houdt hen als eenstemmig denkende met de Jezuiten: en geen wonder. De gelijkkluidende uitdrukkingen zijn zij niet eene opentlijke verklaring en bevestiging van de éénheid hunner gevoelens? De Thomisten erkennen de grondheid dezer bewering volgaarne; maar velerlei omstandigheden hadden hen bewogen zóó te handelen, gelijk zij gedaan hebben. Was het steeds hun streven geweest, de leer van Thomas zooveel mogelijk te handhaven, en zich krachtig te verzetten tegen die van Molina: zij kon onmogelijk in hare pogingen slagen. De Jezuiten toch hadden in zeer korten tijd hunne leer overal verspreid, en wel met zulk een gevolg, dat zij weldra beheerschers van het geloof der volken werden, zoodat de Thomisten, wilden zij niet een gelijk lot verwachten als dat den Calvinisten en Jansenisten ten deel was gevallen, hunne leer wel naar die der Jezuiten moesten schikken. In zulk een toestand achtte de orde van Thomas het beter, het woord toe te geven, maar de zaak, daardoor uitgedrukt, te ontkennen, ten einde daarmede ten minste de waarheid te redden.

Maar zóó werd volgens Pascal de waarheid niet gered. De Thomisten hebben in de kerk eene uitdrukking van hun vijand opgenomen, d. i. den vijand zelven; en zoo zijn zij de slagtoffers van de schranderheid der Jezuiten geworden. „Uwe orde — zoo laat Pascal op welsprekende wijze zijn Jansenistischen vriend tot den Thomist zeggen, — „uwe orde heeft eene eer ontvangen,

waarvoor zij niet genoeg bezorgd is. Zij laat de genade varen, die haar was toebetrouwd, en die sedert de schepping der wereld nooit was prijsgegeven. Deze overwinnende genade, door de Patriarchen verwacht, door de Profeten voorspeld, door Jezus Christus aangebragt, door Paulus gepredikt, door Augustinus, den grootsten der Kerkvaders, verklaard, door al zijne volgers omhelsd, door Bernard, den laatsten der Kerkvaders, bevestigd, door Thomas, den doctor angelicus, verdedigd, van hem aan uwe orde overgegeven, door zoovelen van uwe Vaderen gehandhaafd, en zoo schitterend volgehouden door uwe orde-broeders onder de Pauzen Clemens en Paulus: deze krachtdadige genade, die als een schat in uwe handen was gesteld, om in eene heilige orde, die altijd moest voortduren, predikers te bezitten die haar (de genade) tot aan het einde der tijden verkondigden, zij wordt nu wegens zoo onwaardige, belangen verlaten. Het is tijd, dat andere handen zich wapenen in den tegenwoordigen strijd wegens haar; het is tijd, dat God voor den Doctor der genade kloeke discipelen verwekke, die, zonder te weten wat de eeuw verlangt, God dienen om Gods wil. Moge de genade ook al geene Dominicanen meer tot verdedigers hebben, nimmer zal zij hare voorvechters missen, want zij zelve vormt ze door hare alvermogende kracht. Zij eischt reine harten, los van de wereld; zij zelve reinigt ze, en onttrekt ze aan de wereldsche belangen, die met de Evangelische waarheden onvereinigbaar zijn. Bedenk het wel, mijn vader, en zorg dat God den kandelaar niet van deze plaats wegneme, om u in de duisternis en zonder kroon te laten, om u

te straffen voor de koelheid, die gij aan den dag hebt gelegd voor eene zaak, zoo belangrijk voor de kerk."

Z66 bestreed en ontwikkelde Pascal de leer der „*grâce suffisante*," door de Jezuiten zoowel als door de Thomisten verkondigd; zij kon evenmin als de leer omtrent het „*pouvoir prochain*" eenigen grond opleveren voor de veroordeeling van Arnauld en zijne partij. De publieke opinie verklaarde zich voor Pascal; zijne verdediging werd met hooge ingenomenheid begroet; voor eene wolke van getuigen gehouden, werd zij door beroemde godgeleerden hoog gewaardeerd, door wereldschgezinde lieden geprezen, door de vrouwen zelfs begrepen. De Sorbonne evenwel scheen als met blindheid geslagen; zij waagde het aan Arnauld eene plaats in hare vergadering te ontzeggen, en over hem en zijne partij het banvonniss uit te spreken. De partij van Port-Royal vreesde die veroordeeling niet; integendeel, zij was er wel op voorbereid. Een afschrift van het vonnis werd terstond aan Pascal overhandigd, die dadelijk daarop, den 2^{den} Februarij, zijne derde „*Lettre Provinciale*" in het licht zond, waarin hij het onregtmatige, ongerijmde en nietige der veroordeeling van Arnauld aantoonde, en zijne groote verbazing daarover betuigde. Hevig had men Arnauld en zijne partij aangevallen; zwaar waren de beschuldigingen, die men tegen hem had ingebracht; met groote opgewektheid en ijver had men ze onderzocht: — maar de Sorbonne kon in den tweeden brief aan Arnauld slechts *éne* stelling vinden, die het geloof betrof, en nog wel eene, die men zoo duidelijk en klaar uitgesproken vond in de schriften der Kerkvaders, die door Arnauld waren bijgebracht, dat nie-

mand daarin eenig verschil had kunnen vinden. De geheele wereld was in gespannen verwachting om van de Sorbonne te vernemen, waarin toch dat verschil bestond. Eindelijk verscheen de zoo beruchte en lang verwachte veroordeeling: het gewrocht van helderziende monniken, geestelijken en doctoren. Maar ieder zag zich teleurgesteld. In het vonnis der veroordeeling las men alléén deze woorden: „De stelling van Arnauld is stout, goddeloos, lasterlijk, veroordeeld en kettersch.” — Geen wonder voorwaar, dat Pascal vroeg, of de Sorbonne wel eene krachtiger getuigenis kon geven omtrent het geloof van den beroemden beschuldigde! Geen wonder, dat hij sprak van het bestrijden eener onmerkbare ketterij, die men maar niet ontdekken kan!

De Sorbonne had alzoo Arnauld veroordeeld niet om zijne *stellingen*, maar alléén om zijn *persoon*; hij scheen voor haar gevaarlijk: zij moest hem vernietigen, en uit hare vergadering bannen, maar tevens vreesde zij dien magtigen Goliath van Port-Royal, en daarom waagde zij het niet hem opentlijk aan te vallen. Was het spreken zilver, het zwijgen was goud voor de Sorbonne, die tot zinspreuk had gekozen: „Altijd zich indringen, weinig spreken, en nimmer schrijven.” Daardoor gaf zij het schitterend bewijs van hare zwakheid en onmagt; het was haar, volgens Pascal, gemakkelijker monniken te vinden, die voor de veroordeeling stemden, dan gronden op te geven, waarop een vonnis moet rusten.

Men had derhalve de leer van Arnauld en die zijner partij niet veroordeeld. En hoe kon het ook anders? Zij was inderdaad de zuivere en reine leer, reeds door

de Kerkvaders gepredikt; in den mond van een ander zou zij voor Katholiek gehouden zijn: alléén omdat zij bij Arnauld gevonden wordt, veroordeelt de Sorbonne haar. „Er is hier dus,” zegt Pascal, „eene nieuwe soort van ketterij! Niet de *gevoelens* van Arnauld zijn kettersch; het geldt alleen zijn *persoon*. Hij is geen ketter om hetgeen hij gezegd of geschreven heeft, maar alleen omdat hij Arnauld is. De genade van Augustinus zal nimmer de ware zijn, zoolang hij haar verdedigt. Zij zal het dan worden, zoo hij haar bestrijdt. Dat zou eene goede daad zijn, en schier het eenig middel om haar te handhaven, en het Molinisme te vernietigen. Zoo-veel schade brengt hij aan de gevoelens toe, die hij omhelst!”

De geheele strijd — ziedaar het resultaat van al de voorgaande beschouwingen — is niet een strijd over theologie, maar slechts onder theologen.

Hiermede eindigde Pascal zijne verdediging van de zaak van Arnauld. De veroordeeling der Sorbonne was nu door hem op waardige wijze in het licht gesteld. Allerwege was er eene levendige belangstelling voor Arnauld en zijn aanhang opgewekt; ieder wist, op welke wijze en op welke gronden de volgers van Loyola hen uit den schoot der kerk hebben verbannen; weldra zou het blijken, *wie* zij zelve waren.

§ 2.

De vierde tot de elfde Lettre Provinciale.

De Sorbonne had de aanhangers van Augustinus als ketters veroordeeld, maar men was overtuigd, dat zij in hunne leer goed Katholiek waren. Op wier aandrijven was nu dit alles geschied? Wie had de gemeente, den Paus, de bisschoppen, de Sorbonne, het hof en het parlement gedwongen, deze partij van Port-Royal uit den schoot der Katholieke kerk te verwijderen? Welke magt had zooveel twist en tweedragt onder de zonen van eene en dezelfde kerk gezaaid, en zoovele vrome en beroemde kloosterlingen van ketterij beschuldigd? Welke andere dan die der Jezuiten? Dit was Pascal geenszins ontgaan, en hij achtte het daarom van belang om, nu hij het proces en de veroordeeling van Arnauld in het licht gesteld had, met alle kracht de Jezuiten te bestrijden, en hunne verderfelijke moraal en politiek aan de algemeene verachting prijs te geven.

Uit den aanhef van zijn vierden brief, dien hij den 25ten Februarij 1656 in het licht zond, blijkt dit reeds dadelijk: „Er is toch niets zooals de Jezuiten”, zegt hij. „Ik heb wel Jacobijnen, doctoren en menschen van allerlei soort gezien. Maar alle anderen zijn slechts flauwe schaduwbeelden. Ik heb een van de schranderste Jezuiten gezien.”

Met dien Jezuit onderhoudt Pascal zich in het bijzijn van een zijner getrouwe Jansenistische vrienden. Van de vierde tot de elfde „*Lettre Provinciale*” treedt deze persoon

op den voorgrond, die de rol van bode in het drama vervult, en steeds geslagen wordt, waaronder hij zich altijd dienstvaardig betoont, en nooit iets kwalijk neemt, maar steeds bereid is om op de tot hem gerigte vragen uitvoerig te antwoorden.

Door dezen onnoozelen Jezuit laat Pascal zich inlichten omtrent de zedeleer en politiek zijner orde, om ze dan met kracht te bestrijden: daardoor zou de reeds opgewekte belangstelling aanmerkelijk verhoogd worden, daar toch de moraal eene zaak is, waarin ieder belang stelt, en gerechtigd is zijn oordeel uit te spreken.

Pascal vraagt hem allereerst zijn gevoelen omtrent het vraagstuk van de „toerekenbaarheid der zonde”, hetgeen hij ons in zijn vierden brief mededeelt.

Volgens de Jansenisten mogen de zonden, die zonder wezentlijke genade (*grâce actuelle*) begaan zijn, niet worden toegerekend; naar de leer der Jezuiten daarentegen kan eene handeling niet worden toegerekend als zonde, indien God den mensch, vóór hij de zonde beging, het daarin gelegen kwaad niet had leeren kennen, en hem opgewekt had om het te laten; zoo was het immers geleerd door pater Bauny, door Annat, zelfs door le Moine. Volgens die leer kunnen dus alle zonden, in overijling gepleegd, en die, welke in eene algeheele Godvergetelheid bedreven worden, niet worden toegerekend; wanneer slechts het geweten niet onrustig is, de liefde Gods niet dringt, zoo is men zondeloos; alle halve zondaren zullen dan wel veroordeeld worden, maar die verhard en verstokt zijn, geheele en volle zondaren, die allen kan de hel niet honden: zij hebben den duivel bedrogen, door zich aan hem over te geven.

Men zou kunnen beweren, dat zulk eene absolute Godvergetelheid en verstoktheid volgens de Jezuïten onmogelijk is, daar toch volgens hen de menschelijke natuur door de erfzonde niet wezentlijk veranderd is. Maar het tegendeel wordt in de Heilige Schrift geleerd; evenmin kan men ten hunnen voordeele zich beroepen op het tegenovergestelde voorbeeld der vromen en heiligen; want bij hunne vurige liefde tot God zijn bij hen, ja, slechts onbewuste en in overijling bedreven zonden mogelijk, maar toch zondigen zij daardoor dagelijks naar de getuigenis der Schrift; zij leven in gedurige vrees en bestendige ontroering over handelingen, die volgens de Jezuïtische leer volstrekt niet zondig zijn.

De Jezuït, die zich door dat alles, hetgeen Pascal tegen zijne leer inbrengt, niet verslagen waant, beroept zich nu op Aristoteles, die voor zijne stelling is, en wiens gezag zoo groot is, dat men of al de boeken van dien prins der wijsgeeren verbranden, of zijn gevoelen aannemen moest. Maar ook deze laatste poging blijkt weldra vruchteloos te zijn. Overtuigd dat zulk een schrander wijsgeer als Aristoteles nooit iets dergelijks zou geleerd hebben, slaat de Jansenistische vriend van Pascal zelf het boek van Aristoteles over de Moraal open, en bevindt hij dadelijk, dat de aanhaling geheel verkeerd, en de wijsgeer in de bewuste plaats van eene gansch andere meening is. De Jezuït, daardoor geheel verslagen, weet niet, wat daarop te zeggen. Gelukkig komt men hem zeggen, dat Mevrouw de Maarschalkin de en Mevrouw de Markiezin de hem riepen. Haastig gaat hij weg, zeggende: „ik zal er met

onze paters over spreken; zij zullen daarop wel eenig antwoord vinden: wij hebben hier zeer schrandere menschen."

Zoo maakt de Jezuit zich af van het gewichtig vraagstuk omtrent de „toerekenbaarheid der zonde", toen hij door de logische bestrijding van Pascal ad terminos non loqui was gebracht. Pascal betuigt toen aan zijn vriend zijne groote verbazing over de groote omkeering en verwarring, die de Jezuiten in de moraal veroorzaakten; waarop deze hem antwoordt, dat hij zich wel moest verwonderen over zijne groote verbazing. „Weet gij dan niet", voegt hij er bij, „dat de buitensporigheden der Jezuiten in de moraal veel erger zijn dan in de andere zaken?" — Dat woord van zijn vriend was voor hem de overgang tot de behandeling en bestrijding van de zedeleer der Jezuiten zelve: waartoe hij in de zes volgende „*Lettres Provinciales*" overgaat.

Als inleiding tot die bestrijding kunnen wij den vijfden brief (20 Maart 1656) beschouwen; hij is eigenlijk de spil, waarom al het volgende betreffende de geheele moraal der Jezuiten draaijen moest.

Pascal wil eerst het geheim van de politiek der Jezuiten ontsluijeren, en de beweegredenen van hun gedrag aanwijzen. Hij verklaart zich al dadelijk tegen de bewering, dat er in de orde zoowel Evangelische als laxen moralisten zijn. Heeft dan dat geheele corps geen doel? Bezit ieder volle vrijheid om te zeggen wat hij wil? Dat kan het geval niet zijn. Zulk eene groote vereeniging zou niet blijven bestaan in een ongeregelden toestand en zonder een geest, die haar bestuurt en leidt; bovendien hebben zij een uitdrukkelijk bevel om niets te drukken zonder de

toestemming van hunne meerderen. Hoe komt het echter, dat diezelfde meerderen aan zulke verschillende grondbeginselen hunne toestemming kunnen geven?

Het doel der Jezuiten is niet om de zeden te bederven, maar hun eenig doel is ook niet om ze te hervormen: dat zou eene slechte politiek zijn. Wat is dan hunne gedachte? Zij hebben, volgens Pascal, zulk eene goede meening van zich zelven, dat zij overtuigd zijn, dat het tot heil der godsdienst nuttig en noodig is, hun gezag overal te doen gelden, en over alle gewetens te heerschen. Daar nu de strenge Evangelische grondbeginselen geschikt zijn, om eenige soorten van menschen te leiden, maar de groote menigte liever laxe beginselen wil, zoo hebben zij voor deze laatsten een groot aantal laxe casuisten, terwijl zij voor die weinigen, die zeer gestreng zijn, ook maar weinige gestreng biechtvaders aanstellen. Hadden zij slechts casuisten van eenerlei aard en soort, dan zou hun hoofddoel, over de geheele wereld te heerschen, niet bereikt kunnen worden. Ontmoeten zij in de wereld ernstige en naauwgezette Christenen, zij wijzen hen op hunne gestrengte grondstellingen; hebben zij evenwel met laauwe en verwijfde menschen te doen, hunne laxe beginselen zijn hun dan zeer voordeelig. De orde der Jezuiten is gelijk aan een magazijn, hetwelk van alles goed voorzien is, en waarin ieder koopt, wat hem past en nuttig is; zij verplicht daardoor ieder aan zich, en accommodeert zich naar de omstandigheden en toestanden, waarin men zich bevindt. Zoo heeft de orde — om slechts een voorbeeld aan te voeren — in landen, waar een gekruisigde God voor dwaasheid wordt gehouden, het kruis weggenomen, en den

zegepralenden Jezus in plaats van den lijdenden Verlosser verkondigd; zelfs heeft zij den Christenen de afgoderij toegestaan.

Voor Pascal waren die leerstellingen der orde niet meer vreemd; zijn vriend had hem reeds vroeger daarover ingelicht; maar om zich persoonlijk daarvan te overtuigen begeeft hij zich op zijn raad naar een goed casuist, met wien hij met opzet zijne vroegere kennismaking wil hervatten.

Nadat deze casuist ter loops over het vasten had gesproken, waarbij hij natuurlijk zijne hooge ingenomenheid met zijne paters, Escobar, Fillutius, Baunij: e. a. niet kon verbergen, en door eenige zijner stellingen aan Pascal soms regtmatige ergenis gaf, ontvouwt hij hem de *leer der probabiliteit*, zonder welke men niets van de leer der Jezuiten begrijpt, daar zij de grondslag en het A, B, C van geheel de Jezuitenmoraal is. Eene meening wordt waarschijnlijk (*probable*) genoemd, wanneer zij rust op gronden van eenige beteekenis. Van daar dat een zeer schrander en aanzienlijke doctor eene meening waarschijnlijk kan maken; want iemand, die zich geheel overgegeven heeft aan de studie, zou niet een gevoelen voorstaan, zoo hij daartoe niet gedrongen was door goede en genoegzame gronden. Een enkele doctor kan dus het geweten in slaap wiegen, het naar zijne grillen rigten en altijd gerust maken. In deze theorie is het vóór en het tegen over iedere vraag of zaak volkomen waar; het is voldoende dat kundige en gezaghebbende menschen over eenig punt tegenstrijdige beslissingen hebben gegeven, om onverschillig den een of den ander te volgen naar gelang van onze grillen. „En welke zijn nu die gezaghebbende

mannen of schrijvers?" vraagt Pascal. „Het zijn allen nieuwere schrijvers", is het antwoord; „zij hebben de kerkvaders vervangen, die wel goed waren voor de moraal van hun tijd, maar niet voor die van onze dagen; de kerkvaders regelen *nu* niet meer de moraal; die zaak is *nu* aan de nieuwere casuïsten opgedragen. Wilt gij de namen weten van die beroemde opvolgers der Kerkvaders? Zij zijn: Villalobos, Conink, Llamas, Achokier, Dealkozer, Dellacruz, Veracruz, Uholin, Tambourin, Fernandez, Martinez, Suarez, Henriquez, Vasquez, Lopez, Gomez, Sanchez, de Vechis, de Grassis, de Grassalis, de Pitigianis, de Graphaeis, Squilenti, Bizozeri Barcola, de Bodallilla, Simancha, Perez de Lara, Aldretta, Lorca, de Scarcia, Quaranta, Scophra, Pedrezza, Cabrezza, Bisbe, Dias, de Clarasio, Villagut, Adam à Manden, Iribarne, Binsfeld, Volfangi à Vorberg, Vosthery, Strevesdorf." Pascal was verbaasd en had tevens medelijden, dat de Christenheid thans door die mannen bestuurd wordt, en dat zij, na de Kerkvaders van het terrein der moraal verdrongen te hebben, thans meesters van het veld zijn geworden. Hij vreest evenwel dat zij er zich niet vrij op bewegen kunnen. Er staan toch, naar zijne meening, eenige voetangels en klemmen op hun weg: de H. Schrift, de uitspraken der Pauzen en die der conciliën. Maar hij bedriegt zich. De Jezuiten zijn te schrandere mensen, om daarvoor niet te zorgen. Zij spreken noch de Evangeliën, noch de Pauzen, noch de uitspraken van de conciliën tegen. Ziet wat zij daarvoor hebben uitgevonden. De Jezuit gaat zulks nu voor Pascal ontvouwen.

Is er blijkbare strijd of tegenspraak van de gevoelens

der orde met de uitspraken van de Pauzen, conciliën of met de H. Schrift, dat verschil of dien strijd heft de orde op *door de uitlegging en verklaring van een enkel woord*. Een voorbeeld slechts ter opheldering. Door Gregorius XIV was bepaald, dat de kerk geene wijkplaats mag zijn voor de moordenaars, en dat de priesters hen daaruit moeten verwijderen, terwijl volgens de casuïsten allen, die verraderlijk een moord begaan, die straf niet moeten ondergaan. Het blijkt duidelijk dat de casuïsten hierin met den Paus verschillen; het is evenwel slechts schijnbaar volgens de Jezuiten. Alles toch komt hier aan op de beteekenis van het woord *moordenaar*. Volgens de bul van Gregorius hebben zeker de moordenaars geene wijkplaats in de kerk, maar volgens de Jezuiten zijn zij moordenaars, die *na ontvangst van eenig geld* iemand verraderlijk vermoorden: waaruit volgt, dat zij, die een moord begaan zonder er geld voor te ontvangen, maar alleen om eene dienst aan hunne vrienden te bewijzen, geene moordenaars genoemd worden.

Zoo ziet men het nut in van de verklaring der woorden. Zijn nu de woorden zoo duidelijk, dat zij geene uitlegging behoeven, dan bedienen de Jezuiten, zoo er tegenspraak of strijd is, zich van een ander middel; zij beroepen zich dan *op de gunstige omstandigheden (remarque des circonstances favorables)*. Zoo o. a. mogen de monniken, op straffe van excommunicatie, hunne kleeding niet afleggen; maar er zijn omstandigheden, waarin de monnik dat kan doen, b. v. indien hij wil stelen, huizen der ontucht wil bezoeken, enz. Het is duidelijk, dat de bullen der Pausen van dergelijke gevallen niet spreken;

de banvloek der Pausen wordt dan niet uitgesproken.

Maar soms is de tegenspraak zoo groot en blijkbaar, dat men ze door die beide middelen niet kan opheffen: in zulk een geval is er volgens de Jezuïten eene andere zeer diepzinnige methode. Het bevestigende en ontkenende van de meeste gevoelens hebben ieder eenige waarschijnlijkheid, en zijn genoegzaam om met gerust geweten te worden gevolgd. Het vóór en tegen is niet te gelijk waar in denzelfden zin: dat is onmogelijk; maar zij zijn te gelijk waarschijnlijk, en bij gevolg zeker.

Men ziet hieruit genoeg, dat de Jezuïten de zoogenaamde tegenspraak of strijd altijd weten op te heffen, zonder ooit te kort te doen aan de uitspraken der Schrift, conciliën of van den Paus. „Hoe gelukkig is de wereld,” roept Pascal uit, „die u tot meesters heeft! Hoe nuttig is die probabiliteits-leer!”

De Jezuït ontwikkelt nu, na eene bedenking van Pascal, hoe eene meening ontstaat en aangenomen wordt.

Volgens hem ontvouwt de *invloedrijke* doctor, die haar voorstaat, haar voor de wereld, en bewaart haar dan als een zaadkorrel om wortel te schieten; de tijd moet haar doen rijpen (*relinquit temporis maturandam*). Na weinige jaren wordt zij ongemerkt als geldig gerekend; de kerk verzet er zich niet tegen, en door die stilzwijgende goedkeuring verkrijgt zij kracht van wet. Wanneer alzoo eene meening door den tijd gangbaar geworden en aangenomen is, dan is zij waarschijnlijk; men zondigt ook niet, wanneer men haar volgt, terwijl men vroeger eene zonde begaan zou hebben.

„In waarheid!” zegt Pascal, „er is veel te leeren bij de Jezuitische doctoren. Van twee menschen, die hetzelfde doen, zondigt de een, die hunne leer niet kent, terwijl de ander, die daarmede bekend is, niet zondigt. Zij onderwijst en regtvaardigt dus te gelijk? De wet van God maakte overtreders, volgens Paulus; maar door de leer der Jezuiten zijn er bijna alleen onschuldigen.”

Dit wekt bij Pascal het verlangen op, om de voornaamste leerstellingen te leeren kennen, die bij de casuïsten gangbaar waren; hij verzoekt den Jezuit daarom dringend, ze hem mede te deelen, waartoe hij dezen terstond bereid vindt.

Pascal verneemt nu van hem, dat het hoofddoel zijner orde geweest is, geene andere beginselen vast te stellen dan die in het Evangelie worden verkondigd; zoo zij eenige losheid bij de menschen dult, geschiedt zulks veeleer uit inschikkelijkheid dan wel uit een bepaald doel; de orde is daartoe gedrongen. De menschen zijn zoo bedorven, dat de Jezuiten, daar zij hen niet tot de orde kunnen doen komen, wel tot hen moeten gaan; anders zouden zij haar verlaten hebben: zij zouden erger geworden zijn, en zich geheel verlaagd hebben. Om hen nu te behouden hebben de casuïsten op de ondeugden gelet, waaraan de menschen in alle toestanden gehecht zijn, om, zonder evenwel de waarheid te kort te doen, beginselen vast te stellen, zoo mild, dat men er tevreden mede moet zijn, wil men althans den schijn van zich weren, alsof men moeilijk te voldoen zou zijn. Het hoofddoel, dat de orde voor het heil der godsdienst heeft, is: *niemand, wie hij ook zij, af te wijzen, om de wereld niet wanhopig te maken.*

De orde heeft dus beginselen voor allerlei soort van menschen vastgesteld: voor ambtenaren, voor priesters en monniken, voor edellieden en dienstboden, voor rijken en armen, voor handelaren en bankroetiers, voor vrome en lichtzinnige vrouwen, voor gehuwden en zedeloze menschen. In één woord, niets is ontgaan aan den helderzienden blik der casuïsten. En welke zijn nu die beginselen, die, gelijk Pascal het zich uitdrukt, betrekking hebben op de geestelijkheid, den adel en den derden stand? In de zesde, zevende en achtste „*Lettre Provinciale*” worden zij naauwkeurig en zeer uitvoerig opgegeven.

In dit gedeelte der „*Lettres Provinciales*” vinden wij door Pascal telkens een aantal plaatsen uit de casuïstische werken medegedeeld ter staving van de leerstellingen der orde, die zoo schandelijk zijn, dat zij schier geene wederlegging meer behoeven. Zoo o. a. wordt den bankroetier geleerd, hoe hij, zonder zonde te begaan, zijne goederen voor zijne schuldeischers kan verbergen. Den koppelaar verzekert de orde, dat een Christen, door het bezorgen van brieven en boodschappen tusschen gehuwde vrouwen en hare minnaars in alle onschuld zijn brood kan verdienen. De ligtgeraakte edelman wordt gëstreeld door eene uitspraak ten gunste van het tweegevecht. Den ambtenaar wordt geleerd, hoe hij, zonder zich aan simonie schuldig te maken, en de veroordeeling der kerk zich op den hals te halen, met de ambten handel kan drijven. De priesters kunnen, zoo zij het willen, hunne honoraria voor het lezen der mis verdubbelen, en die plegtigheid ten allen tijde en in alle omstandigheden verrigten. Ongehoorzaamheid is den monniken geoorloofd. Voor dienstboden staat het plegen van

diefstal vrij, om hun ongenoegzaam loon te vermeerderen. Dit laatste doet Pascal denken aan de merkwaardige geschiedenis van zekeren Jéan d'Alba, die bij de vaders van het collége de Clermont de la rue Saint-Jacques diende, en wegens het gering loon, dat hij kreeg, ter vergoeding daarvoor eenig huisraad stal. In de gevangenis geworpen, als schuldig aan diefstal in dienstbaarheid gepleegd, en voor de regtbank gebracht, bekende hij zijne schuld, maar verontschuldigde zich door de mededeeling van de leer van den vader Bauny, die hem tot zijne daad vrijheid gaf. Hierop zeide de Montrouge, een van de leden der orde, dat men volgens zijne meening naar aanleiding van de geschriften dier vaders, — die eene leer verkondigen niet alleen ongeoorloofd en verderfelijk, maar ook strijdig met alle natuurlijke, goddelijke en menschelijke wetten, en geschikt om alle huisgezinnen schrik aan te jagen en alle huisselijke diefstallen aan te moedigen, — den beschuldigde niet moest vrijspreken, maar dien trouwen discipel voor de deur van het collége moest laten geeselen door een beul, die dan terzelfder tijd de geschriften dier vaders, over diefstal handelende, moest verbranden, met bepaald verbod en wel op straffe des doods, wederom zulk eene leer te prediken. Men wachtte met klimmende belangstelling de gevolgen van dat advies, dat uitermate was toegejuicht geworden. Maar het vonnis werd niet uitgesproken. Da gevangene was intusschen verdwenen, — men weet niet hoe — en men sprak niet meer over die zaak!

De mededeeling van die historie verrast den Jezuit, en maakt hem ietwat verlegen. Pascal echter deelt haar

mede met het doel om daardoor de probabiliteits-leer nader te ontwikkelen en te bestrijden.

„Gij hebt degenen”, zoo spreekt hij tot den Jezuit, „die uwe probabiliteits-leer volgen, wel gerustgesteld tegenover God en het geweten: want men is, naar hetgeen gij zegt, van die zijde gerust, wanneer men een invloedrijken doctor volgt. Gij hebt hen ook nog gerustgesteld voor hunne biechtvaders: want gij hebt de priesters verplicht, op straffe eener doodzonde, hen vrij te spreken. Maar gij hebt hen niet gerustgesteld tegenover de regters; zoodat zij, wanneer zij uwe probabiliteits-leer volgen, zich blootgesteld vinden aan de straf der geeseling: dat is een hoofdgebrek.” — „Gij hebt gelijk,” antwoordt de Jezuit, „maar wij hebben niet zooveel magt over de magistraats-personen als over de biechtvaders, die verplicht zijn zich op ons te beroepen in gewetenszaken: want daarover oordeelen wij als de hoogste magt.” — „Juist”, herneemt Pascal, „maar indien gij toch van de eene zijde de regters zijt van de biechtvaders, zijt gij dan niet van de andere zijde de biechtvaders van de regters? Uwe magt is groot en uitgebreid: verplicht hen de misdadigers vrij te spreken, die eene *probabilis opinio* volgen, op straffe van uitsluiting van de sacramenten; opdat het niet tot groote minachting en schande van de probabiliteits-leer gebeure, dat degenen, die gij in de theorie voor onschuldig verklaart, in de praktijk worden geesteseld en opgehangen. Hoe zoudt gij zonder die handeling discipelen vinden?”

De Jezuit, die dit alles wel inzag, zegt daarop als naar gewoonte, dat hij het ter oplossing zou voorleggen aan

zijn provincialen pater, terwijl hij Pascal verder over de beginselen der orde wil inlichten, onder voorwaarde evenwel dat hij niet weder gestoord zou worden door verhalen als die van J  an d'Alba.

Nadat Pascal hem zulks beloofd had, verhaalt hij hem verder, over welk een eindeloozen voorraad van troostmiddelen voor knagende gewetens zijne orde te beschikken heeft. Wij willen hem niet volgen bij zijne ontwikkeling van al die verderfelijke leerstellingen, die de volgers van Loyola aan allerlei soort van menschen aanbevelen, waarbij zij zelfs de waarzeggers en tovenaars niet vergeten. All  en wijzen wij hier op hunne methode, om aan het doel de juiste rigting te geven (*diriger l'intention*), eene methode, zoo gewichtig in hunne zedeleer, dat zij te vergelijken is met de probaliteitsleer.

Volgens deze leer is het verboden, zich op zijn vijand te wreken, maar het is vergeefflijk en geoorloofd, hem te dooden, wanneer men slechts iets goeds, het behoud van zijn eigen leven, van zijne eer en goederen daardoor beoogt, maar geene booze bedoelingen of oogmerken daarmede heeft. Men moet evenwel daarom nog niet denken, dat de Jezuiten daardoor alles veroorloven; zoo b.v. dulden zij niet, dat iemand het bepaalde oogmerk heeft om te zondigen, alleen   m te zondigen; wie hardnekkig de zonde doet om de zonde zelve, met hem breken zij; dat noemen zij diabolisch. Zooveel het in hunne magt ligt, houden zij de menschen van zaken af, die verboden zijn; maar wanneer zij de handeling niet kunnen verhinderen, zuiveren zij ten minste de bedoeling; en zoo verbeteren zij de ondeugd ten minste door de zuiverheid der *intentie*,

waarop het vooral aankomt. Door die wonderlijke methode kan men volgens de Jezuitische vaders, Reginaldus, Lessius e. a. allerlei zaken doen. Om zijne eer en goederen te redden mag men een valschen beschuldiger met zijne getuigen ter sluiks vermoorden en evenzeer ook den regter, die ze beiden begunstigt. Zelfs priesters en monniken mogen degenen, die hen willen belasteren, in hun voornemen stuiten door hen te dooden.

Pascal houdt, volgens die leer, de Jansenisten reeds voor dood; maar hij bedriegt zich. Caramuel, een lid der Jezuiten-orde, begrijpt het anders, daar hij meent, dat de Jansenisten den goeden naam der Jezuiten niet schaden. „De Jansenisten noemen de Jezuiten Pelagianen” zegt hij; „kan men ze daarom dooden? — Neen, — de Jansenisten hebben den roem der orde even zoo weinig verdonkerd als een nachtuil het licht van de zon; zij hebben haar integendeel verheven, hoewel tegen hunne bedoeling: *„occidi non possunt, quia nocere non potuerunt.”*”

„Hoe! mijn vader,” roept Pascal verbaasd uit, „het leven der Jansenisten hangt dus alleen af van de vraag, of zij uwe eer en uwen goeden naam schaden? Ik acht hen in dat geval al weinig veilig. Want indien zij, hoe onwaarschijnlijk het ook zou zijn, u schade berokkenen, zijn zij zonder moeite te dooden.”

Pascal is over zulk eene leer ten hoogste verwonderd, en ziet reeds de ernstige gevolgen daarvan voor hem zelf in, niet omdat hij Jansenist is, maar omdat hij van tijd tot tijd aan een zijner vrienden de beginselen van de orde ontvouwt. Ofschoon hij slechts eenvoudig en met getrouwheid de woorden der verschillende paters zelve mededeelt,

zou het evenwel kunnen gebeuren, dat zijne brieven door den een of ander als gevaarlijk voor de orde beschouwd worden. De Jezuit verzekert hem echter, dat hem geen leed zou wedervaren: want wat zijne paters hebben gedrukt met goedkeuring van hunne meesters, is niet slecht, noch gevaarlijk om het openbaar te maken.

Intusschen hadden de „*petites Lettres*” van Pascal bij het publiek grooten opgang gemaakt, dat nu, door hem ingelicht, wist, door welk eene orde de maatschappij met den ondergang werd bedreigd. Vurig wenschte men, den schrijver zelven te leeren kennen, die zich nog onder den naam van Louis de Montalte verborgen had gehouden.

Als door eene onzichtbare hand geslagen stelden de Jezuiten alles in het werk om den schrijver te leeren kennen, ten einde hem te ontwapenen. Intusschen was hun vijand niet verre van hen. Om zijne brieven te vervolgen, hield Pascal, ofschoon hij zelf een huis in Parijs had, zijn verblijf in het hotel „*Roi David*” in de rue des Poiriers, tegenover het collège de Clermont, dat door de Jezuiten bestuurd werd. Een vertrouwde dienstbode, Picard, die in het geheim was ingewijd, bragt gewoonlijk de handschriften aan Fortin, hoofd van het collège d’Harcourt, die zich met de zorg van het drukwerk belastte, terwijl de brieven, naar men zegt in het collège zelf gedrukt werden ¹⁾. In genoemd hôtel liet Pascal zich „*monsieur de Mons*” noemen, een naam, die door een tak zijner familie werd gedragen. Terzelfder tijd vertoefde ook

¹⁾ Faugère, *Lettres, opusc.*, etc. p. 468.

Perier, zijn schoonbroeder, die om zijne zaken te Parijs kwam, in datzelfde hôtel, zonder evenwel zijne bloedverwantschap met Pascal te openbaren. Pater Defretat, een Jezuit, kwam Perier, zijn bloedverwant, een bezoek brengen, bij welke gelegenheid hij hem mededeelde, dat de orde algemeen overtuigd was, dat zijn schoonbroeder de „*petites Lettres*” schreef; hij zeide hem tevens, dat hij wèl zou doen, om zijn zwager daarvoor te waarschuwen, en hem aan te raden, zijne brieven niet meer te vervolgen. Pascal, zeide daarop Perier, was de schrijver niet; men kon het wel vermoeden, en al ontkende Pascal het zelf, dan toch zouden de Jezuiten er geen geloof aan hechten. Hierop vertrok Defretat, na evenwel nogmaals voorzigtigheid te hebben aanbevolen. Gedurende zijn bezoek was Perier in groote verlegenheid en angst, daar er in zijne kamer op zijn bed een twintigtal exemplaren van de zevende „*Lettre*” verborgen waren. Gelukkig had Defretat er niets van gemerkt, noch zijn broeder die met hem medegekomen was. Na hun vertrek ging Perier terstond naar Pascal, verhaalde hem het voorgevallene, en beiden maakten zich vrolijk over de wijze, waarop men den Jezuit had verschalkt ¹⁾).

Pascal zelf doelt op die gebeurtenis aan het begin van zijn achtsten brief, waar hij tot zijn *Provincial* zegt: „Gij moet niet denken, dat niemand nieuwsgierig is om te weten wie wij zijn; er zijn er intusschen, die het trachten te raden, maar zij slagen er niet in. Eenigen houden

¹⁾ Faugère, *Lettres*, opusc., etc. p. 460. Vgl. ook de *Recueil d'Utrecht*, p. 278.

mij voor een doctor der Sorbonne; anderen schrijven mijne brieven aan vier of vijf personen toe, die, evenals ik, geene priesters noch geestelijken zijn. Al die verkeerde vermoedens bewijzen mij, dat ik zeer wel ben geslaagd in mijn oogmerk om alleen bij u bekend te zijn en bij den goeden Pater, die steeds mijne bezoeken ontvangt, en wiens gesprekken ik steeds aanhoor, hoewel niet zonder moeite."

Het bevreemdt ons in geen deele dat de „*petites lettres*" van Pascal met toejuiching werden begroet, en dat men gaarne den Apologeet zelve wilde leeren kennen. Allermint verwondert het ons, dat Pascal zich vaak ergerde over de snoode beginselen en stellingen van de orde van Loyola, welke de goede Jezuit hem uit de werken zijner broederen mededeelde; het is toch voor den waren Christen diep smartelijk de Christelijke zedeleer, de kerk en maatschappij te zien omverwerpen door leerstellingen, welke voor alle soorten van zondaren troost opleveren, en hunne knagende gewetens geruststellen. Wij zijn evenwel nog niet aan het einde. Volgen wij Pascal verder op de kronkelwegen der casuïsten.

Onze Apologeet was nu tot dusver ingelicht omtrent de stellingen der Jezuïten, die betrekking hebben op de verschillende toestanden der maatschappij in het bijzonder; de goede Jezuit wil hem nu ook wijzen op hetgeen voor allen gemeen en in alle toestanden geldig is, opdat er niets ontbreke aan zijn volmaakt onderrigt.

Op zeer gelukkige en dramatische wijze gaat Pascal daartoe over in zijn negenden brief (van 3 Julij 1656): „Ik zal u niet meer de groete doen," zegt hij, „die

de goede vader mij de laatste maal, toen ik hem zag, verzocht. Zoodra hij mij bemerkte, kwam hij tot mij, en zeide mij, terwijl hij in een boek zag, dat hij in zijne hand had: „Zou hij, die voor u het paradijs openstelt, u niet geheel verplichten? Zoudt ge geen millioenen gouds geven, om den sleutel daarvan te hebben, en daarin binnen te treden, wanneer het u goed dunkte? Men moet er nooit binnentreden met zoo groote kosten: zie hier eene, zelfs honderd maal betere rekening.” Ik wist niet, of de goede vader las, of van zich zelf sprak. Maar hij zeide mij terstond: Het zijn de eerste woorden van een schoon boek van vader Barry, lid onzer orde; ik spreek nooit iets van mij zelf. „Welk boek is het, mijn vader?” vroeg ik hem. „Zie hier den titel”, hernam hij: „Le Paradis ouvert à Philagie par cent dévotions à la mère de Dieu, aisées à pratiquer.”

Na deze inleiding doet Pascal ons de valsche en ergerlijke vereering van de heilige Moedermaagd zien, die de Jezuiten hebben ingevoerd, en waardoor de hemel gemakkelijk wordt ontsloten. Zoo behoeft men o. a. om het heil deelachtig te worden, de beeldtenis der Heilige Maagd te groeten, het paternoster, het Ave Maria op te zeggen; ja, wil men het nog gemakkelijker hebben, men behoeft slechts dag en nacht in den vorm van een bracelet het paternoster te dragen, of wel een rozekrans, of ook een Maria-beeld. De Jezuit haalde zelfs het voorbeeld eener vrouw aan, die, terwijl zij alle dagen de beeldtenis der H. Maagd begroette, alle hare levensdagen doorbragt met het plegen van doodzonden, en eindelijk in dien toestand gestorven is, en die toch behouden werd, —

om het verdienstelijk werk ten opzichte van de H. Maagd verrigt. Het is zeker, dat men niet verloren gaat, wanneer men een dier werken doet.

Het is, volgens Pascal, den Jezuiten alléén te doen om in het paradijs te komen; waardoor en naar de wijze, waarop, — daarnaar vragen zij niet. Dat men in het paradijs zal komen, daarvoor zorgt de Moedermaagd; de vader Barry is borg voor haar, hij is lid der orde, en het is bekend dat de orde aansprakelijk is voor al de boeken van hare leden: hetgeen iets eigenaardigs bij haar is; daardoor komt het, dat er geen enkel geschrift verschijnt, waarin haar geest niet teruggevonden wordt.

Zoo zijn er dan vele wegen om zich van zijn heil te verzekeren: wegen even zeker als gemakkelijk. Maar er is meer. Het boek van le père le Moine, getiteld „*La Dévotion aisée*” is hieromtrent belangrijk, waarin hij zich ten doel schijnt gesteld te hebben, om den weg des kwaads zoo gemakkelijk mogelijk voor te stellen, de begeerlijkheid der zonde te verbergen onder het aantrekkelijkste en bekoorlijkste kleed der reine godsvrucht, alle menschen op dien verleidelijken weg ten hemel te willen brengen, en ze zoo goedkoop mogelijk daarin te doen binnengaan. Met diepe verontwaardiging getuigt Pascal van dit werk: „Ik verzeker u, mijn eerwaarde pater, dat, indien gij het mij niet gezegd hadt, dat Le Moine de schrijver is van dat tafereel, ik het zou gehouden hebben voor het werk van den een of anderen goddelooze met het doel om de heiligen te bespotten. Want, indien dat het beeld niet is van iemand, die al de gevoelens aankleeft, welke men

volgens het Evangelie moet verwerpen, dan verklaar ik, dat ik er niets van begrijp."

Niet alleen heeft de orde den weg der zaligheid voor de menschen gemakkelijk willen maken onder het genot tevens van de bekoorlijkheden en de gemakken des levens, maar even schandelijk vindt Pascal ook hare beginselen omtrent de eierzucht, den nijd en de gierigheid, de vraatzucht en het spel, de kleeding der vrouwen en de vrijheden, die aan de jonge dochters geschonken worden, omtrent het bijwonen van en luisteren naar de mis, en meer andere zaken. Om de leugen, eene zonde die nog al heerschende is, te vermijden, en vooral wanneer men iemand eene onware zaak wil doen gelooven, prijst de orde het gebruik van *dubbelzinnige gezegden en woorden* aan; men doe ze dan in een anderen zin verstaan, dan waarin men ze voor zich zelven verstaat. Deze schandelijke leer van de *restrictio mentalis* schaamt de orde zich niet aan te bevelen. Men kan volgens deze leer, b. v. een eed doen, dat men eene misdaad niet gepleegd heeft, ofschoon men ze werkelijk bedreven heeft, wanneer men er dan slechts bij zich zelven onder verstaat, dat men die daad niet begaan heeft op dezen of dien dag, of voordat men geboren was, of wanneer men er eene andere dergelijke omstandigheid bij denkt, zonder dat de woorden, waarvan men zich bedient, een zin hebben, die de daad zou kunnen doen kennen. In vele gevallen is dit een zeer geschikt middel, en daarbij is het altijd zeer regtvaardig, wanneer zulks noodzakelijk is voor het bewaren zijner gezondheid, goederen of eer. Het is geene leugen, evenmin een meined. „*C'est l'intention qui règle la qualité de l'action.*”

Niettegenstaande deze ruime en gemakkelijke moraal der Jezuiten, de zoo spitsvindige middelen, die zij uitgedacht hebben om de zonde te vermijden; niettegenstaande zij in hunne leer van de *restrictio mentalis* voor den mensch eene onuitputtelijke bron van zaligheid hebben ontsloten; niettegenstaande de vele verontschuldigungen, die zij voor iederen misstap gereed hebben, is de mensch evenwel nog vaak schuldig, en gevoelt hij zich ellendig, en om hem van dit onaangename gevoel te verlossen, is er voor hem geen ander middel dan de biecht. Ook deze zaak ziet Pascal zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt.

In zijn tiende „*Lettre Provinciale*” wijst hij uitvoerig aan, hoe de Jezuiten het sacrament der boete hebben verzacht en verzwakt door hunne verderfelijke en snoode beginselen omtrent de biecht, de voldoening, de absolutie, het zondigen, het berouw en de liefde Gods. Hier vinden wij nu een der grootste beginselen der orde, waardoor zij de geheele wereld tot zich trekt, en niemand van zich afstoot.

Met groote uitvoerigheid deelt le père Jesuite aan Pascal de beginselen zijner orde aangaande genoemde punten mede, met aanhaling tevens van een tal van plaatsen uit de schriften der eerwaarde paters, die zijne woorden moesten staven. Het zou te uitvoerig zijn, hem bij de ontwikkeling van al de boosheid zijner orde van stap tot stap te volgen. Wij achten het ook tevens onnoodig de schandalen dier zedeleer hier verder mede te deelen, daar zij *ad nauseam usque* bekend zijn, en waarop het: *decies repetita placebunt* volstrekt niet toepasselijk is.

Pascal is over die scabreuze zedeleer ten hoogste ver-

wonderd; die verwondering evenwel gaat in verontwaardiging over, waar hij verneemt, dat de Jezuiten de menschen ontslaan van het heiligste gebod des Christendoms, om God met geheel het hart te beminnen: een gebod dat zij met den naam van *lastig* durven bestempelen. De verloochening van dien duren plicht der menschheid is de kroon hunner zedeleer. (*C'est le dernier trait de leur morale, et le plus important de tous.*) Die vrijstelling van de lastige verpligting om God te beminnen is volgens hen het voorregt van de Evangelische wet boven de Joodsche. Vruchtbaar en vindingrijk als zij zijn, hebben zij de ontdekking gedaan, dat het verschil tusschen het Oude en Nieuwe Verbond alleen dáárin bestaat, dat men onder het Nieuwe Verbond van die verpligting ontslagen is; de liefde tot God boven alles is goed voor een Jood, maar niet voor een Christen. Omdat de wet van het Nieuwe Testament eene wet is van genade voor de kinderen, en niet voor de slaven, is het ook natuurlijk, dat zij minder van hen vergt, en dat God van zijn kant ook meer voor die kinderen doet. Het was dus ook zeer wijselijk, dat God, onder de wet der genade, de moeilijke en onaangename verpligting, welke onder de oude wet heerschte, ophief, om namentlijk een *volmaakt berouw* op te wekken, ten einde vergiffenis van zonden te verkrijgen.

„O mijn vader!”, riep de diep verontwaardigde Pascal op hoog ernstigen toon en echt welsprekende wijze aan het einde van zijn tienden brief uit: „O mijn vader! men kan niet zonder afgrijzen de zaken vernemen, die ik gehoord heb.... Wel verre van de verdedigers dier stel-

lingen te verachten, hebt gij integendeel eerbied voor hen De willekeur, waarmede men de heiligste regelen van den Christelijken wandel omver werpt, gaat zoover, dat zij Gods wet geheel vernietigt. Men schendt *het groote gebod, waaraan de gansche wet en de profeten hangt*: men tast de vroomheid in haar hartader aan; men ontleemt haar den levenwekkenden geest: men zegt dat de liefde Gods niet noodig is ter zaligheid; en men gaat zelfs zoover om te beweren, dat *die vrijstelling van God te beminnen het heil is, dat Jezus aan de wereld geschonken heeft*. Dat is het toppunt der goddeloosheid. De prijs van het bloed van Jezus Christus zal zijn om ons de vrijstelling te geven van Hem te beminnen! Voor zijne menschwording was men verplicht om God te beminnen; maar sedert dat *God de wereld zoo lief heeft gehad, dat Hij haar zijn eeniggeboren Zoon gegeven heeft*, zal de wereld, door Hem gekocht, ontslagen zijn van den pligt om Hem te beminnen! Vreemde theologie onzer dagen! men durft het anathema op te heffen, dat Paulus uitspreekt *tegen hen, die den Heer Jezus niet liefhebben*; men vernietigt wat Johannes zegt, dat *die niet liefheeft, in den dood blijft*; en wat Jezus Christus zelf getuigt, dat *die Hem niet liefheeft, zijne geboden niet bewaart*. Zoo maakt men hen waardig om in de eeuwigheid Gods gunst te genieten, die Hem gedurende hun geheele leven nooit hebben bemind! Ziedaar het wonder van onbillijkheid voltooid! Opent toch uwe oogen, mijn vader; en zoo gij door de andere dwalingen van uwe casuïsten nooit geschokt zijt geweest: dat deze laatste dan u daarvan terughouden door hare buitensporigheid! Van ganscher harte wensch

ik het voor u en voor al uwe vaders; en ik bid God, dat Hij zich verwaardige hun te openbaren, hoe valsch het licht is, dat hen tot zulke afgronden heeft geleid, en dat Hij met zijne liefde hen vervulle, die de menschen daarvan durven ontslaan!"

Wij verwonderen ons niet over die welsprekende woorden van Pascal, maar kunnen ze bij hem zeer wèl verklaren. Het was toch vooral het beginsel der liefde *van en tot* God, waardoor zijn leven werd beheerscht. Het woord van den apostel Johannes: „*De liefde is uit God; die niet liefheeft, die heeft God niet gekend, want God is liefde*” was zijn zinspreuk geworden; de bron des levenden waters te verlaten scheen hem als heiligschennis toe; voor eeuwig had hij zich aan God en aan Jezus Christus verbonden. Het woord: „*Que j'en en sois jamais séparé*” staat in het na zijn dood gevonden perkament niet te vergeefs geschreven, en gaf hem kracht en moed in zijn strijd voor God en de waarheid. Zijne welsprekende bestrijding van de valsche godsdienst en zedelee der casuïsten, uit zulke reine beginselen voortgesproken, moest dus ook wel diepen indruk maken op ieder onbevooroordeeld gemoed. Het tegendeel zou ons bevreemden. Pascal was in de helle der casuïstiek nedergedaald, en had tegenover die ontzagwekkende en alle zedelijkheid doodende magt de kracht der reine waarheid geplaatst. Was het wonder, dat ook de bitterheid en magtelooze woede zijner tegenpartij met iederen brief, dien hij uitgaf, nog toenam? Maar tegen zulke mokerslagen was het gebouw der volgers van Loyola niet bestand. Reeds voor eeuwen was hun beeld door het woord van den mond der Waarheid geteekend: „*zij*

hebben de duisternis liever gehad dan het licht: want hunne werken waren boos."

§ 4.

De acht laatste Lettres Provinciales.

Zoo was dan in de tien eerste brieven de boosheid der Jezuiten en van hunne dusgenaamde zedeleer openbaar geworden. De regtbank der publieke opinie kon nu uitspraak doen. Hiermede evenwel was de taak van Pascal nog niet volbragt; zijne bestrijding zou van nu aan eene andere wending nemen. Van de vierde tot het einde der tiende „*Lettre Provinciale*” had hij ons in de donkere schatkamer der casuïsten geleid; wij luisterden zijne gesprekken af met den *goeden* Jezuit over de moraal zijner orde; haar politiek doel werd ons ontsluitend, hare probabiliteits-leer ontwikkeld, en hare verzachtings-theorie in het licht gesteld; wij vernamen het, dat de liefde tot God ter zaligheid onnoodig is, en hoe gemakkelijk zij het sacrament der biecht hebben gemaakt.

Die ontwikkeling en bestrijding hunner zedeleer lokte intusschen al spoedig tegenspraak van de leden der orde uit. In een tal van geschriften verdedigden zij zich tegen de aanvallen, die men op zulk eene vermetele wijze tegen hen had durven rigten. Van zijn elfden brief antwoordt Pascal op al die aanvallen, bedenkingen en lasteringen der orde; en roept ons om ze met onpartijdigheid te

vernemen, en zijne wederlegging aan te hooren. Zagen wij hem vroeger eene *offensieve* houding tegenover zijne vijanden aannemen, hij gaat nu *defensief* te werk, gewis niet tot vreugde zijner bestrijders. Hij schrijft nu niet meer aan den onbekenden *Provincial*; ook de *goede Jezuit* is verdwenen; het zijn „*les révérends Pères*”, tegen wie hij nu zijne pijlen rigt, en wien hij de reine, maar door hen miskende waarheid doet hooren.

Een der hoofdpunten van hunne verdediging was, dat Pascal over hunne beginselen niet met genoegzamen ernst gesproken, met oneerbiedige scherts de heiligste zaken der godsdienst behandeld, ja zelfs daarmede den spot gedreven had. Tegen die beschuldiging verdedigt hij zich met allen nadruk in de elfde „*Lettre Provinciale*”, waarin hij aantoonst, dat hij daarvan zoover verwijderd is, als de casuïstiek der Jezuiten van het reine en zuivere Evangelie. Hij beroept zich daarop, dat de zaken, welke hij bestrijdt, waarlijk niet zóó eerbiedwaardig, zóó heilig zijn, dat het laster zou kunnen heeten, daarmede te spotten of ze met oneerbiedige scherts te bespreken; het is volgens hem den Christen geenzins onwaardig, met dwalingen den spot te drijven; hij vindt daarin een bondgenoot in de Kerkvaders en in de grootste heiligen en leeraren der kerk, in een Tertulliaan, een Irenaeus, een Bernard van Clairveaux en zoovele anderen; ja, God zelf en Jezus Christus gaan hem hierin voor. Zegt God zelf niet in de Schrift, dat Hij over den ondergang der goddeloozen met bitteren spot lagchen zal (*ridebo et subsanabo*)? Ook in het woord van God: „*Zie, Adam is geworden als onzer een!*” is eene piquante en zeer gevoelige ironie niet te miskennen. Even-

zeer gebruikt Jezus de ironie, waar hij tot Nicodemus zegt: „Hoe! gij zijt een leeraar in Israël, en gij weet deze dingen niet?”

Pascal wijst verder aan, hoe het gebruik van dat scherp en onwederstaanbaar wapen evenmin in strijd is met de welvoegelijkheid als met de liefde; vervolgens geeft hij enkele kenmerken op om te beoordeelen, of eene berisping of geeseling van het een of ander voortkomt uit een godvruchtig en liefdevol hart, dan wel uit een onrein en liefdeloos gemoed.

Een eerste eisch, dien het godvruchtig gemoed doet, is, dat men altijd naar waarheid en met opregtheid spreken moet, terwijl de nijd en haat zich van leugen en laster bedient. In de „*Lettres Provinciales*” is die regel altijd gevolgd geworden, even als de andere, dat men in zijn spreken bedachtzaam en voorzigtig zij. Al wat waar is, behoeft men nog niet te zeggen, omdat men slechts die zaken moet mededeelen, wier ontdekking nuttig kan zijn, maar niets, wat alleen verbittert en onvruchtbaar is. Getrouw aan dien regel, zegt Pascal, is in de „*Provinciales*” veel teruggehouden en verzwegen; de eerwaarde paters hebben veeleer te danken voor hetgeen hij niet medegedeeld heeft, dan hem te laken wegens zijne indiscretie. — De derde regel is, dat, wanneer men het wapen der spotternij gebruikt, men het dan niet bezigt in heilige zaken, maar wel ter bestrijding van menselijke dwalingen, terwijl een ongewijd en satanisch hart er behagen in schept om met het heiligste den spot te drijven. Eindelijk — en ziedaar wat, volgens Pascal, de kroon van alles is, — moet men in zijn hart alléén het heil be-

doelen van degenen, wier dwalingen men bestrijdt, en zijne gebeden tot God zenden, terwijl men zijne bestraffende taal den menschen doet hooren. Toetst men nu wederom met onpartijdigheid de „*Provinciales*” aan die beide laatste eischen, Pascal meent, dat men terstond zal moeten toestemmen, dat zij door hem in geen deele zijn veronachtzaamd of geschonden. Intusschen vreest hij dat al de tegen hem ingebragte beschuldigingen veeleer terugvallen op het hoofd der Jezuiten zelve: hunne werken toonen genoeg aan, dat zij geen enkelen van die vier gestelde eischen betracht hebben. Pascal althans zou het niet durven beweren van de „*Consolation des malades*” van pater Binet, van de „*Dévotion aisée*,” de „*Peintures morales*,” de „*Éloge de la pudeur*” van Le Moine, van de „*Somme des vérités capitales de la religion*” van pater Garasse en van zoo vele andere geschriften van eerwaarde paters, waarin men schier niets dan laster aantreft, vooral tegen de Port-Royalisten, over wie zij de schandelijkste geruchten uitstrooijen, die de welvoegelijkheid verbiedt te herhalen.

Het is, als zien wij den indruk, dien deze merkwaardige elfde brief op de leden der orde moest maken, op hunne aangezichten geteekend, waar Pascal zich daarin tot diegenen wendt, die in hun blinden ijver zijne verwijtingen tegen de verdraaijing van de heiligste zaken bitter hebben berispt en gehegeld. „Komt zulk eene berisping, mogt hij wel vragen, niet voort uit een misnoegen, waarvan wij ons zelve niet bewust zijn, en dat de onzalige grond in ons is, waardoor wij altijd opstaan tegen diegenen, die zich tegen de verslapping der zeden verzetten? Vreemde ijver inder-

daad, die opkomt tegen die de openbare zonden aanklagen, en niet tegen die ze bedrijven! Welk eene nieuwe liefde, die toornt, als zij de opentlijke dwalingen ziet vernietigen, en die niet toornt, als zij de zedeleer door die dwalingen ziet omver werpen! Wanneer die lieden gevaar liepen vermoord te worden, zouden zij vertoornd zijn, als men hen waarschuwde voor de hinderlaag, waarin men hen wilde lokken; zouden zij nog lang klagen, dat het liefdeloos is, het misdadig doel dier moordenaars te openbaren? Ergeren zij zich, wanneer men hen waarschuwt om geen vleesch te eten, omdat het vergiftigd is, of wanneer men hen zegt niet naar eene stad te gaan, omdat er de pest woedt? Van waar komt het dan, dat zij het voor een gebrek aan liefde houden, wanneer men grondbeginselen en stellingen openbaar maakt, die voor de godsdienst bepaald schadelijk zijn, en dat zij het integendeel voor een bewijs van groote liefde zouden achten, wanneer men hun aanwees wat voor hun leven en hunne gezondheid nadeelig is? Van waar anders, dan dat zij uit liefde voor het leven alles, wat tot behoud daarvan dienstig is, gunstig opnemen, terwijl hunne onverschilligheid voor de waarheid hen niet alleen geen deel in hare verdediging doet nemen, maar dat zij ook zelfs met smarte zien, als men zich de moeite getroost, om de logen te vernietigen?"

Hoe het zij, al spoedig zou het blijken, hoe weinig de Jezuiten zelve bij deze veranderde wijze van bestrijding gewonnen hadden. Even als de roofgierige adelaar, die met zijn buit speelt, eer hij hem verslindt, zoo zien wij ook Pascal met de eerwaarde leden der orde handelen. Zijne tot dusver verschenen brie-

ven zijn slechts het voorspel voor den eigentlichen strijd. Tot hiertoe had hij slechts de wonden getoond, die hij hun toebrengen kon, maar hij had ze hun tot dusver nog niet toegebracht. Zij zouden thans ondervinden, wat hij vermogt.

De Jezuïten hadden getracht in zijne „*Provinciales*” eene menigte bedriegerijen en vervalschingen aan te wijzen; zij dagen hem nu ten strijde uit, in plaats van hem tot hun eigen voordeel met rust te laten. Pascal aanvaardt het aanbod, en zal hun thans doen gevoelen, dat zij verstandiger zouden gehandeld hebben, zoo zij hem niet van bedrog en andere voor hem weinig vleijende zaken hadden beschuldigd. Die beschuldigingen toch nopen hem, een nader onderzoek omtrent hunne zedeleer in te stellen, waarbij zij zeker niet veel winnen zouden. „De strijd”, zegt hij tot de Jezuïten, „wordt op uw gebied, op uwe kosten gevoerd; en ofschoon gij gedacht hebt, dat, wanneer gij slechts de vraagstukken door eene schoolterminologie onverstaanbaar maakt, ook de antwoorden zoo lang, zoo duister en zoo ingewikkeld zouden zijn, dat alle belangstelling daarin zou verdwijnen, zoo zal zulks welligt niet geheel het geval zijn: want ik zal trachten u daarmee zoo weinig mogelijk te vervelen en op te houden. Uwe beginselen hebben op zich zelve reeds iets onbegrijpelijk kluchtigs, dat de wereld steeds aantrekt en vermaakt. En nu, bedenkt ten minste, dat gij mij tot den strijd hebt uitgedaagd, en laat ons zien, wie zich best verdedigen zal!”

Pascal ontwikkelt nu de leer der orde omtrent de *Aalmoezen* (*sur l'aumône*), de *Simonie* en het *Bankroet*, en wijst daarop aan, *deels* hoe schandelijk en verderfelijk

hare beginselen over die punten zijn, *deels* hoe onbeduidend de tegen hem ingebragte beschuldigingen zijn, als zoude hij in zijne „*Provinciales*” bedrog hebben gepleegd bij de mededeeling hunner beginselen, terwijl hij later de bron hunner lasteringen hoopt aan te wijzen.

Op zegevierende en treffende wijze roept Pascal na die verdediging aan het einde van zijn twaalfden brief uit: „Ik beklaag u, mijne vaders, dat gij tot zoodanige middelen uw toevlugt hebt genomen. De beleedigingen, die gij mij toevoegt, zullen over onze geschillen geen licht werpen, en de bedreigingen, waarmede gij mij op zoovele wijzen overstelpt, zullen mij niet weerhouden mij te verdedigen. Gij gelooft de overmagt te hebben en straffeloos te zijn, maar ik meen de waarheid te bezitten en de onschuld. Het is een vreemde en lange strijd, waarin het geweld de waarheid tracht te onderdrukken. Al de pogingen van het geweld kunnen de waarheid niet verzwakken, en dienen slechts om haar meer te verheffen. Al het licht der waarheid vermag niets om het geweld tegen te houden, en verbittert het slechts nog meer. Wanneer magten tegen elkander strijden, vernietigt de magtigste partij de mindere: wanneer verschillende redenen tegenover elkander gesteld worden, dan verduisteren en vernietigen de redenen, die waarheid behelzen en overtuigend zijn, de andere die vol ijdelheid zijn en logentaal bevatten: maar het geweld en de waarheid vermogen niets tegen elkander. Men meene evenwel daardoor niet, dat de zaken gelijk staan; want dit uiterst groot onderscheid is er, dat het geweld naar de ordening Gods uitloopt op de verheerlijking der waarheid, die het bestrijdt; terwijl de waarheid

eeuwig blijft bestaan, en eindelijk zegepraalt over hare vijanden, omdat zij eeuwig is en magtig even als God zelf."

Wel had Sainte-Beuve regt om bij de mededeeling dezer plaats te voegen: „Zoo Pascal niet geheel overtuigd was van de waarheid zijner zaak, hij zou nooit zulke woorden hebben gevonden" ¹⁾.

Zoo evenwel begrepen de Jezuiten het niet. Niet tevreden met de driefvoudig ingebragte en lasterlijke beschuldiging tegen de „*Lettres Provinciales*", voegden zij daarbij nog eene vierde, en wel dat Pascal de leer aangaande *het dooden van den naaste* valschelijk aan Lessius had toegeschreven, daar het de meening was van den casuïst Victoria. Ongelukkig evenwel leert Lessius omtrent het *homicidium* volmaakt hetzelfde als Victoria. De vraag, of Lessius van hetzelfde gevoelen is als de andere paters, kon dus voor Pascal niet moeilijk te beantwoorden zijn, daar het eene *question de fait* was.

Om namentlijk te betoogen, dat Lessius een ánder gevoelen omhelst, beroepen zich de Jezuiten op de omstandigheid, dat hij het *homicidium* in de *praktijk* veroordeelt. IJdele uitvlugt! Die bewering heeft volstrekt geen grond, daar de woorden, door hem gebruikt („*J'en condamne la pratique*") geheel iets anders bedoelen, en op eene andere zaak betrekking hebben. Lessius had de vraag behandeld, of men iemand wegens het geven van een klap mogt dooden, en daarover geene veroordeeling uitgesproken; eerst hierna stelde hij de vraag, of men

¹⁾ Sainte-Beuve, t. a. p., t. III, pg. 82.

iemand ook mogt dooden wegens laster, waarop hij het antwoord gaf in de aangehaalde woorden: „*J'en condamne la pratique.*” Is het dan niet eene schandelijke streek der Jezuiten, vraagt Pascal, om de woorden van Lessius zóó te verdraaijen, dat zij den schijn hebben zijne meening te veroordeelen, dat men iemand kan dooden wegens het geven van een klap? Is het niet schandelijk, er nog bij te voegen, dat verscheidene personen van rang en stand die groote bedriegerij door de lezing van Lessius reeds hebben opgemerkt en daardoor hebben geleerd, welk een vertrouwen men aan dien lasteraar van Port-Roijal moet schenken? Het blijkt duidelijk, dat bij Lessius even als bij de andere Jezuiten het dooden van den naaste niet wordt veroordeeld. Integendeel, het wordt niet alleen in de *praktijk* toegelaten, maar ook in de *theorie*.

Pascal toont nu aan, hoe gemakkelijk het is van de theorie tot de praktijk over te gaan, waarom de Jezuiten zich van die ijdele onderscheiding bediend hebben, en hoe zij zelve onnuttig is om hen te regtvaardigen; hunne eigene schrijvers nemen die onderscheiding niet aan, die zelfs door de universiteit wordt bespot, en wier uitvinding een geheim is van hunne politiek, dat wel ontsluit mag worden. „Lessius”, zoo zegt Pascal aan het einde van zijn dertienden brief, „Lessius zal over het dooden van den naaste als heiden spreken, en welligt als Christen over de aalmoezen; Vasquez zal als heiden over de aalmoezen spreken, en als Christen over het dooden van den naaste. Maar door middel van de probabiliteits-leer, die Vasquez en Lessius vasthouden, en welke alle mee-

ningen tot gemeenschappelijk goed maakt, zullen zij elkander hunne meeningen leenen, en zal ieder verplicht zijn, diegenen vrij te spreken, die naar de meeningen handelen, die hij zelf veroordeelt, maar de andere toelaat!" —

Is het niet, of wij Pascal als dreigend boetprofeet voor het oog zijner tegenpartij zien verschenen, om met eene van verontwaardiging trillende hand het spinrag harer sofistelijken van een te scheuren, en haar — gelijk hij werkelijk ten slotte van dit zijn schrijven doet — te dagvaarden voor de vierschaar des jongsten gerichts? Gewis, op eene menigte, die in werkelijkheid aan het laatste oordeel geloofde, moest wel de herinnering daaraan diepen indruk achterlaten, en die taal haar treffen, als een, die door den bliksem ter neêrgeveld is!

Wat wij hoorden, was intusschen het laatste woord niet, dat Pascal omtrent dit punt sprak. Ten deele slechts had hij tot dusverre de leer der Jezuiten omtrent het homicidium ontwikkeld; ééne schandelijke en lasterlijke bewering van hunnen kant was nog niet weêrlegd. De Jezuiten namentlijk hadden in hunne tegenschriften de stelling gehandhaafd, dat „de gevoelens van hunne eerwaarde schrijvers omtrent den moord niet in strijd waren met de pauselijke besluiten en de kerkelijke wetten, maar veeleer daarmee overeenkwamen:" eene stelling, zóó vermetel en zóó beleedigend voor de kerk, dat Pascal het zich tot een duren pligt rekende, om daartegen in zijn veertienden brief op te komen, en te doen zien, dat de kerk nog niet besmet was door het diep bederf der orde, en tevens den ketters de gelegenheid te ontnemen, om uit hare ver-

derfelijke leerstellingen gevolgtrekkingen af te leiden, die de kerk moesten onteeren.

De vergunning om den naaste te dooden, door de Jezuïten op zoo vele plaatsen hunner schriften aanbevolen en verdedigd, vertoont namentlijk, volgens Pascal, den schijn, alsof zij in dit opzigt Gods wet zoodanig vergeten en het natuurlijk licht uitgedoofd hebben, dat het wel noodig is, hun de eenvoudigste beginselen van godsdienst en gezond verstand te herinneren. „Wat toch spreekt meer van zelf, dan dat een mensch geen regt op het leven van een ander heeft? Van nature reeds wordt ons deze waarheid verkondigd. Het bevel, dat de mensch zijn naaste niet mag dooden, is aan alle menschen en in alle tijden gegeven. Door de wet en het Evangelie beide wordt het bevestigd. De mensch heeft geen regt op het leven van zijn naaste niet alleen, maar ook geene magt over zijn eigen leven; God heeft dat regt en die magt zich zelve voorbehouden, en wanneer men een misdadiger den dood doet ondergaan, dan is het niet de mensch, die doodt, maar God, en de mensch is slechts het middel, evenals het zwaard in de hand van hem, die er zich van bedient. God heeft de vorsten en de staten erfgenamen van dat regt en die magt gemaakt. Maar deze magt, hun door God geschonken, moeten zij met regtvaardigheid gebruiken, daar zij niet gesteld zijn den goeden tot vrees, maar den boozen. Hierdoor evenwel wordt hunne magt niet vermindert, maar veeleer vermeerderd, en aan die van God gelijk gesteld, die onmagtig is om het kwaad, maar almagtig om het goede te doen; de vorsten blijven echter menschen,

staan dus bloot aan verkeerde indrukken, en verrigten daardoor Gods heiligen wil niet. Om derhalve geen moordenaar te zijn, moet men door God de magt en het regt verkrijgen en regtvaardig zijn; men pleegt een misdaad, wanneer men den naaste doodt op onregtvaardige wijze, maar met het hem geschonken gezag; men zondigt evenzeer, wanneer men het doet op regtmatige wijze, maar zonder daartoe gezag te hebben."

„Ziedaar de beginselen van rust en veiligheid", zegt Pascal, „ten allen tijde en op alle plaatsen gegeven, waarop gewijde en ongewijde wetgevers hunne wetten hebben gebouwd, en waarvan zelfs de heidenen niet afgeweken zijn. Zoo verbieden dan zoowel goddelijke als menschelijke wetten het dooden van den naaste, wat Lessius en andere Jezuiten toelaten. Noch op eenige goddelijke, noch op eenige menschelijke wet kunnen zij zich voor hunne stelling beroepen, maar alléén op deze vreemde en tevens valsche redeneering, dat, daar de verdediging geoorloofd is, ook de moord toegestaan mag worden. Waarop beroepen zich dan nu Molina, Reginaldus, Filutius, Escobar, Lessius en anderen, waar zij het regt van het dooden des naasten handhaven? Door welk gezag schenken zij aan de menschen en zelfs aan de geestelijken zulk eene groote magt? En hoe hebben zij durven beschikken over het regt van leven en dood: een regt, dat alleen aan God toekomt, en waarin het grootste kenmerk ligt van zijne souvereine magt?"

Het is Pascal alzoo gebleken, dat het beginsel der Jezuiten omtrent het dooden van den naaste ter verdediging van goed en eer, zonder in eenig levensgevaar te

zijn, op geen grondslag rust. Hij mag het echter nog niet laten bij dit overtuigend betoog, en ziet zich genoodzaakt de tegenpartij nog eene schrede verder op hare kronkelwegen te volgen. Immers heeft zij op denzelfden valschen grond ook het duel in bescherming genomen, en het toegestaan met deze goddelooze redeneering: „De eer is meer waard dan het leven. Het is geoorloofd te dooden, ten einde zijn leven te verdedigen. Het is dus geoorloofd te dooden, ten einde zijne eer te verdedigen.” „Hoe”, roept nu Pascal uit, „omdat de zedeloosheid der menschen hen die valsche eer meer doet beminnen dan het leven, dat God hun heeft gegeven om Hem te dienen, zal het hun geoorloofd zijn te dooden, ten einde de eer te bewaren? Dat juist is een schrikkelijk kwaad, dat men die eer meer liefheeft dan het leven. En intusschen, die verkeerde neiging, die geschikt zou zijn om de heiligste handelingen te bezoedelen, *wanneer* men ze tot dat doel inrigt, zal gemakkelijk de misdadigste handelingen regtvaardigen, *omdat* men ze met dat doel in overeenstemming brengt! Welk eene omkeering van zaken, en tot welke buitensporigheden kan zij leiden! Welke gevolgen liggen er niet in dat onmenschelijk beginsel opgesloten! Heel de wereld is verplicht, daartegen op te komen, vooral publieke personen. Niet enkel het algemeen belang moet er hun toe aansporen, maar ook nog hun eigen welzijn.”

Is het door al het gezegde genoegzaam bewezen, hoe strijdig de beginselen der Jezuiten reeds zijn met de burgerlijke, zelfs heidensche wetten, hoe veel meer nog zal dit blijken, indien Pascal ze vergelijkt met de kerkelijke voorschriften, die natuurlijk heiliger en reiner moeten

zijn, omdat slechts de kerk de waarachtige heiligheid en reinheid kent en bezit? Men hoore de donderende taal der innigste verontwaardiging; een der schitterendste bewijzen voor het: *pectus est quod disertum facit*, die iminer geleverd zijn ¹⁾. „Een ongekenden afkeer heeft deze reine bruid van den Zone Gods tegen het dooden van den naaste; op het voorbeeld van haren Bruidegom stort zij wel haar bloed voor anderen, maar voor haar zelve mag er geen bloed geplengd worden. Zij beschouwt den mensch niet enkel als mensch, maar als beeld van God, die duur gekocht is, ten einde tot een tempel van den levenden God gemaakt te worden. Een mensch te dooden zonder Gods bevel acht zij niet enkel als een moord, maar als eene heiligschennis, waardoor zij beroofd wordt van een harer leden, omdat zij, hetzij dat lid getrouw is, hetzij ontrouw, hem altijd beschouwt of als een van hare kinderen, of als een, die geschikt is het eens te worden. — — — — — Zij heeft hare kinderen steeds geleerd, nimmer kwaad met kwaad te vergelden; den toorn te ontvlieden; nimmer weêrstand te bieden tegen het geweld; aan ieder te geven, wat hem toekomt, eer, schatting en gehoorzaamheid; zich te onderwerpen aan de overheden en magten, zelfs die onregtvaardig zijn, omdat men in hen steeds de magt van God, die ze over ons heeft gesteld, moet eerbiedigen. — — — — — De kerk heeft zulk een afkeer van bloed, dat zij hen voor hare dienst ongeschikt keurt, die bij een doodvonnis

¹⁾ De uitgebreidheid der plaats dwingt ons helaas! tot eene aanmerkelijke bekorting; de plaats zelve verdient allezins in haar geheel gelezen en gekend te worden.

tegenwoordig zijn geweest: waaruit men gemakkelijk kan begrijpen, welk een denkbeeld de kerk omtrent het dooden van den naaste heeft. — — — Ziet thans, mijne vaders, hoe gij over het leven der menschen beschikt. In uwe wetten is er slechts één regter, en die regter is de beleedigde persoon zelve. Hij is te gelijk regter, partij en beul. Hij eischt zelf den dood van zijn vijand, hij beveelt het, hij legt het aanstonds ten uitvoer; en zonder eenigen eerbied noch voor het ligchaam noch voor de ziel van zijn broeder, doodt en veroordeelt hij hem, voor wien Jezus, Christus is gestorven, en dat alles om een klap te mijden, of eene lastering, of een smadelijk woord of andere beleedigingen; een regter, die wettig gezag heeft, zou van schuld worden aangeklaagd, wanneer hij degenen, die dergelijke dingen begaan hadden, ter dood veroordeeld had, omdat de wetten hen daarover in geen deele veroordeelen. En eindelijk, tot overmaat van die buitensporigheden, begaat men geene zonde noch eenige onwettigheid, wanneer men op die wijze zonder gezag en tegen de wetten moordt, ofschoon men monnik, zelfs een priester is. In welken toestand zijn wij dan, mijne vaders? Zijn het monniken en priesters, die zoo spreken? Zijn het Christenen? Zijn het Turken? Zijn het menschen? Zijn het duivelen? En zijn het *mysterieën, geopenbaard door het Lam aan de leden zijner orde*, of afschuwelijkheden, ingeblazen door den Duivel aan degenen, die zijne partij volgen?"

„Kortom, mijne vaders, waarvoor wilt gij dat men u houdt? voor kinderen van het Evangelie, of voor vijanden daarvan? Men kan slechts van de eene of de andere

partij zijn, er is geen middenweg. „Wie niet met Jezus Christus is, die is tegen Hem.” Deze twee soorten van menschen verdeelen de wereld. Er zijn twee volken en twee werelden over het geheele aardrijk, gelijk Augustinus zegt: de wereld der kinderen Gods, die een ligchaam vormt, waarvan Jezus Christus het hoofd en de koning is; en de wereld, die vijandig jegens God is, waarover de duivel de heerschappij voert. En daarom wordt Jezus Christus de koning en de God der wereld genoemd, omdat Hij overal onderdanen en aanbidders heeft, en de duivel wordt ook in de Schrift de vorst der wereld en de God dezer eeuw genoemd, omdat hij overal aanhangers en dienaren telt. Jezus Christus heeft in de kerk, die zijn gebied is, de wetten gesteld, die Hem behagen, naar zijne eeuwige wijsheid; en de duivel heeft in zijn rijk, de wereld, de wetten vastgesteld, die hij wilde. Jezus Christus heeft er eene eer in gesteld te lijden; de duivel daarentegen om nooit te lijden. Jezus Christus heeft de zijnen geleerd om, wanneer zij op den regter wang geslagen worden, ook de andere toe te keeren; en volgens de leer van den duivel moet men degenen, die ons eene belediging aandoen, dooden. Zalig zijn, volgens Jezus Christus, die deel hebben aan zijne smaadheid, en de duivel verklaart ze voor ongelukkig, die in smaadheid zijn. Wee u, zegt Christus, wanneer de menschen goed van u spreken! en de duivel spreekt het wee! over hen uit, over wie de wereld niet met achting spreekt!”

„Ziet nu dus, mijne vaders, tot welk van die beide rijken gij behoort. — — — Komt door eene vrijwillige veroordeeling van die onmenschelijke stellingen, de schandelijke

gevolgen voor, die er uit zouden kunnen ontstaan, en waarvoor gij aansprakelijk zoudt zijn. En, ten einde den moord meer te verafschuwen, bedenkt dan, dat de eerste misdaad van de bedorven menschheid een moord is geweest van den eersten regtvaardige; dat hare grootste misdaad is geweest een moord van het hoofd van al de regtvaardigen; en dat het dooden van een mensch de éénige misdaad is, die te gelijk den staat, de kerk, de natuur en de godsvrucht ondermijnt en vernietigt."

Zulk eene welsprekende taal aan het slot van de beschouwing omtrent het *homicidium*, dat de Jezuiten aangeprezen niet alleen, maar ook in praktijk gebragt hebben, (men herinnere zich hunne konings- en tyrannenmoorden!) moest wel — het kan niet anders — op ieder een dieper indruk achterlaten. Wel mogt Sainte-Beuve daarvan getuigen als van eene „slotrede, die op Christelijk standpunt niet te veel kan bewonderd worden" ¹⁾. Daguesseau aarzelde niet de laatste „*Lettres Provinciales*", bepaaldelijk de *veertiende*, te plaatsen naast hetgeen door de redenaars der oudheid is geleverd, en dat de bewondering van alle eeuwen heeft opgewekt: ja, hij voegt er zelfs de merkwaardige woorden bij: „Ik twijfel, of de *Philippicae* van Demosthenes en van Cicero iets krachtigers en volmaakters aanbieden." Allerminst verwondert het ons, dat de geleerde Vinet, een van Pascal's warmste vrienden en bewonderaars in onzen tijd, in zijne lessen over Pascal dezen veertienden brief heeft aangehaald ten bewijze, hoe

¹⁾ t. a. p., t. III. p. 83.

de eischen der onverbiddelijke logica door den held van Port-Royal in zijne „*Provinciales*” nooit zijn miskend ¹⁾).

Met goeden grond zou men vermoeden, dat de Jezuiten na zulk eene krachtige en meesterlijke bestrijding hunner snoode beginselen het strijdperk zouden hebben verlaten, en dat daardoor aan Pascal de kroon der overwinning geschonken zou zijn. Het tegendeel evenwel bleek weldra. Tot een bij allen veracht wapen namen zij de toevlugt: het was de laster; dagelijks schenen de bedriegerijen van hunnen kant toe te nemen; al de vrome en godvruchtige mannen, die hunne dwalingen niet wilden goedkeuren, werden door hen op smadelijke en wreede wijze gehoond, belasterd en bespot. Voor het belang dier eerwaardige schaar van Port-Royal en voor het belang der kerk was het noodig en pligt te gelijk, het geheim van der Jezuiten handelwijs en gedrag te ontsluijeren; opdat de wereld zelve oordeele, welk geloof men moet schenken aan hunne beschuldigingen en beledigingen. Daartoe gordde Pascal zich in zijne vijftiende „*Lettre*” (25 Nov. 1656) aan.

Twee wegen stonden voor degenen, die de Jezuiten niet genoeg kenden, open: zij moesten òf de ongeloofelijke misdaden gelooven, die de Jezuiten den Port-Royalisten en anderen toeschreven, òf de Jezuiten zelve voor bedriegers houden, hetgeen hun ongeloofelijk voorkwam. Men had achting voor deze in de kerk magtige orde, en twijfelde niet aan hare opregtheid: daardoor werd men ver-

¹⁾ Sainte-Beuve, t. a. p., t. III. p. 83. Vgl. Vinet, *Études sur Pascal*, p. 285.

hinderd de lasteringen in de aanklagten der Jezuiten, tegen hunne vijanden ingebracht, te verwerpen als onwaar en valsch. Daarom was het noodig, der wereld te doen verstaan, dat de Jezuiten *omtrent den laster* een ander denkbeeld hadden, dan men gewoonlijk er van vormde, en dat zij meenden, de zaligheid te kunnen verkrijgen, al belasterden zij al hunne vijanden. Eerst wanneer dat uitgemaakt was, zou niemand langer geloof kunnen slaan aan de lasteringen en beschuldigingen der orde. Ziet hier, hoe onze onvermoeide Apologeet zich van dit deel zijner taak zocht te kwijten.

Dat men, volgens de Jezuiten, zijne eer door laster mag verdedigen, bewijst hij uit menige uitspraak in hunne schriften. Hunne bedoeling is te liegen en te lasteren; met bewustheid en niet zonder doel beschuldigen zij hunne vijanden van misdaden, waarvan ze weten, dat zij onschuldig zijn, omdat zij gelooven dit te kunnen doen, zonder van den staat der genade te vervallen. Het is eene leer, zoo algemeen in hunne scholen, dat zij haar niet enkel in hunne openbare stellingen verkondigen, haar bestrijder mag een onkundige en vermete heeten. Het is bij hen eene „*opinio probabilis*” geworden, dat het geen „*peccatum mortale*” is, wanneer men lastert om zijne eer te behouden; meer dan twintig doctoren hebben die stelling uitgesproken, zoodat, indien die leer niet aannemelijk is, er dan naauwelijks in de gansche theologie een leerstuk zou zijn, dat dien naam verdiende. „O afschuwelijke godgeleerdheid”, roept Pascal uit, „en zoo bedorven in al hare hoofddeelen, dat, indien, volgens hare beginselen, het *niet* aannemelijk en zeker

ware voor de regtbank des gewetens, dat men zonder zonde lasteren kan ter handhaving zijner eer, er ter naauwernood ééne stelling zou zijn, wier zekerheid vaststond!"

Het zwaard, uit de scheede getrokken, is nu op het ligchaam van den vijand gerigt; het woord „*Mentiris impudentissime*" moet worden uitgesproken.

„Mijne eerwaardige vaders!" zoo roept hij zegevierend uit: „aan geen terugtrekken valt nu meer te denken. 'tE lang reeds bedriegt gij de wereld, en misbruikt gij het geloof, dat men aan uwe bedriegerijen schenkt. Het is tijd, de eer te herstellen van zoovele beleedigde en belasterde personen. Want wat onschuld kan zoo algemeen worden erkend, dat zij niet eenigermate gekrenkt wordt door zulke stoute bedriegerijen van een genootschap, dat over de geheele aarde verspreid is, en dat, onder het monnikenkleed, zulke ongodsdienstige zielen bedekt, dat zij misdaden als de laster begaan, niet *tegen*, maar *volgens* hunne eigene beginselen? Zoo zal men mij nimmer smaden, het geloof te hebben geschokt en vernietigd, dat men in u zou kunnen hebben, omdat het veel regtvaardiger is, om den godvruchtigen naam van zoovele personen, dien gij bezoedeld hebt, te bewaren, een naam, dien zij niet verdienen te verliezen, dan u den naam van opregtheid te laten voeren, dien gij niet verdient te dragen. En daar het een niet kon geschieden zohder het ander, van hoeveel gewigt was het dan te doen verstaan, wie gij zijt! Dat is hetgeen ik hier begonnen heb te doen; maar er is veel tijd noodig om het te volbrengen. Men zal het zien, mijne vaders, en uwe geheele politiek kan

er u niet voor behoeden, omdat de pogingen, die gij zoudt kunnen aanwenden om het te beletten, slechts dienen zouden, om aan minder helderziende personen te doen verstaan, dat gij bevreesd waart, en dat gij, terwijl uw geweten u beschuldigt van hetgeen ik u had gezegd, alles in het werk hebt gesteld om het te voorkomen."

Deze laatste woorden van den vijftienden brief zijn voor Pascal de overgang tot of de inleiding van zijne verdediging van Port-Royal tegen de vele aanklagten, beschuldigingen en lasteringen, door de Jezuiten ingebracht. Het kon hem in zijn zestienden brief, — die daarom zoo lang is geworden, omdat men hem niet den tijd gelaten had, dien korter te maken, — niet zwaar en moeilijk vallen, — der wereld te toonen, hoe schandelijk en ongegrond die beschuldigingen tegenover Port-Royal zijn.

Pascal bevond zich, toen hij dezen zestienden brief schreef (4 December 1656) op het kasteel de Vaumurier, bij den Hertog de Luynes. „L'esprit de la solitude," zegt Sainte-Beuve ¹⁾, „écouté de plus près l'inspire." Met kracht en met de grootste waarheidsliefde komt hij tegen de aanklagten der eerwaarde paters op, en beschermt hij hunne slagtoffers, die op eene schandelijke wijze door hen zijn belasterd geworden. Opentlijk verdedigt hij M. d'Ypres tegen de aanklagten, door de orde tegen hem ingebracht, en stelt hij de zaak van M. de Saint-Cyran op waardige wijze in het licht. Maar het zijn slechts schermutselingen, geene doodelijke aanvallen. Van erger zaken moet hij de Jezui-

¹⁾ t. a. p. III. p. 84.

ten betigten. Immers, zij hebben de onverdragelijke en schandelijke stoutheid gehad, de bewering te uiten, „dat de heilige zusters en hare hoofden het mysterie van de transsubstantiatie, en de reële tegenwoordigheid van Jezus Christus in de Eucharistie verwerpen,” m. a. w. dat men te Port-Royal met Genève eensgezind is omtrent de verwerping van de reële tegenwoordigheid van het ligchaam van Christus in het Avondmaal. Het is, volgens Pascal, een bedrog, den Jezuiten waardig; eene misdaad, die God alleen straffen kan, en die de Jezuiten alléén kunnen bedrijven. Men moet even nederig zijn als die nederige beleedigde partij, om zulk eene beschuldiging met lijdzaamheid te verdragen; en men moet even boosaardig zijn als zulke boosaardige lasteraars, om haar te gelooven. Die vrome schaar van eerwaardige vrouwen te verdedigen, acht hij onnoodig; en bovendien, zoo zij verdedigers noodig hebben, zij zouden dan wel andere en betere mannen vinden. Zijn doel is niet zoo zeer, de onschuld dier vrouwenschaar aan te toonen, als wel der Jezuiten snoodheid in het licht te stellen; zij moeten tot die hoogte gebragt worden, dat zij voor hunne eigene beginselen terugdeinzen, en de wereld moet het weten, dat er niets is, waaraan zij niet schuldig staan.

Pascal verdedigt daartoe eerst Port-Royal tegen den laster, dat men het aldaar eens zou zijn met Genève omtrent de Eucharistie. Het blijkt, volgens hem, niet alleen uit de woorden, maar ook uit de handelingen, ja, uit het geheele leven der Port-Royalisten, hoe ongerijmd die beschuldiging is; niets getuigt tegen hen, maar alles doet veeleer zien, hoe hun geheele leven gewijd is aan de eer-

biedige aanbidding van Jezus Christus, en hoe hoog zij met de Eucharistie ingenomen zijn.

Ook is het groot verschil tusschen het gevoelen van Genève en Port-Royal duidelijk. In het breede en met aanvoering van een tal van bewijspplaatsen vermeldt Pascal nu het gevoelen van beide rigtingen, en toont daarbij met nadruk aan, hoe ver Port-Royal verwijderd is van de ketterij van Genève. De Jezuïten konden dien ten gevolge geen slechter daad verrigten, dan Port-Royal van ongelooft aan de Eucharistie te beschuldigen. Maar hunne politiek bewoog hen daartoe. Indien de abt van Saint-Cyran en Arnauld slechts hadden opgegeven, wat men gelooven moet omtrent dit mysterie, maar niet, hoe men zich daartoe moet voorbereiden, zij zouden de beste Katholieken der wereld geweest zijn, en men zou geene dubbelzinnigheid gevonden hebben in de woorden „*présence réelle*” en „*transsubstantiation*”. Maar daar het regel is, dat al de bestrijders van de laxe zedeleer en beginselen der Jezuïten even daarom ook ketters zijn, zelfs in hetgeen zij bestrijden, hoe zou dan Arnauld niet moeten beschouwd worden als verwerper van de Eucharistie, nadat een geschrift door hem in het licht was gezonden, waarin hij tegen de heiligschennis van dit sacrament met alle kracht opkomt? De Jezuïten zouden het immers niet gedoogen, als men het gevoelen bestrijdt, dat ieder, en zelfs de priesters, het ligchaam van Jezus kunnen ontvangen op denzelfden dag, waarop zij zich bezoedeld hebben met afschuwelijke zonden, en dat de biechtvaders de misdadigers niet mogen wegzenden, maar veelteer hun den raad moeten geven om terstond communie te doen. Het doet er voor de Jezuïten niets

toe, dat het avondmaal door misdaad verontreinigd wordt, mits hunne kerken „*pleines de monde*” zijn. Zij, die zich daartegen verzetten, moeten tot elken prijs tot ketters verklaard worden. Maar hoe zal men de Port-Royalisten van ketterij overtuigen na zoovele onwraakbare getuigenissen, die zij aangaande hun geloof hebben gegeven? Het scheen onmogelijk; nogthans voor de schrandere Jezuiten was het eene gemakkelijke zaak. Een viervoudig bewijs, door hen tot staving van de ketterij van Port-Royal aangevoerd, wordt nu door Pascal ontwikkeld, en in zijne volstreckte onwaarde, ongerijmdheid en nietigheid in het licht gesteld; met klem en waardigheid handhaaft hij de eer van den abt van Saint-Cyran en Arnauld tegenover de lasterlijke beschuldigingen der orde.

„Wie zal,” dus vraagt Pascal, „op het woord der Jezuiten alléén, zonder den minsten schijn van bewijs, kunnen gelooven, dat priesters, die slechts de genade van Jezus Christus, de reinheid des Evangelies en de verplichtingen des doops prediken, hun doop, hun Evangelie en Jezus Christus hebben verloochend? Wie zal het gelooven, mijne vaders?”, en met bittere ironie voegt hij er bij: „Gelooft gij het zelve wel, ellendelingen die gij zijt? En tot welk uiterste wordt gij gebragt, omdat gij òf noodwendig bewijzen moet, dat zij niet in Jezus Christus gelooven, òf zelve noodwendig moet doorgaan voor de ergste bedriegers, die er ooit zijn geweest!..... Wreede en laffe vervolgers, moeten dan de meest afgelegene kloosters geene wijkplaatsen zijn tegen uwe lasteringen? Terwijl deze heilige maagden dag en nacht Jezus Christus in het heilige sacrament aanbidden naar hare instelling, houdt

gij niet op dag en nacht bekend te maken, dat zij niet gelooven, dat Jezus is in de Eucharistie, zelfs niet aan de regterhand zijns Vaders; en gij snijdt haar opentlijk van de kerk af, terwijl zij in het geheim voor u en voor de geheele kerk bidden. Gij lastert degenen, die geene ooren hebben om u te hooren, noch een mond, om u te antwoorden. Maar Jezus Christus, onder wiens vleugelen zij zich verborgen hebben, om slechts eens met Hem te verschijnen in heerlijkheid, hoort u en antwoordt u voor haar. Men hoort heden die heilige en vreesselijke stem, die de natuur opgetogen doet staan, en die de kerk vertroost. En ik vrees, mijne vaders, dat zij, die hunne harten verharden, en die hardnekkig weigeren naar zijne stem te luisteren, wanneer Hij spreekt als God, gedwongen zullen worden om Hem met beving en vreeze te hooren, wanneer Hij hun als regter zal toespreken!"

Op zulk eene waardige wijze werd de eer en de waardigheid van Port-Royal tegenover de lasterlijke aantijgingen der Jezuiten door Pascal gehandhaafd. Met hooge ingenomenheid en eerbiedige bewondering aanvaardden de Port-Royalisten die uitmuntende apologie hunner zoo dierbare zaak. Geen wonder, dat zij hem met roem en eer overlaadden, en hem zelfs wegens zijne verdediging van de onschuld der Godgewijde Jonkvrouwen en van de reinheid der Evangelische moraal met den van Gods Geest vervulden Daniël vergeleken ¹⁾).

¹⁾ Reuchlin zegt (l. a. p. p. 142): „Die Freunde Port-Royals belohnten den Eifer Pascals für die Unschuld der gottgeweihten Jungfrauen, für die Reinheit der evangelischen Moral durch die Vergleichung

Terwijl Pascal op zulk eene meesterlijke wijze voortging met in zijne „*Lettres Provinciales*” de verfoeijelijke zedeleer der Jezuiten der wereld openbaar te maken, hadden de Jezuiten van hun kant pogingen aangewend om daarop te antwoorden. Pater Annat had, o. a. een klein geschrift in het licht gezonden, getiteld: „*La bonne foi des Jansénistes*”, waarin hij met herhaling en bespreking van eenige door Pascal geïncrimineerde punten, meer bepaald tegen de geheele partij van Port-Royal de beschuldiging van ketterij hernieuwde. Met de Jezuiten, die door de „*Lettres Provinciales*” zeer in de engte waren gedreven, concentreert hij zijn wanhopigen wederstand vooral hierop, dat „in plaats van een antwoord op de vijftien brieven van Pascal, het genoeg is, vijftien maal te zeggen, dat de schrijver een ketter is, en als zoodanig geen geloof verdient.” Het was bepaaldelijk tot dezen eerwaarden pater Annat, dat Pascal zijn zeventienden en achttienden brief rigtte; den eerste zond hij den 23 Januarij 1657, en den ander den 24 Maart van hetzelfde jaar in het licht, alzoo juist één jaar, nadat hij zijne eerste „*Lettre Provinciale*” uitgegeven had, en daarmede in het strijdperk getreden was.

Voor alle dingen ziet hij de beschuldiging, door Annat ingebracht zelfs zonder een zweem van bewijs, met kalmte en kracht onder de oogen. Op wat grond vermeet zich de pater, zulk eene aanklagt tegen den schrij-

Pascals mit dem von Gottes Geist erfüllten Jünglinge Daniel, der auch die verleumdete Unschuld rettete und die gelustigen Greise entlarvte, welche diese hatten schänden und verleumden wollen.”

ver der „*Provinciales*” te rigten? Heeft hij dezen welligt in de vergadering der ketters ontmoet; heeft deze zich van de kerk afgescheiden, ooit eenig concilie tegengesproken, eenig pauselijk besluit geschonden?

Het is openbaar, de beschuldiging van ketterij moet alzo als ongegrond en onbewijsbaar worden afgewezen. Niemand zal in de zestien brieven, die tot dusver verschenen zijn, eenigen zweem van ketterij vinden. Integendeel, hun schrijver is op de aarde slechts gehecht aan de ééne Katholieke, de Apostolische kerk, waarin hij wil leven en sterven, en in de gemeenschap met zijn soeverein hoofd, den Paus, buiten welke er, naar zijne innige overtuiging, geene zaligheid bestaat. De zwakheid zijner tegenstanders is dus blijkbaar, waar zij in hunne verlegenheid naar zulke wapenen grijpen, en met edel zelfgevoel roept de diep miskende hun toe: „Gij gevoelt u getroffen door eene onzichtbare hand, die uwe afdwalingen aan de geheele wereld openbaar maakt, en te vergeefs beproeft gij, om mij aan te vallen in de persoon van hen, met wie gij mij vereenigd waant. Ik vrees u niet, noch voor mij, noch voor eenig ander, daar ik niet verbonden ben aan eenig genootschap noch aan eenige bijzondere persoon, wie het ook zij. Al het crediet, dat gij kunt hebben, is onnuttig ten mijnen opzigte. Ik hoop niets van de wereld, ik vrees daarvan niets; ik wil daarvan niets; ik heb door Gods genade geene behoefte aan eenig goed noch aan het gezag van personen. Zoo, mijn vader, ontkom ik aan al uwe pogingen. Gij zult mij niet weten te vangen, hoe gij het ook beproeft. Gij kunt wel Port-Royal treffen, maar mij niet. Men heeft wel lieden van de Sor-

bonne geweerd; maar men doet mij mijn huis niet ruimen. Gij kunt wel geweldnarigen plegen tegen de priesters en de doctoren, maar niet tegen mij, die nooit die eigenschappen bezeten heb. En zoo zoudt gij welligt nimmer te doen hebben met iemand, die zoo buiten uwe aanvallen was, en zoo geschikt om uwe dwalingen te bestrijden, daar hij vrij is, nog door niets gebonden, aan niets gehecht, zonder eenige verbindtenis of betrekking, en daarbij zonder zaken; genoeg ingewijd in uwe beginselen, en vast besloten, om ze aan te vallen, zoolang ik geloof, dat God mij daartoe roept, zonder dat eenige menschelijke beweeggrond mijne aanvallen zou kunnen doen ophouden of verflaauwen."

Zoo verdedigt Pascal zich tegen de ingebragte beschuldiging van ketterij, waarbij hij tegelijk nog doet uitkomen, hoe de Jezuiten hunne bestrijders als één enkel man beschouwen, en hoe hun haat hen allen treft, als één genootschap van verworpelingen, waarvan ieder voor al de anderen borg moet blijven, terwijl de Jezuiten integendeel een vereenigd corps vormen onder een enkel hoofd, en niets laten stellen of drukken zonder toestemming hunner overheden, die aansprakelijk zijn voor de dwalingen van ieder lid hunner orde. Maar hoe ongelijk ten gevolge daarvan de kansen ook staan, genoeg, hij schroomt ook alzoo den ongelijken kamp, de zware verantwoording niet. Het zij dan zoo, dat hij alleen aansprakelijk is voor wat hij in zijne „*Lettres*” geschreven heeft, hij zal er geen woord van terugnemen. Het is hem genoeg, dat de beschuldiging van ketterij, thans tegen hem ingebragt, niet zwaarder dan al het andere weegt.

Pascal kon hierbij zijne verdediging tegenover de Jezuiten als geëindigd beschouwd hebben. Doch nu hij zoover gekomen is, wenscht hij nog eene schrede verder te gaan; niet alleen wil hij der wereld toonen, dat hij geen ketter is, maar ook voldingend bewijzen, dat „de kerk niet verscheurd is door eene nieuwe ketterij,” m. a. w. dat er in de kerk geene ketterij gevonden wordt.

De nieuwe ketterij, waarvan sprake, is namentlijk slechts eene hersenschim, wel gelijk aan eene spookgestalte, die aan de oogen ontsnapt, en slechts bestaat in de opgewekte en vurige verbeelding der Jezuiten. Vraagt men, waarin de ketterij van de zoogenaamde Jansenisten bestaat, men krijgt aanstonds dit antwoord, dat, volgens de Jansenisten, „de geboden Gods onmogelijk te vervullen zijn; dat men geene vrijheid heeft, om goed en kwaad te doen; dat Jezus Christus niet gestorven is voor alle menschen, maar alleen voor de uitverkorenen; en eindelijk dat zij de vijf door den Paus veroordeelde stellingen handhaven.” Maar zulks is ongerijmd: want de zoogenaamde Jansenisten veroordeelen de vijf stellingen, door den paus Innocentius X als kettersch verworpen, terwijl Arnauld het zelf uitdrukkelijk in zijn tweeden brief verklaart. De vraag is alléén, of de vijf stellingen in het werk van Jansenius staan, al dan niet; en dit is slechts eene *question de fait*, die in geenendeel het geloof raakt. Dit is, volgens Pascal, een verschil van groote beteekenis. De strijd over het zoogenaamd Jansenisme scheen hem in den beginne zeer belangrijk toe, daar hij geloofde, dat men over het dogma zelf het niet eens was, en dat men streed over de waarheid of onwaarheid

der vijf stellingen. Zoodra hij evenwel inzag, dat men slechts daarover oneens was, of die vijf stellingen woordelijk in de „*Augustinus*” van Jansenius gevonden worden, had die vraag voor hem weinig aantrekkelijks meer, daar de godsdienst daarbij niet betrokken was. Hij verwijt nu den Jezuiten, dat zij telkens de ketterij in iets anders vonden: zoo was in 1653 de ketterij der Jansenisten gelegen in de stellingen zelve (*sur la qualité des propositions*); vervolgens zocht men haar in de woordelijke aanhaling bij Jansenius; daarna stelde men haar in het hart; maar nu spreekt men van dat alles niet meer; men wil de Jansenisten voor ketters houden, indien zij niet erkennen, „dat de zin van de leer van Jansenius aangetroffen wordt in den zin van die vijf stellingen.”

Zulk een vraagstuk acht Pascal van zeer weinig belang; het is geen regts- of geloofs- vraag, maar slechts een feit, waaromtrent men het een of ander gevoelen kan hebben, naar gelang men het boek van Jansenius gelezen of niet gelezen, en daarin de stellingen gevonden of niet gevonden heeft; men kan daarover in dwaling verkeeren, zonder in het minst als ketter beschouwd te worden. Want de Paus en de kerk zelve, die regters zijn van het geloof, kunnen zich bedriegen omtrent een feit, en zijn op dit punt in geenen deele onfeilbaar. De kerk beslist, volgens Pascal, met een goddelijk gezag over de geloofszaken, niet over de feiten (*choses de fait*). En de reden daarvan is, dat onze zaligheid gebonden is aan het ons geopenbaard geloof, dat in de kerk blijft door de traditie; maar zij hangt niet af van andere bijzondere feiten, die niet van God zijn ge-

openbaard. Zoo is men verplicht te gelooven, dat Gods geboden niet onmogelijk zijn; maar men is niet verplicht om te weten, wat Jansenius omtrent dit onderwerp heeft geleerd. Daarom geleidt God de kerk bij de vaststelling der geloofspunten door de hulp van zijn Geest, die niet dwalen kan; terwijl Hij bij feiten haar laat handelen door de zintuigen en door de rede, die daarover de regters zijn. Want God alléén heeft de kerk omtrent het geloof kunnen onderwijzen; maar men heeft Jansenius slechts te lezen om te weten, of de bewuste stellingen in zijn werk te vinden zijn. En van daar komt het, dat het eene ketterij is om de besluiten aangaande het geloof te weerstreven, omdat men dan zijn eigen geest tegenover den Geest Gods stelt. Maar het is geene ketterij, ofschoon dit eene vermetelheid zou kunnen zijn, om aan zekere bijzondere feiten geen geloof te slaan, omdat men dan de rede, die helder kan zijn, tegenover een gezag kan stellen, dat wel groot is, maar hierin niet onfeilbaar is.

Door een groot aantal voorbeelden staaf Pascal nu zijne stelling, dat de Paus en de kerk beiden niet onfeilbaar zijn in bijzondere feiten.

Met het oog daarop komt hij tot de kwestie der Jansenisten terug, en wijst op overtuigende wijze den pater Annat aan, dat hier van geene ketterij sprake kan zijn. De Jezuïten willen de zaak van Port-Royal als eene ketterij beschouwen, en daarom beproeven zij om het vraagstuk naar het feit te maken tot een punt des geloofs: doch vruchteloos.

De Jansenisten huldigen geene andere leer dan die van

de „krachtdadige genade”, die niet veroordeeld is, en ook niet veroordeeld kan worden. Waarom vervolgt men hen dan? zij zijn immers goede Katholieken? Pascal ziet daarin de politiek der Jezuïten. Zij begrijpen wel, dat in de „*Augustinus*” van Jansenius geene andere leer ontvouwd wordt dan die van de krachtdadige genade. Indien zij de meening van Jansenius willen doen veroordeelen, dan is het, om later de krachtdadige genade in dezelfde veroordeeling te doen deelen.

Met kracht dringt Pascal alzoo aan op het onderscheid tusschen de *question de fait et de droit*, hetgeen de Jezuïten niet toelaten. Zijne achttiende of laatste „*Lettre Provinciale*” heeft grootendeels ten doel, deze waarheid meer in het licht stellen; evenals de voorgaande, is ook deze brief (24 Maart 1657) aan pater Annat gericht.

De Jezuïten hadden de zoogenaamde Jansenisten als ketters beschouwd en hen veroordeeld, maar in geen deele de redenen hunner handelwijze ontvouwd. Reeds honderde malen had men hen gevraagd om de meening van Jansenius duidelijk te verklaren; maar steeds hadden zij het geweigerd. Pascal dwong pater Annat, hem toch te zeggen, wat het gevoelen van Jansenius is, dat de Pausen en de Jezuïten met zooveel kracht hebben veroordeeld. Annat antwoordde hem eindelijk, dat men Jansenius veroordeeld had, omdat hij in strijd was met de Thomisten, en de leer van Kalvijn beleed, die beweerde, dat men geene magt heeft om aan de genade weerstand te bieden. „Maar”, zegt Pascal, „de geheele wereld zou zonder eenige bul van den Paus het gevoelen van

Kalvijn met de Jezuiten als dwaling verworpen hebben. De Jansenisten erkennen in geen deele het gevoelen van dien Hervormer; met even groote kracht veroordeelen zij wat de Jezuiten verwerpen, en men moet zich er over verwonderen, dat de orde het niet weet. De leer toch der zoogenaamde Jansenisten is geene andere dan die der Thomisten en der Sorbonne. Waren de Jezuiten hiervan beter onderrigt, zij zouden berouw hebben, zulk eene orthodoxe en echt-Christelijke leer niet gekend te hebben. Met een tal van onwraakbare bewijzen staft Pascal die overeenkomst van der Jansenisten leer omtrent de krachtdadige genade met die der Thomisten. Indien de Jezuiten hadden geweten, dat hunne vijanden inderdaad dezelfde leer handhaafden, welligt zou het belang van hun genootschap hen weerhouden hebben, daaraan hunne openlijke goedkeuring te schenken: maar meenende, dat zij die leer verwierpen, had datzelfde belang van het genootschap gevorderd, eene leer vast te stellen, die naar hunne meening aan die der Jansenisten tegenovergesteld zou zijn; en door die dwaling hebben de Jezuiten, terwijl zij de beginselen hunner vijanden wilden vernietigen, zelve hun eigen graf gedolven. Zoo ziet men, als door een wonder, de verdedigers van de krachtdadige genade geregtvaardigd door de verdedigers van Molina!"

Het komt hier, volgens Pascal, alles aan op een onbeduidend *feit*. „Daarover zijn de oogen alléén de wettig geroepene regters; naar het gevoelen van de grootste Kerkvaders, Augustinus en Thomas, hebben de zintuigen en het verstand even goed hun gebied of kring, waarin zij in laatster instantie beslissen, als het geloof. Het is er zoover

van verwijderd, dat het geloof de zekerheid of trouw der zinnen vernietigt, dat men veelmeer de zekerheid der zinnen niet in twijfel kan trekken, zonder het geloof zelf te vernietigen. Want het geloof is uit het gehoor. Het geloof evenwel heeft op zijn eigen gebied twee bronnen: de Heilige Schrift en de uitspraken des Pausen. Beiden kunnen eene waarheid, die anders reeds vaststaat, niet weerspreken. Het woord van God is ook omtrent feiten onfeilbaar; daar echter ook de zintuigen en het verstand op hun eigen gebied waarheid geven, zoo moeten hunne uitspraken met die der Schrift overeen komen, of, wanneer de eerste letterlijke verklaring der Schrift daarmede in strijd is, door eene andere verklaring en door aanwijzing van een anderen zin daarmede overeenkomstig gemaakt worden. Verwerpt men deze methode van vereeniging van waarheden, op beiderlei gebied verkregen, men maakt de Schrift niet eerwaardiger, maar geeft haar veeleer aan de verachting en bespotting van de ongelooovigen ten prooi."

Is de Schrift, volgens Pascal, omtrent feiten onfeilbaar, de Pauselijke decreten zijn het daarentegen niet; hij haalt daartoe als voorbeeld het besluit van Rome tegen Galilei aan, waarbij diens meening omtrent de beweging der aarde veroordeeld wordt: welke veroordeeling niet bewijst, dat de aarde blijft stilstaan; zoo toch onophoudelijke waarnemingen bewijzen, dat zij draait, dan zouden alle menschen te gader haar niet verhinderen te draaijen, noch zelve verhinderd worden, met haar te draaijen.

Blijkt het alzoo duidelijk, wat eigenlijk feiten zijn, en waardoor men over hunne waarheid of on-

waarheid kan oordeelen, Pascal acht het gemakkelijk hieruit, wat de zaak der zoogenaamde Jansenisten aangaat, het besluit te trekken, dat, indien de vijf stellingen niet van Jansenius zijn, het onmogelijk is, dat zij van hem afkomstig zijn; en dat de éénige weg om hieromtrent wel te oordeelen en de wereld te overtuigen is, het geschrift van Jansenius in eene belegde vergadering te onderzoeken, gelijk zulks sedert lang van de Jezuiten door hunne bestrijders is gevorderd geworden. Tot hiertoe hebben de Jezuiten geen regt, hunne vijanden hardnekkig en weerspannig te noemen: want zij zullen niet schuldig staan omtrent dit feit, gelijk zij omtrent de geloofspunten der leer der kerk blijven aanhangen.

„Wie zal er zich dus niet over verwonderen, mijn vader,” zegt te regt Pascal, „wanneer men van den eenen kant eene zoo afdoende regtvaardiging aanschouwt, en van den anderen kant ziet, hoe heftig de ingebragte beschuldigingen zijn? Wie zou denken, dat er onder u slechts sprake is van een feit van geen belang, dat men wil doen gelooven zonder het te toonen? en wie zou het zich durven voorstellen, dat men door de geheele kerk zooveel alarm maakte voor *niets*? Maar dit is juist de groote schranderheid van uw gedrag, der wereld te doen gelooven, dat er alles mede gemoeid is in eene zaak, die van volstrekt geen belang is, en de magtige personen, die u hooren, te doen verstaan, dat er in uwe zamensprekingen sprake is van de verderfelijke dwalingen van Kalvijn en van de gewigtigste beginselen des geloofs, opdat zij in die overtuiging al hun

ijver en al hun gezag gebruiken tegenover uwe vijanden, alsof het heil der Katholieke godsdienst daarvan afhing: terwijl zij, indien zij het vernamen, dat er slechts sprake is van zulk een nietig feit, er geenzins door getroffen zouden zijn, maar integendeel berouw zouden hebben, zoovele pogingen te hebben in het werk gesteld, om uwe bijzondere neigingen en lusten te volgen in eene zaak, die geene gevolgen heeft voor de kerk."

„En nu, nemen wij eens het ergste aan; wanneer het zelfs waarheid mogt zijn, dat Jansenius die stellingen zou hebben gehandhaafd, wat zou het toch deren, dat eenige personen daaraan twifelen, mits zij ze, gelijk zij doen, openlijk afkeuren? Is het niet genoeg, dat zij door de geheele wereld zonder uitzondering veroordeeld zijn, zelfs in den zin, waarin gij verklaard hebt, dat gij wilt, dat men ze veroordeelt? Zouden zij erger veroordeeld zijn, wanneer men beweert, dat Jansenius ze heeft gehandhaafd? Waartoe zou het dan dienen, die bekentenis te vorderen, dan om een doctor en een bisschop te schandvlekken, die gestorven is in de gemeenschap der kerk? Ik zie daarin zulk een groot geluk niet, dat men het koopen moet met zooveel onrust en alarm. Wat belang heeft daarbij de staat, de Paus, de bisschoppen, de doctors en geheel de kerk? Dat raakt hun op geenerlei wijze, mijn vader; en alléén uwe orde zou waarlijk eenig genot smaken van dien eerroof aan een schrijver, die u eenige schade berokkend heeft. Alles is in beweging gebracht, omdat gij luide hebt verkondigd, dat alles bedreigd wordt. Daardoor veroorzaakt gij al die groote onrust en beweging, die ophouden zal, zoodra men onder-

rigt is aangaande den waarachtigen toestand van uwe zamensprekingen. En daarom is het, daar de rust der kerk van die wetenschap afhangt, van het uiterste gewigt, ze haar te schenken; opdat het, terwijl het verfoeilijk masker u worde ontruikt, aan de geheele wereld blijke, dat uwe beschuldigingen zonder grond zijn, uwe vijanden zonder dwaling, en de kerk zonder ketterij!"

Wèl mogt Pascal aan het einde zijner zwaarwigtige taak zulk eene taal doen hooren! Met roem en eer overladen zien wij hem het strijdperk verlaten. Die hem in zijn strijd tegen de Jezuiten met onpartijdigheid en liefde tot de waarheid gevolgd heeft, zal gewis eene levendige sympathie voor hem voelen. Wat ons aangaat, wij aarzelen niet het een onschatbaren zegen te noemen, dat hij aan den wensch der helden van Port-Royal gehoor gaf, om zijne „*Provinciales*" in het licht te zenden ter verdediging eener zaak, waarvoor hij alléén scheen berekend te zijn. De verachting, waaraan de volgers van Loyola ze bij hare verschijning en nog tot op den huidigen dag getracht hebben prijs te geven, zal voor ons een blijvend teeken zijn van hunne verfoeilijke leer en hun doemwaardigen geest, terwijl zij ons geenzins den moed ontnemt, om den genialen schrijver te bewonderen, en zijne „*Lettres*" onder de schitterendste producten te rangschikken, die met anderen den roem van de eeuw van Lodewijk XIV hebben verhoogd. Wij achten het eene eere voor Frankrijk, dat het deze brieven onder de eerste sieraden zijner letterkunde mag tellen. Als strijdschriften vertoonen zij een karakter, dat ons Pascal èn als mensch èn als schrijver doet eeren en liefhebben, terwijl hunne *werking* naauwelijks

hare wedergaê had. Wij gaan zulks in de beide volgende §§ in eenige trekken aanwijzen.

§ 5.

Het eigenaardig karakter van de Lettres Provinciales.

Na het overzicht, dat wij van Pascal's bestrijding der Jezuiten gegeven hebben, zal het ons thans gemakkelijk vallen, haar eigenaardig karakter in eenige trekken te beschrijven.

Om onze waardeering met een betrekkelijk ondergeschikt punt, het punt van *vorm* te beginnen, die de „*Lettres Provinciales*” kent, zal ons gewis aanstonds toegeven, wanneer wij beweren, dat deze bestrijding der Jezuiten zich reeds van de zijde van haren *stijl* bij uitnemendheid aanbeveelt. Het zou voorwaar eene vermetele poging van onze zijde mogen heeten, indien wij het waagden, eene uitvoerige beschouwing te leveren aangaande den stijl en de taal dier „*Lettres*.” Waar reeds zoo velen, en meer bevoegden dan wij, hunne talenten en krachten hebben gewijd, om in dit opzicht voor Pascal een gedenkzuil der eere op te rigten, daar achten wij het onnoodig, daarover nog in het breede uit te weiden.

Even als de Bijbelvertaling van Luther de Deutsche taal hervormd heeft, zoo hebben ook deze brieven van Pascal een nieuw en belangrijk tijdperk in de geschiedenis der Fransche taal geopend. De welbekende kanselredenaar onder Lodewijk

XIV, Bossuet, zeide, dat, indien hem de keuze vrijstond, welk boek hij zou willen geschreven te hebben, hij dan gewis de „*Lettres Provinciales*” zoude kiezen, terwijl Voltaire in zijn „*Siècle de Louis XIV*” ze voor het eerste geniale geschrift in de Fransche taal verklaarde. Naar de getuigenis van Mad^{me} de Sévigné in haren brief van 15 Jan. 1690 zou Boileau bij gelegenheid van een vriendschappelijk maal bij Lamoignon, waar men over de oude en nieuwere schrijvers sprak, onbewimpeld er voor uitgekomen zijn, dat hij boven al die oude en nieuwere auteurs slechts aan één, en wel aan Pascal, de voorkeur gaf, waarop een zekere Jezuit Corbellini, daarbij tegenwoordig, met groote verbazing uitriep: „Hoe! Pascal! Pascal is schoon, zoo als de onwaarheid zulks kan zijn!” „De onwaarheid”, hernam Boileau, „de onwaarheid; weet dat Pascal even waarachtig is als onnavolgbaar!”

Het zou ons te ver van onzen weg leiden, al de getuigenissen, in verschillende tijden door verschillende bevoegde mannen aangaande den volmaaktsten stijl der „*Lettres Provinciales*” uitgesproken, thans mede te deelen ¹⁾. Vrijmoedig maken wij de woorden van François de Neufchâteau tot de onze, waar hij aangaande die getuigenis-

¹⁾ Vgl. Sainte Beuve, t. a. p. t. II, p. 549; t. III, p. 10, 77, 78, note, 85, 86, 136, 137; t. V, p. 344, 345. Vgl. tevens ook het artikel van Villemain in de *Discours et Mélanges littéraires*, getiteld: „*Pascal considéré comme écrivain et comme moraliste.*” p. 128–149, en François de Neufchâteau, *Essai sur les meilleurs ouvrages écrits en prose dans la langue française*, te vinden o. a. in de editie van de *Lettres Provinciales* van Didot l'aîné. Paris, 1816, t. I, p. 1–CXXXIV.

sen zegt: „C'est un concert d'éloges si unanime, qu'il est impossible d'y rien ajouter.”

Moeten alzoo deze „*Provinciales*” reeds om stijl en taal een meesterstuk heeten, zij mogen niet minder om eene andere reden de plaats der eere innemen te midden van de talloos vele strijdschriften, die vroeger en later het licht zagen: wij bedoelen hun hoog *dramatisch* karakter.

De achttien brieven kunnen, gelijk wij reeds door ons overzicht hebben aangeduid, in drie deelen geplitst worden, die van elkander onderscheiden zijn zoowel in den stijl als in den ontwikkelingsvorm. In de drie eerste „*Lettres*” wordt het proces en de veroordeeling van Arnauld ons op aanschouwelijke wijze voorgesteld en beoordeeld; het vraagstuk omtrent de krachtadige en genoegzame genade treedt er op den voorgrond: het doel van dezen proloog is, de belangstelling op te wekken in de zaak der Jansenisten, terwijl men hunne vijanden door de openbaring hunner list en kuiperijen aan de verachting van het publiek wil prijs geven.

Het verhaal van al het gebeurde is niet dor en vervelend, maar levendig en bezielend; het boeit en trekt den lezer onwillekeurig, en verplaatst hem in het midden van den woeligen strijd. Beurtelings schetst Pascal ons het nietige van de debatten der beroemde Sorbonne; de vindingrijke orde der Jezuiten met al hare helderziende monniken, geestelijken en doctoren; de orde van Thomas, die te zwak is om hare stellingen tegenover Rome's keurbende te handhaven, maar die zich door haar laat beheerschen; eindelijk de Jansenisten, die telkens naar

de gronden hunner veroordeeling vragen, maar telkens worden gewezen op de overmagt van de volgers van Loyola, die geen verzet dulden.

Nu eens vernemen wij een gesprek over het vreemde woord „*pouvoir prochain*,” dat niets beteekent, en niemand mag uitleggen, over die „*genoegzame genade, die niet genoeg is*”; dan zien wij monniken op den voorgrond treden, die geene gronden voor hun vonnis, maar wel andere monniken ter verdediging hunner zaak kunnen vinden; dan weder hooren wij woorden, die wij nimmer vergeten, en critische opmerkingen, wier juistheid wij moeten beamen.

Na op zulk eene wijze onze aandacht opgewekt te hebben, waarbij hij zijne zaak reeds gewonnen ziet, gaat Pascal tot een ander onderwerp over, en wil hij ons bepalen bij de Jezuiten zelve, die hem zoovele zorgen en moeite hebben gekost. Hij geleidt ons in de donkere schuilhoeken hunner zedeleer, zelf voorgelicht door een gewillig lid der orde, en doet ons luisteren naar de gesprekken, die hij met dezen houdt. Al de boosheid der casuïsten wordt nu openbaar; door de magt der waarheid ondersteund, bestrijdt hij haar, en oogst hij de goedkeuring en den lof van alle regtgeaarde zielen in. Maar hij wordt op zijn weg tegengehouden; de Jezuiten zelve komen tegen hem op, beschuldigen hem van bedrog en laster, en dagen hem ten strijde uit. Pascal weert dien aanval niet van zich af; als uit de hoogte werpt hij zich in zijne acht laatste „*Provinciales*” op de geheele orde van Loyola ter neder, en van zijne suprematie bij het publiek bewust, vertoont hij zich aan hen als een onverbiddelijk

en schrikkelijk regter; hij onderzoekt hunne schriften, hij beschuldigt hen op zijne beurt, hij velt hen ter neder, hij triomfeert ¹⁾).

Zoo zien wij ons in de „*Provinciales*” een schitterend drama voorgesteld, dat om zijne éénheid onze bewondering asperst.

Om zijne éénheid — zeiden wij. In waarheid. Die deze strijdschriften leest, zal het aanstonds opmerken, dat de wetten eener zuivere dialectiek er in gehandhaafd worden. Hunne *logische* inrigting behoeft naauwelijks eenige aanwijzing. Men herinnere zich, hoe alles bij Pascal van stap tot stap voortgaat, hoe de eene redeneering de andere steunt of daaruit afgeleid wordt; er ontbreekt aan den keten zijner rede geen enkele schakel. Wij wijzen slechts op de ontwikkeling en bestrijding van de leer der vrijlating in sommige gevallen van het dooden van den naaste, van de probabiliteitsleer, en meer andere stukken, waarin wij de onverbiddelijke logica van Pascal bewonderen, en waardoor de Jezuïten met hunne stellingen als vastgeschroefd werden. ²⁾).

¹⁾ Vgl. over het *dramatische* der „*Provinciales*” vooral Villemain, *Discours et Mélanges littéraires*, p. 136, 137; Bordas-Demonlin, *Éloge de Pascal* en Sainte-Beuve t. a. p. *passim*.

²⁾ Een zijner warmste vrienden in onzen tijd — wij bedoelen Vinet — zegt in zijne welbekende *Études sur Pascal* p. 285 zeer juist omtrent dit punt: „La logique du discours, dans les *Provinciales*, est remarquable par l'étroit enchaînement des anneaux, qu'aucun intervalle ne sépare, et qui forment un tout si continu, qu'on les dirait incorporés l'un dans l'autre. Dans les morceaux de discussion proprement dite, ou de déduction, chaque phrase, chaque mot travaille pour la preuve, gravite vers le résultat: les molécules, avec la même force que les masses, obéissent à l'attraction, et aspirent vers le centre. Chemin fai-

Bij het hoog *dramatische* en streng *logische*, dat wij in de „*Provinciales*” bewonderen, mogen wij haar zuiver *ethisch* karakter geenzins voorbijzien. Men heeft Pascal „den profeet van het geweten” genoemd, — en te regt. De magt des gewetens, de aandrift van het gemoed, innerlijke drijfveeren alléén drongen hem, zich in de vijandelijke legerbende te vertoonen; geen partijbelang hoege-naamd dreef hem daartoe. Zeer juist zegt de heer van Toore-

sant, et sans perdre de temps, chaque idée se dessine, chaque objet se caractérise; mais toutes semblent avoir entendu, comme l'humanité, le fameux mot de Bossuet: Marche, Marche! et tout marche en effet dans ces déductions ardentes et obstinées. Tout marche et rien ne se hâte.

L'éloquence de Bossuet consiste souvent à omettre les idées intermédiaires et à franchir d'un coup d'aile tout l'espace qu'enferme l'horizon; on dirait que l'éloquence de Pascal consiste à faire le contraire; on le dirait, tant cette lenteur a de puissance. Dans ce progrès mesuré, mais imperturbable, l'argument grossit pour ainsi dire en avançant; les aspects de l'idée se multiplient; de nouvelles conséquences apparaissent, des alternatives redoutables, des dilemmes foudroyants éclatent à l'improviste; l'erreur, pressée à la rigueur par l'impitoyable logicien, rend goutte à goutte tout le poison dont elle est gonflée; elle s'étonne, elle s'effraie d'elle-même; on dirait, que comme au criminel mis à la gêne, outre l'aveu qu'on lui demandait, la douleur lui en arrache d'autres qu'on ne lui demandait pas.

La réduction à l'absurde ou à l'odieux se trouve sans doute, quelles que soient les apparences, au terme de toute argumentation, mais elle est flagrante, et souvent inopinée, dans la discussion des *Provinciales*; et Pascal a mieux compris que personne l'utilité oratoire de la preuve surabondante, qui se fait forte de sa longueur, de ses délais, ou, si l'on veut, de ses sursis, comme dans une autre sphère ou dans d'autres occasions, elle se fait forte d'une justice expéditive et sommaire.

Il ne suffit pas d'étudier la logique de Pascal dans les endroits où naturellement elle prend ses aises et règne sans partage: la logique, chez Pascal, se mêle à tout: et ceci, plus encore que ce que nous venons de dire de son argumentation, forme le trait distinctif de son beau génie.”

nenbergen ¹⁾: „Geen steun had hij in de wereld; die hem ter zijde stonden waren alleen degenen, die Boileau beschrijft:

„Errants, pauvres, bannis, proscrits, persécutés.”

„Hoe zou partijbelang hem hebben kunnen dringen tot zulk eene daad in de eeuw van Lodewijk XIV, toen de partijen alleen zegevierden door de vriendschap der officieële kerkelijke of koninklijke magt? De magt van het geweten gold alleen iets in het geloof van sommige geloovigen. Tot deze uitverkorenen behoorde Pascal..... Zonder dat geloof had de kracht gefaald tot het voeren van de pen, die de „*Provinciales*” schreef, met zulk eene kalmte, zulk eene zelfbeheersching, zulk eene geestdrift..... De Jezuiten hadden voor het geweten een vergiftig slaapmiddel bereid; daartegen getuigde het geweten, dat niet slapen kon. Voorzeker, de polemieek van Pascal was de noodzakelijke en daarom de levendige vrucht van de teederheid en gevoeligheid van het zedelijk beginsel, dat in hem was.” De groote Meester had gesproken niet als de schriftgeleerden, maar als magthebbende; zijne discipelen moeten in staat zijn, hetzelfde te doen. Die waarheid stond bij Pascal onwrikbaar vast; en hij gevoelde de kracht van het levend geloof. Met opgeheven hoofde en het zwaard in de hand trad hij den Jezuiten met hunne

¹⁾ Vgl. *Boekzaal*, 1860, p. 545 en verv. De Heer van Toorenenbergen heeft zich in zijne verhandeling ten doel gesteld, aan te wijzen, dat de strekking en het beginsel der schriften van Pascal zuiver *zedelijk* is. Het is ons een aangename pligt, daarnaar te mogen verwijzen.

dwalingen eerst *offensief*, toen *defensief* te gemoet; en terwijl hij geen enkel oogenblik het bewustzijn zijner magt verloor, viel hij hen op krachtige wijze aan als een, die zeker is van den goeden uitslag zijner zaak, zoo hij althans te doen heeft met edele en vrome lieden, die het hart op de regte plaats dragen. Met een ernstig beroep op hunne conscientieën vervolgt en overweldigt hij zijne vijanden, tot dat zij hunne toevlugt hebben gezocht en gevonden aan den voet van 's Heeren kruis, terwijl zij, hunne verfoeijelijke stellingen verwerpende, hunne bestrijders danken voor den weg, hun gewezen.

Pascal heeft ergens in de „*Pensées*” geschreven: „Il faut qu'on puisse dire (d'un écrivain) ni il est mathématicien, ni prédicateur, ni éloquent, mais *il est honnête homme*.” Welligt heeft de schrijver met het oog op zijne „*Provinciales*” die woorden ter nedergeschreven. Elk onpartijdig lezer zijner brieven zal hem die getuigenis „*Il est honnête homme*” moeilijk durven weigeren of betwisten. Eerlijkheid en goede trouw was bovenal zijne leus; de polemiek, die hij voerde, kenmerkte zich door eene opregte waarheidsliefde. Schier op elke bladzijde der „*Provinciales*” schittert zij ons tegen.

Van de Port-Royalisten wordt vermeld, dat zij vertegenwoordigers waren zoowel van de vrijheid des gewetens en den geest des onderzoeks, als van de liefde tot de gerechtigheid en waarheid. Dit alles geldt bovenal van Pascal. Liefde tot de waarheid drong hem tot zijn strijd tegen de Jezuiten; nergens werd zij door hem vergeten, gedachtig aan het woord der Schrift, dat zijn wachtwoord scheen te zijn: „*Wij vermogen niets tegen de*

waarheid, maar alles voor de waarheid!" Volgens hem handelt men door den geest van den vorst der duisternis, wanneer men zich van leugens bedient; niets kan den laster regtvaardigen en goed maken; en al ware het, dat men, door zich daarvan te bedienen, de gansche wereld zou kunnen bekeeren, zoo zou het toch niet geoorloofd zijn, een onschuldige te belasteren; want men moet zelfs het geringste kwaad niet doen, om het grootste goed te verrigten; de waarheid Gods behoeft onze leugens niet om te zegevieren. Met gerust geweten kon onze Apologeet voor God's aangezicht verklaren, dat hij niets meer veraschuwte, dan der waarheid ook in de geringste gevallen te kort te doen, en dat hij steeds eene bijzondere zorg had gedragen, om den zin eener plaats of stelling zijner vijanden of vrienden niet slechts niet te vervalschen, wat schandelijk zou zijn, maar dien ook niet te veranderen, en, al is het dan ook nog zoo weinig, daaraan eene andere wending te geven. Wie onbevooroordeeld zijne schriften leest, zal dit gemakkelijk toegeven. Pascal kon de leugen niet beminnen; hij moest voor de waarheid strijden, omdat hij uit de waarheid was. Eene groote waarheidsliefde was er gewis noodig, om het kwaad der Jezuiten aan de wereld te openbaren; „elke overdrijving is hier een *hors d'oeuvre*, eene nederlaag." Men verhaalt, dat aan Pascal kort vóór zijn dood gevraagd werd, of hij over het schrijven zijner „*Provinciales*” geen berouw had. Zijn antwoord was: „Indien mijne brieven veroordeeld worden te Rome, wat ik daar veroordeel, is veroordeeld in den hemel. *Op uwe vierschaar, Heere Jezus! beroep ik mij.* Men vraagt mij of ik geen berouw heb, de „*Provinciales*”

te hebben geschreven. Ik antwoord, dat ik, wel verre van daarover berouw te gevoelen, ze nog sterker zou gemaakt hebben, zoo ik ze nu hadde te schrijven" ¹⁾. Hoe zou Pascal — zoo vragen wij — indien geene opregte waarheidsliefde hem bezielde had bij het schrijven zijner apologie der Evangelische zedeleer tegenover de Jezuiten, dan vrijmoedigheid kunnen hebben, zulk eene taal te doen hooren? Inderdaad. Wij worden met alle magt gedrongen, hem in dit opzigt den grootsten lof toe te zwaaijen. Zijne waarheidsliefde was het, die hem overvloedige wapenen verschafte tegen de Jezuiten, die de waarheid des Evangelie's met voeten traden. Zijne waarheidsliefde was het, waardoor hij niet kon nalaten, de verkrachting van het heiligste der heiligen, waarvoor hij zulk een diepen eerbied had, met al zijne magt te keer te gaan. En vraagt men nu naar hare oorzaak? „Zij is gelegen in de liefde, welke het kruis van Golgotha tot haar brandpunt heeft. Deze liefde kent en zoekt den vrede, maar zij kent ook de waarheid en de gerechtigheid van God" ²⁾. „De zuiverste liefde is altijd tevens de gloeiendste ijver tegen alle onwaarheid en onreinheid; de diepste ootmoed geeft den hoogsten moed." ³⁾.

Nog op eene laatste eigenaardigheid der „*Lettres Provinciales*” hebben wij onze aandacht te vestigen. Het is het *ironische*, *geestige*, *satijrieke*, dat daarin zoozeer geprezen wordt. Wie herinnert zich hier niet

¹⁾ Faugère, *Pensées, Lettres, Fragm.* etc. t. I. p. 267.

²⁾ J. J. van Toorenenbergen t. a. p. 554.

³⁾ Reuchlin t. a. p.

de persoon van dien Pater — *ce bon père, un des plus habiles* — die de komieke en belagchelijke vertegenwoordiger is van de beruchte orde der Jezuiten, en die zijne bespottelijke rol tot aan de elfde „*Provinciale*” speelt? Men herkent hem terstond aan zijne eerste woorden, evenals de *Tartuffe* van Molière:

„Laurent, serrez ma haine avec ma discipline,
Et priez qu'avant tout le Ciel vous illumine.
Si l'on vient pour me voir, je vais aux prisonniers
Des aumônes que j'ai partager les deniers.”

Deze *bon père* toont zich terstond bereid om den briefschrijver en vrager te bevredigen, en hem de geheimen der casuïstische schatkamer te ontsluijeren; want hij „houdt van nieuwsgierige menschen;” naar bewijzen gevraagd om zijne beweringen te staven, gaat hij aanstonds zijne boeken halen, en komt weldra terug beladen met geschriften zijner casuïsten in folio. Men herinnere zich voorts die gelukkige onnoozelheid, waarmede hij de leugens en de dwalingen zijner orde openbaar maakt; hoe hij, telkens door den schrijver der „*Provinciales*” in het naauw gebragt, telkens raad gaat vragen bij zijne paters om uit zijne verlegenheid te geraken, of ook hulpe vindt door de toevallige komst van eene hertogin of markiezin. Men herinnere zich, hoe hij boos wordt door de bijtende mededeelingen van Pascal, zooals die omtrent Jean d'Alba e. a., maar zich terstond weder bereid toont, de zedeleer zijner orde te ontwikkelen.

De Jezuiten hebben zich, gelijk men weet, aan die belagchelijke voorstelling der heiligste zaken geërgerd, en Pascal daarover op heftige wijze aangevallen. En hoe kon

het anders? Het wapen van den spot is een scherp wapen, dat menig hart doorboort; het is een scherpgevette pijl, in venijn geweekt; en die haat en vervolging, kerker en banden zou trotseren, bezwijkt voor spotternij!

Niet altijd evenwel heeft Pascal zich van dat onwederstaanbaar wapen bediend. Men denke slechts, tot staving hiervan, aan zijne ontwikkeling en bestrijding van de *probabiliteits-leer*, en die van de *direction de l'intention*. Met welk eene natuurlijke eenvoudigheid en warmte, met welk eene onverbiddelijke ironie bestrijdt hij dat kwaad der Jezuiten, dat juist door zijne spotternij onsterfelijk is geworden; met welk eene krachtvolle welsprekendheid en hoogen ernst, gepaard met diepe verontwaardiging, stelt hij daarentegen de vrijheid van *het dooden van den naaste* en van *het lasteren* ten toon!

Zoo is er dan voor ons overvloedige stof, om de „*Provinciales*” als een nog onovertroffen strijdschrift te bewonderen. Wat Pascal ons daarin *geeft*, treft en boeit ons onwillekeurig, maar jammer is het, dat wij daarin iets *missen*. Immers, geheel deze polemieek draagt grootendeels een *negatief* karakter. Tegen de slechte moraal der Jezuiten stelt hij slechts zelden de volle waarheid en den vollen eisch van het Evangelie over, zoodat door deze wijze van strijden veel meer het Jansenisme, dan het waarachtig Christendom gebaat is geworden.

Wij moeten echter tot verontschuldiging van onzen Apologeet in dit opzigt bijbrengen, *deels* zijne naauwe betrekking tot de Port-Royalisten, op wier aandrijven hij in het strijdperk getreden was, *deels* zijne innige overtuiging der identiteit van het Jansenisme met het zuivere Christendom.

Maar hoe dit zij, wij zullen daarom alléén zijne bestrijding niet minder hoog waardeeren, en wij verheugen er ons over, dat wij nog tot op den huidigen dag daarvan de weldadigste vruchten kunnen plukken.

§ 6.

De magtige werking der Lettres Provinciales.

Zoo hebben wij dan in de vijf vorige §§ achtereenvolgens de strijdende partijen in het licht der geschiedenis geplaatst, de bestrijding zelve in haar aanvang, voortgang en einde ontvouwd, en eindelijk haar eigenaardig karakter beschreven. Wat *werking* zij gehad heeft, moeten wij thans nog ten slotte aanwijzen.

Reeds *a priori* kunnen wij niet anders dan een goeden uitslag verwachten en voorspellen. De doelmatige inrigting en het schier geheel éénig karakter der bestrijding zelve toch, gelijk wij zulks in de vorige § hebben ontwikkeld, kon niet anders dan een geweldigen en overheerschenden indruk op het onbevooroordeeld gemoed te weegbrengen; en voegen wij hierbij de meesterlijke stijl en taal van den schrijver, den uitwendigen vorm der brieven, waarover de lofspraak schier eenstemmig is, dan mogen en kunnen wij met regt vermoeden, dat aan Pascal, eer hij nog het strijdperk geheel verlaten had, de palm der overwinning zou worden toegereikt ¹⁾.

¹⁾ Zeer juist zegt François de Neufchâteau, over de taal van Pascal uitweidende: „Ce fut aussi par ce moyen, ce fut avec cette

Er is meer, dat ons vrijheid geeft, een goeden uitslag der bestrijding van de Jezuiten te voorspellen. In dezen tijd was de leer der orde van Loyola algemeen verspreid en onder de menschen gangbaar; de probabiliteits-leer, de wortel en de kiem van al de onzedelijkheid, was reeds bijna algemeen in de scholen der Jezuiten aangenomen, en den biechtvaders de nakoming daarvan aanbevolen. Escobar, één der véle leden der orde, welligt de voor-naamste, die toen te Valladolid leefde, had „*een Hoofdsom der moraal-theologie*” uitgegeven: welk geschrift 36 uitgaven heeft beleefd! Voorzeker een boek, hetwelk 36 uitgaven vordert, is minstens eene zeldzaamheid. Hieruit blijkt voldoende, dat de Jezuitische zedeleer allerwege bekend was; ieder wist, wat de orde leerde, en welken weg zij den mensch deed gaan, om der zaligheid deelachtig te worden. Nu stond een onbekende tegen haar op; alléén vertoonde hij zich, zonder eenig gezag, hem door de wereld geschonken, zonder krachtige aardsche bondgenooten, tegen eene overmagtige vereeniging, die over de geheele aarde hare leden en begunstigers telde; maar zijne wapenrusting bestond alleen in den gordel der waarheid, het borstwapen der gerechtigheid en het schild

arme victorieuse que Pascal sortit triomphant de la lutte qu'il soutint contre les sophismes et les paralogismes derrière lesquels se retranchaient les opinions probables, les restrictions mentales et tous les autres subterfuges de la morale relâchée. Ces ténébreuses doctrines avaient pu passer longtemps à la faveur du vague et de l'obscurité dont les enveloppait le latin de l'école; mais elles ne purent soutenir le jour que répandit sur elles la rectitude lumineuse de la langue française.” (t. a. p. p. 391, 392.)

des geloofs. De kansen waren wel ongelijk, maar zou Pascal in dien strijd bezwijken of, even als David met zijn slingersteen tegenover den magtigen Goliath, triomfeeren? Zou het laatste niet waarschijnlijker zijn? En zou de Koning der waarheid niet reeds vóór het einde van den strijd het vonnis van den vorst der duisternis hebben geteekend?

Wat wij reeds *a priori* moesten verwachten, is ook werkelijk geschied. Dit blijkt ons niet alléén uit het *gedrag* der Jezuiten zelve, maar wordt ons ook gestaafd door de verschillende *getuigenissen*, zoowel van tijdgenooten als van latere geloofwaardige schrijvers, zelfs van Jezuiten.

Toen de „*Lettres Provinciales*” verschenen, en de Jezuiten hunne verderfelijke moraal op duidelijke wijze zagen in het licht gesteld, en tevens begrepen, dat nu der wereld openbaar is geworden, welk een breeden weg zij haar hebben doen betreden, om de zaligheid te verdienen, waren zij als aan den grond genageld. Allerwege werden de „*Provinciales*” met luide toejuiching ontvangen. De priesters en geestelijken van Rouaan en Parijs begrepen te regt, dat het zwaard van Damocles boven hunne hoofden hing; met groote verbazing en diepe verontwaardiging zagen deze eerbiedwaardige mannen hetgeen er gebeurd was, en namen eenparig het besluit om de zaken ernstig te behandelen. Die van Rouaan gaven het teeken. De abt du Four, priester van Saint-Maclou van Rouaan, predikte in eene vergadering van priesters, in tegenwoordigheid van den aartsbisschop, met alle kracht tegen de verderfelijke leer der casuïsten. De Jezuiten achtten zich daardoor beleedigd; pater Brisacier, rector van hun col-

legie, kwam daartegen op in een geschrift, getiteld „*Réponse d'un théologien aux propositions extraites des lettres des Jansénistes par quelques curés de Rouen, etc.*” (dans le *recueil de Liège*, p. 351). Daarin beweerde hij, dat de priesters beter zouden doen om zich bezig te houden met hun dienstwerk dan zich in te laten met de twisten der Jansenisten; hunne stellingen waren lasterlijk, en men mogt in allen gevalle de Katholieke schrijvers niet aanklagen om den discipelen van Jansenius te behagen; het was z. i. plicht de ketters te bestrijden, en de kerk te verdedigen. Intusschen lieten de priesters van Rouaan zich door die taal niet verschrikken; eene commissie werd er benoemd om de aangehaalde plaatsen uit de schriften der casuïsten in de „*Provinciales*” na te gaan, en te onderzoeken, of zij getrouw waren overgenomen, om daarna een uittreksel te maken van de gevaarlijkste en verderfelijkste stellingen der casuïsten. Verbaasd over de groote naauwkeurigheid van den schrijver der brieven, maakten zij, gelijk hun bevolen was, het verlangde uittreksel. Men zond het ter veroordeeling op naar den aartsbisschop, de Harlai, die de zaak renvoyeerde naar de „*Assemblée générale du clergé de France*”, toen te Parijs vereenigd. Hierdoor aangemoedigd, volgden de priesters van Parijs het voorbeeld van hunne medebroeders te Rouaan, onderzochten op hunne beurt de stellingen der casuïsten, maakten daarvan eene lijst, en zonden haar der „*Assemblée du clergé*” ter veroordeeling toe. Deze kerkelijke vergadering kon zulk een allergewigtigst verzoekschrift onmogelijk ter zijde leggen; eene beslissing uit te spreken was evenwel voor haar moeilijk; gelukkig vond zij eene uitvlugt. Zij deed op eigen

kosten het geschrift van Charles Borromée „*Instructions sur la Pénitence aux confesseurs*” herdrukken, als een voorbehoedmiddel tegen die verderfelijke beginselen, en gaf daardoor indirect hare instemming te kennen met het verzoekschrift ¹⁾).

Verhieven zich alzoo al aanstonds stemmen vóór Montalte, aan bestrijders ontbrak het niet; maar de Jezuiten zelve kwamen er opentlijk voor uit, dat zij met zulke verdedigers niet gediend waren: *nec tali auxilio nec istis defensoribus*. Tegen het einde van 1657 gaf een zekere pater, Pirot, ter kwader ure een geschrift in het licht, onder den titel „*Apologie pour les casuïstes contre les calomnies des Jansénistes*.” De uitgave van dit boek was een waar ongeluk voor de orde der Jezuiten, terwijl het ten doel had haar te verdedigen. Van alle zijden trad men tegen hem op; men kon het zich niet voorstellen, hoe men de leer der Jezuiten nog kan goedkeuren en verdedigen na de bestrijding daarvan door Montalte, die nog niet eens *alles* gezegd had. Er verhief zich in de kerkelijke wereld overal eene luide stem tegen Pirot's apologie; twee partijen stonden tegenover elkander: aan de eene zijde de geheele kerk van Frankrijk, en aan de andere zijde de „*Apologie des casuïstes*.” Men kan zich nu naauwelijks een denkbeeld vormen van de beweging, die daardoor in de kerkelijke wereld ontstond; van alle zijden hoorde men bisschoppelijke mandementen uitvaardigen om de beginselen te veroordeelen, die een slecht geraden en onvoorzigtige Jezuit trachtte te verdedigen; niet alleen der Jan-

¹⁾ Sainte-Beuve t. a. p. t. III. p. 139 en verv.

senistische partij gunstig gezinde bisschoppen slingerden hunne anathema's tegen Pirot, maar ook andere voortreffelijke hooge geestelijken kwamen er met alle kracht tegen op, en een hunner durfde zelfs de Jezuïten te beschouwen als „*le fléau et la ruine de l'Église*” ¹⁾.

Hoewel het niet te ontkennen valt, dat de bestrijding van den kant der Jezuïten vaak hevig was, en de „*Provinciales*” door hen als kettersche brieven veroordeeld, te Rome op den Index geplaatst, en te Parijs verbrand werden, zoo kan het toch niet worden geloochend, dat de overwinning, die deze brieven behaalden, veel grooter was dan de tegenstand, dien zij ondervonden. Zij werkten als een bliksemstraal niet alleen op de groote menigte, maar ook op de magten van den staat. De priesters traden *en corps* tegen de beginselen der casuïsten op; de Sorbonne zelve verwierp ze; verschillende Pausen spraken het vonnis der veroordeeling daarover uit, inzonderheid Innocentius XI in 1679, terwijl eindelijk de „*Assemblée du Clergé de France*” van 1700, vooral door medewerking van Bossuet, den steunpilaar van de Gallicaansche kerk, de voornaamste stellingen der schandelijke zedeleer veroordeelde en verdoemde, hoewel deze vergadering ook eenige stellingen van het Jansenistische dogma verwierp ²⁾.

De Jezuïten zelve bewezen door hun gedrag hunne onmagt, om op krachtige wijze tegen Montalte op te treden; Het veroordeelen der „*Provinciales*” als kettersche schrif-

¹⁾ Sainte-Beuve t. a. p. t. III. p. 145.

²⁾ Sainte-Beuve t. a. p. p. 148 en verv. t. III.

ten baatte hun weinig; het plaatsen daarvan op den Index te Rome was juist een middel, om de menschen tot het lezen daarvan op te wekken, en toen zij ze te Parijs ten vure doemden, was reeds lang het hart der meesten voor de zaak van Port-Royal gewonnen, en geen vuur noch brandstapel kon die gezindheid veranderen. Verslagen door den opgang, dien de „*Provinciales*” allereuwe maakten, liet de orde van Loyola een veertig-tal jaren verloop, eer zij het durfde wagen een dragelijk werk tegen Pascal te schrijven. Het geschrift van Pirot was — het is ons gebleken, — meer geschikt om Port-Royal te doen zegevieren, dan het te vernietigen; ook het tegenschrift van pater Annat „*la bonne foi des Jansenistes*” werd door de Jezuïten zelve voor onbeduidend en ongeschikt verklaard. De bekwame Bussy-Rabutin werd door hen aangezocht, om Pascal te bestrijden, maar, na een ernstig onderzoek, achtte ook hij het onmogelijk, eene dragelijke wederlegging van de „*Provinciales*” te leveren. Eerst in 1694, veertig jaren na de uitgave van de „*petites Lettres*” waagde pater Daniel, geholpen, naar men beweert, door Bouhours en een ander, Pascal aan te vallen in een geschrift getiteld: „*Entretiens de Cléandre et d'Eudoxe sur les Lettres au Provincial*,” daartoe uitgelokt door Perrault, die in zijn „*Parallèle des anciens et des modernes*” zich niet weêrhouden had, milde lofspraken op de „*Provinciales*” te uiten. Maar dat geschrift, door pater Jouvency in het Latijn vertaald, werd spoedig door de Jezuïten onderdrukt, daar zij met regt vreesden, dat daardoor de Jansenistische twisten weder zouden worden aangewakkerd. Het lokte ook werkelijk

tegenspraak uit; zoo verscheen er in 1697 eene zegevierende apologie van de „*Provinciales*” van Dom Matthieu Petit-Didier, van de Congregatie de Saint-Vanne et de Saint-Hydulphe. De vrucht van de bestrijding van Daniel was alzoo geene andere, dan dat men allengs meer sympathie voor Pascal begon te gevoelen, aller aandacht wederom tot zijne brieven werd getrokken, deze werden herdrukt, en alzoo eene nieuwe zegepraal behaalden ¹⁾.

Zoo blijkt het reeds uit het *gedrag* der Jezuïten zelve, hoe onmagtig zij waren, om de bestrijding van Pascal te vernietigen of althans onschadelijk te maken. Hun gedrag geeft ons veeleer het regt tot de verklaring, dat de „*Provinciales*” hun eene gevoelige schade toegebracht, maar Port-Royal op krachtige wijze gehandhaafd hebben. Hare magtige uitwerking wordt ons ten anderen gestaafd door de verschillende *getuigenissen*, zoowel van Pascal zelve en zijne tijdgenooten als van andere geloofwaardige personen, en krachtig bevestigd door de stem der *geschiedenis*.

Reeds Pascal zelf getuigt van den grooten opgang, dien zijne „*petites Lettres*” allerwege maakten. Als antwoord op zijne beide eerste brieven laat hij door zijn *Provincial* o. a. het volgende schrijven: „Uwe beide brieven zijn niet voor mij alléén geweest. De geheele wereld ziet ze, de geheele wereld gelooft ze. Zij worden niet alleen gewaardeerd door de theologen; zij zijn ook nog welgevallig aan de lieden der wereld en begrijpelijk zelfs voor vrouwen”. Ook aan het begin van zijn achtsten brief doelt hij op de toejuiching, waarmede zijne „*Lettres*” begroet werden,

¹⁾ Vgl. Sainte-Beuve t. a. p. t. III, p. 154 en verv.

en waarop wij reeds vroeger uitvoerig hebben gewezen. Niet minder gewigtig is zijne derde getuigenis. Toen nml. de Jezuiten, in het naauw gebragt door de onbeduidende apologie van Pirot, hunne „*Sentiments des Jésuites....*” in het licht gaven, en daarin beweerden, dat zij die apologie niet goedkeurden, en geene dier „*opinions arbitraires*” wilden verdedigen of bestrijden, sprak Pascal deze waardige woorden: „Hoe! mijn vader”, roept hij uit, „de geheele kerk is bewogen door den tegenwoordigen strijd. Het Evangelie is aan de eene zijde, terwijl de *Apologie des casuïstes* aan de andere zijde staat. Prelaten, pastoors, doctoren en volken staan te zamen aan den eenen kant, terwijl de Jezuiten, tot eene keuze gedwongen, verklaren, dat zij geene partij in dezen strijd kiezen. Misdadige onzijdigheid! Is daarin dan de vrucht van onzen arbeid gelegen, dat wij hebben verkregen, dat de Jezuiten onverschillig blijven tusschen de dwaling en de waarheid, tusschen het Evangelie en de Apologie, terwijl zij noch het een noch het ander veroordeelen? Indien heel de wereld in dien toestand wāre, dan zou de kerk weinig voordeel, en de Jezuiten zouden niets verloren hebben. Want zij hebben nooit de onderdrukking van het Evangelie geeischt. . . .” ¹⁾

Men ontkenne nu het gewigt van dit drietal getuigenissen niet. Pascal zou niet op die wijze hebben kunnen spreken, zoo zijne brieven geen geweldigen indruk op de gemoederen hadden gemaakt; de Jezuiten zelve zouden; indien hij geene waarheid had gesproken, hem teregt van

¹⁾ Sainte-Beuve t. a. p. t. III. p. 143.

groote ijdelheid en verregaanden hoogmoed beschuldigd hebben. Integendeel, zij zelve ontkenden den opgang van Pascal's bestrijding in geenen deele. Pater Gabriël Daniel, over wiens geschrift wij hierboven spraken, werd als *Jezuit* (en dit zegt veel) gedrongen, deze dubbele en beschamende verklaring af te leggen: „dat dit boek (de „*Provinciales*”) alléén meer Jansenisten gemaakt heeft dan de „*Augustinus*” van Jansenius, en al de werken van Arnauld te zamen”, en „dat de Jezuiten langen tijd dezen slag zullen gevoelen, dien het Jansenisme hun heeft toegebracht.” Daniel is hier in waarheid profeet geweest. Alle weldenkende mannen van dit tijdvak hebben met groot talent en waardigheid de orde van Loyola bestreden, en de welsprekende stem van Bossuet vereenigde zich met dien algemeenen kreet van verontwaardiging over de afschuwelijke leer en handelingen, door de „*Lettres Provinciales*” in het ware daglicht gesteld. Naar de getuigenis van François de Neufchâteau heeft zelfs de Fransche taal aan deze brieven van Pascal een nieuw woord, „*escobarder*” te danken ¹⁾. Reuchlin verhaalt, dat ook de beeldtenis van Escobar toen zeer gezocht en gevraagd was, en dat Perier eens in

¹⁾ „La *Théologie morale d'Escobar*”, zegt hij, „qui avait été imprimée trente-neuf fois, comme bonne, avant les „*Provinciales*”, fut imprimée une quarantième fois après, comme mauvaise. La Fontaine dit alors, dans une *ballade* qui fut fort courue :

Veut-on monter sur les célestes tours,

Escobar sait un chemin de velours;

et le nom de ce Jésuite fournit même à notre langue un verbe familier (*escobarder*) qui n'est pas plus honorable pour l'auteur qui l'a fait naître que le mot de machiavélisme n'est flatteur pour la mémoire de Machiavél,” (t. a. p. p. 378, 379).

het jaar 1657 deze niet zeer vleijende woorden omtrent hem heeft uitgesproken: „Men kan geld verdienen, door hem als een wild dier voor geld te laten zien!” ¹⁾

Al hadden wij nu alle deze getuigenissen niet, — de *geschiedenis* der orde sedert de uitgave der „*Provinciales*” dringt ons tot de verklaring, dat zij door Pascal eene doodelijke wonde heeft ontvangen, waarvan zij nog niet hersteld is, en — wij voegen er gerust bij — ook niet geheel herstellen zal. Deze stelling schijnt zeker vreemd en vermetel. Men zal ons herinneren, hoe de orde, die in Frankrijk in 1764 verbannen is, zich er later weder vertoond heeft; hoe Paus Pius VII den 6^{den} Augustus 1814 de bekende bul „*Dominus ac Redemptor*”, waarbij Clemens XIV de Jezuiten-orde veroordeelde, weder opgeheven en de volgelingen van Loyola geheel en al in hunne oude voorregten hersteld heeft; men zal ons te binnen roepen, wat niet lang geleden in België gebeurd is, en hoe de orde der Jezuiten thans weder overal zich indringt, en in alle landen hare vorige magt zoekt te grondvesten en, waar zij kan, te doen gelden. Op al die verschijnselen lettende zal men ons wel kunnen toegeven, dat de „*Provinciales*” in de zeventiende eeuw grooten invloed en zegenrijke gevolgen hebben gehad, maar op stellige wijze ontkennen dat der Jezuiten-orde door die brieven thans nog eene doodelijke wonde is toegebracht geworden. Wij kunnen ter verdediging onzer stelling niet beter doen, dan de schoone en welsprekende woorden van Sainte-Beuve tot de onze te maken, waar hij den val der Jezuiten op over-

¹⁾ Reuchlin, t. a. p. p. 156.

tuigende wijze aldus in het licht stelt: „De orde der Jezuiten,” zegt hij, „heeft niet zoo lang geleefd, als men wel gelooft. Ontstaan en in de wereld verschenen in 1540, is zij dooddelijk gewond in 1656, in den ouderdom van honderd zestien jaren (wat wel kort is voor eene orde). Zij verbergt hare wonde zoo goed zij kan, en bindt haren gordel vaster aan. Zij heeft zelfs het voorkomen van geheel hersteld te zijn op het einde van de regering van Lodewijk XIV. IJdele herstelling, bedriegelijke schijn! De doodstrijd woelt in haar binnenste, die honderd en acht jaren duurt, bijna zoo lang als haar bestaan zelf; zij bezwijkt in 1764. Sedert dien tijd gaan en komen de Jezuiten, komen zij weder terug, dringen zij zich in, schaden, of zoeken zelfs wel te doen, zij leven niet....

Ed era morto.

„Indien men mij wil wijzen op hun voortdurenden voorspoed in zekere landen, op de huizen die zij stichten, op de collegien die zij oprigten, ik antwoord daarop met eene gelijkenis: men heeft waarlijk geniale menschen gezien, die na den plotseligen aanval van eene zware beroerte (*apoplexie foudroyante*) te hebben gehad, weder schijnen in het leven terug te komen, die altijd teekenen geven van eene fysieke werkzaamheid, ja zelfs van eene zekere geslepenheid, die nog overgebleven is. Maar waar is het genie? vertrouwt men hun groote zaken toe? Een geniaal man, die een aanval van beroerte heeft gehad, en die niet meer is dan een man van geest die dik wordt, ziedaar, indien gij wilt, het *beeld* van het laatste tijdperk der orde (*Imago novissimi Seculi*). Plaatst nu daartegenover het *Beeld van de eerste eeuw*, zooals zij het zich onder jubelkreten

in 1640 hebben voorgesteld, en zegt, of dit nu geen dood is.

„Laten de Jezuiten het immer beproeven om in eenige plaats ter wereld weder het beeld van het verleden te vertoonen, en meer te durven dan zij vermogen. Aanstonds zal de ontzaggelijk groote wonde, door de „*Provinciales*” toegebracht, zich heropenen, en zij zullen er nog eens aan bezwijken” ¹⁾).

Inderdaad, zoo is het. De orde van Loyola heft zich hier en daar nog wel het hoofd op, maar tot haren ouden roem kan zij niet meer geraken. De wereld weet, wat zij aan haar heeft, en met welk een geest zij vervuld is; de algemeene volksgeest is tegen haar ontwaakt, en de geschiedenis weet geen tweede voorbeeld eener orde aan te wijzen, waarover zoo luide door Rome zelf en door bijna alle regeringen het anathema is uitgesproken als den vloek en de pest der menschheid.

Gewis de schrijver, die de vernietiging van zulk eene groote, schrandere en gevaarlijke orde het eerst ondernam en bewerkstelligde, levert een schitterend bewijs van een zeldzamen moed, van een heldenhart. Men kan de magtige uitwerking zijner bestrijding niet loochenen, zonder het *gedrag* der Jezuiten onverklaard te laten, de krachtige *getuigenissen* van Pascal en anderen te miskennen, en de *geschiedenis* zelve in het aangezicht tegen te spreken!

Men bewere nu niet meer, dat Pascal de leerstellingen der Jezuiten op eene onware wijze voorgesteld of ze vervalscht heeft. De uitwerking toch, die zijne bestrijding

¹⁾ Sainte-Beuve t. a. p. t. III, p. 152, 153.

allerwege had, verbiedt ons te denken aan een ijdel werk van den schrijver; zijne groote waarheidsliefde, waarop wij reeds vroeger wezen, werpt zulk eene bewering geheel omver. En bovendien, alles wat men in Spanje, in Portugal en elders tegen de orde inbragt, komt overeen met hetgeen onze Apologeet in zijne „*Lettres*” de orde laat zeggen. Zóó ongunstig zelfs was allerwege de publieke opinie omtrent haar, dat al het kwaad, dat er bedreven werd, op rekening werd gesteld van de Jezuïten, totdat het tegendeel gebleken is.

Maar, zegt men welligt, is niet al dat kwaad, dat Pascal den Jezuïten aanwrijft, eerst in later tijd in de orde binnengeslopen, en wel in het midden der 17e eeuw, toen zij meer wereldsch geworden waren, geld begonnen op te nemen, prachtige huizen aankochten en bouwen lieten; in één woord, toen het karakter der orde geheel was veranderd? In geenen deele. Indien dit zóó ware, de Jezuïten zouden daarin voorzeker een krachtig middel gevonden hebben om Pascal te bestrijden, en de „*Provinciales*” zouden dien indruk niet gemaakt hebben, dien wij hier boven beschreven hebben. Neen, reeds van Toledus, die in het jaar 1589 gestorven was, vinden wij geschriften, waarin zulke verderfelijke stellingen werden gepredikt en al die boosheid is verspreid, die Pascal zoo nadrukkelijk heeft bestreden. Wij wijzen slechts op het welbekende geschrift van pater Mariana „*de Rege et regis Institutione*,” in hetzelfde jaar uitgegeven, waarin Hendrik IV vermoord werd, en waarin de schrijver stoutweg den koningsmoord verdedigt, en niet aarzelt Jacques Clément, den moordenaar van Hendrik III, „*de eeuwige*

eer van Frankrijk" („*asternum Galliae decus*") te noemen. In het eerste boek, het zesde hoofdstuk, van dit werk beantwoordt hij de vraag: „of het geoorloofd is, een tyran te dooden" ¹⁾; hetgeen wij er lezen, behoeft geen commentaar. Men leze ook de „*Memoires*" van Sully, den staatsminister van Hendrik IV, waarin hij ons de onrust schetst, die den koning bekreep, toen hij op den troon was gekomen. De koning wilde nml. de Jezuiten in Frankrijk terugroepen, maar Sully ried het hem af; waarom hij zulks deed, deelt hij ons in die „*Mémoires*" mede ²⁾. Hendrik evenwel gaf daaraan geen gehoor, en zeide, dat hij de gewigtige reden van de terugroeping der Jezuitenorde niet alleen ontleende aan hunne verklaringen, eeden en beloften, om zich steeds rustig te gedragen, maar meer nog aan de zorg voor zijn eigen behoud.

Zoo zien wij dan reeds vroeg de kwade leerstellingen der Jezuiten algemeen verbreid, en hunne magt zeer hoog gestegen. Bovendien is hunne leer geheel overeenkomstig met het karakter van het Jezuitisme. Het beginsel der orde van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de kerk *perinde ac cadaver* vordert zulks. Al hare beginselen, haar geheele leerstelsel had ten doel om het geweten tot zwijgen te brengen, en tot onderwerping aan de kerk te dwingen.

Al wat Pascal van de orde van Loyola zegt, is alzoo noch onwaar, noch overdreven; het bevat niets dan waarheid en werkelijkheid. Men mag ook eindelijk niet

¹⁾ „*An tyrannum opprimere fas sit*".

²⁾ Vgl. het 5e dl. p. 116 en verv.

voorbijzien, dat, indien de Moraal der Jezuiten-orde thans minder onbedekt gepredikt en toegepast wordt dan in den tijd van Pascal, ja, ten deele in de praktijk door hare woordvoerders en leiders verloochend, dit zeker voor geen gering gedeelte is toe te schrijven aan den zedelijken indruk, door deze bestrijding te weeg gebragt, tengevolge waarvan de betergezinde leden der orde gedwongen werden over zich zelve te bloozen, en zich genoopt zagen, indien al niet om hare beginselen aan eene vernieuwde revisie te onderwerpen, voor het minst in de formuleering en toepassing daarvan ten uiterste behoedzaam te zijn. Zijdelings heeft welligt Pascal op de volgers van Loyola geen minder beteugelenden en louterenden invloed geoeffend, dan de geest der Hervorming op de decreten en handelingen van het concilie van Trente. Is deze opmerking juist, gelijk zich naauwelijks betwijfelen laat, men heeft dan onzen Apologeet niet slechts te danken voor het goede, dat hij regstreeks te weeg gebragt, maar ook voor het kwade, dat hij onwillekeurig gestuit heeft.

Onze taak is hier ten einde. Wij hebben Pascal gadeslagen als bestrijder eener orde, die er nooit in geslaagd is, de algemeene sympathie te verwerven. Na al het gezegde meenen wij vrijmoedigheid te hebben om vol te houden, dat de Jezuiten tot op den huidigen dag geen erger vijand hebben gekend en aanschouwd dan den held van Port-Royal, geene krachtiger bestrijding van huf systeem hebben ondervonden dan die nedergelegd is in de achttien „*Provinciales*,” en geene grooter nederlaag hebben geleden dan die hun door Port-Royal is toegebragt. Het geheim van dit alles is, dat Pascal in het

licht heeft geplaatst, wat het licht niet verdragen kon. Daarom beefde deze uitgelezen bende van Rome voor hem, gelijk zij zelve op hare beurt de vorsten op hunne troonen had doen beven!

Laat ons thans zien, welk een krachtig Apologeet hij nog meer regstreeks voor het Christelijk geloof is geweest.

AFDEELING II.

Pascal als verdediger des Christendoms.

(DE DOGMATISCHE APOLOGIE.)

„Non seulement nous ne connaissons Dieu que par Jésus-Christ, mais nous ne nous connaissons nous-mêmes que par Jésus-Christ. Hors de Jésus-Christ, nous ne savons ce que c'est ni que notre vie, ni que notre mort ni que Dieu, ni que nous-mêmes. Jésus-Christ est l'objet de tout et le centre où tout tend. Qui le connaît, connaît la raison de toutes choses. Jésus-Christ est donc le véritable Dieu des hommes.”

PASCAL.

§ 1.

Het plan der Apologie van Pascal.

Het is wegens het onvoltooide en fragmentarische van het apologetisch geschrift van Pascal eenigzins moeilijk, zijn plan *in al zijne deelen* naauwkeurig ons voor den geest te plaatsen. Dat het evenwel volstrekt *onmogelijk* zou zijn, om het oorspronkelijk ontwerp van dien grooten

bouwmeester thans terug te vinden, meenen wij op goede gronden, zooals uit het volgend onderzoek blijken zal, te moeten betwijfelen.

Aan het einde van het eerste hoofdstuk beschreven wij den verheven gang, dien Pascal bij de verdediging van *zijn* Christendom nemen wilde: wij beriepen ons toen op de onwraakbare getuigenis van Étienne Perier, die ons het onderhoud heeft medegedeeld, dat Pascal met eenige zijner vrienden over het plan van zijn geschrift heeft gehad. Die getuigenis werpt over de meeste, zoo niet over al de „*Pensées*” een voldoende licht, en daaraan alléén moeten wij al wat er over het plan van de apologie van Pascal geschreven is, ter toetse brengen. Hare historische echtheid is, voor zoover wij weten, nog door niemand betwijfeld, terwijl hare hooge waarde teregt door den geleerden Sainte-Beuve is in het licht gesteld ¹⁾. Het is intusschen hier de plaats om over die getuigenis nader in bijzonderheden te treden, opdat het blijke, waarom wij aan het plan der apologie, volgens Ét. Perier door Pascal zelf opgegeven, boven andere de voorkeur meenen te moeten geven.

Étienne Perier verhaalt ons, dat Pascal eens omstreeks het jaar 1658 door zijne vrienden aangezocht werd om hun omtrent het groote werk, over de godsdienst, waarmede hij zich toen bezig hield, mondeling zijne gedachten mede te deelen. Gaarne voldeed hij aan hun verlangen; hij wees hun toen niet alleen het onderwerp en de stof aan, die hij wilde bespreken, maar ontvouwde hun tevens ook,

¹⁾ t. a. p. p. 347, 348.

op welke wijze en in welke orde hij alles wilde behandelen. Het is van dat merkwaardig gesprek, waarvan Perier ons een naauwkeurig verslag heeft geleverd, waaruit wij thans het apologetisch systeem van Pascal moeten opmaken ¹⁾. Gaven wij daarvan vroeger slechts den hoofdinhoud op, wij gaan het thans meer in het bijzonder na, met aanwijzing tevens van het logische en aesthetische, waardoor het plan der apologie, door Pascal zelven opgegeven, boven de reconstructie door anderen zich aanbeveelt.

Wanneer wij dat verslag van Perier naauwkeurig lezen, zien wij aanstonds, dat Pascal zijne apologie, na eene inleiding, waarin hij over de bewijzen handelt, die het meest geschikt zijn om den mensch te overtuigen, uit twee deelen laat bestaan. Het *eerste* deel is geheel gewijd aan de studie der menschelijke natuur in haren tegenwoordigen toestand; het *tweede* bevat het onderzoek naar het Christendom, dat de éénige godsdienst is, welke, volgens hem, den mensch kent, terwijl die beide deelen door een geschikt *overgang* aan elkander verbonden worden.

„Pascal begon zijne apologie”, zegt Perier, „met eene schildering van den mensch, waarbij hij niets voorbijzag, waardoor hij hem kan leeren kennen, zoowel in- als uitwendig, tot zelfs de diepste roerselen van zijn hart. Vervolgens onderstelde hij een mensch, die, na altijd in onwetendheid geleefd te hebben en in volslagen onverschilligheid ten opzigte van alle zaken, maar bovenal ten aanzien van zijn eigen persoon, eindelijk zich zelven in

¹⁾ Faugère, *Pensées, Fragm.* etc. t. I, p. 372 en verv. Vgl. Sainte-Beuve t. a. p. p. 348.

die schilderij aanschouwt, en onderzoekt wat hij is. Verrast daarin een oneindig aantal zaken te ontdekken, waaraan hij nooit had gedacht, zou hij niet zonder verbazing en verwondering weten op te merken al wat Pascal hem doet gevoelen van zijne grootheid en van zijne diepe ellende, van zijne krachten en zwakheden, van het weinige licht, dat hij bezit, en van de duisternis, die hem van alle zijden omringt, en eindelijk van al de wonderlijke tegenstrijdigheid, die hij in zijne natuur aantreft. Na dat alles kan hij niet onverschillig blijven, . . . en hoe ongevoelig hij tot dusverre is geweest, hij moet, na zulk eene zelfkenis, ook willen weten, van waar hij komt, en wat hij moet worden."

Hieruit blijkt ons duidelijk, dat Pascal den mensch tot het bewustzijn zijner innerlijke tweespalt wil leiden, en hem de onmogelijkheid doen gevoelen om in dien toestand onverschillig te zijn en te verlangen, daarin te blijven. Hij trekt echter uit die tegenstrijdigheid der menschelijke natuur het besluit nog niet, dat de mensch gevallen is. Integendeel, nu eerst acht de Apologeet hem volkomen bereid om zich over zijn raadselachtigen toestand te laten onderrigten, en een bevredigend antwoord te vernemen.

„Pascal brengt hem eerst bij de wijsgeeren. Hij doorloopt vervolgens met hem de geheele wereld en al de tijden, om hem te wijzen op een oneindig aantal godsdiensten, die er gevonden worden. . . . Hij wijst hem aan, hoe al de godsdiensten en wijsgeeren hem onbevredigd laten, en hoe die allen hem niet den mensch openbaren, gelijk hij hem geteekend had. Eindelijk doet hij hem het oog vestigen op het Joodsche volk, en wijst

hem op zulke buitengewone omstandigheden, waardoor zijne aandacht gemakkelijk getrokken wordt."

Wie herkent in dat tafereel den held van Port-Royal, den Pascal der „*Provinciales*" niet? Gelijk wij hem daar van stap tot stap zien voortgaan, zooals hij zijne schreden naauwlettend bestuurt, telkens op nieuw zijne lezers boeit, en hunne opmerkzaamheid verlevendigt door eene nieuwe wending en ontwikkeling zijner gedachten, zoo verloochent hij ook hier dat karakter niet. Hij doet geen enkelen stap verder, zonder dien vooraf gemeten te hebben; hij lost het moeilijk raadsel van de innerlijke tweespalt in den mensch nog niet op, maar zoekt nog slechts de aandacht van zijn leerling of lezer op te wekken. En ziet nu, op welk eene meesterlijke wijze onze Apologeet verder gaat: „Na den mensch te hebben ontvouwd, wat bijzonders en belangwekkends het Joodsche volk heeft, doet hij hem in het bijzonder stilstaan bij een ééinig Boek, waardoor het bestuurd wordt, en dat geheel zijne geschiedenis, zijne wet en zijne godsdienst bevat. Naauwelijks heeft hij dat boek geopend, of hij verneemt, dat de wereld het gewrocht is van een God, en dat het diezelfde God is, die den mensch naar zijn beeld heeft geschapen. Ofschoon hij nog niets bezit, dat hem van die waarheid overtuigt, laat zij toch niet na hem te bekooren."

Men bemerkt hier wederom het karakter van Pascal. Zorgvuldig wacht hij zich voor iederen zijsprong; hij beweert niet alleen nog niet, dat de mensch gevallen is, maar zelfs durft hij ook nog niet bevestigen, dat God den mensch geschapen, dat Hij hem geschapen heeft naar zijn beeld. Door den wandelaar, wien hij ten gids ver-

strekt, de eerste bladzijde van de gewijde openbaringsoorkonde te toonen, waarin hij aanvankelijk reeds eene oplossing vindt van zijn raadselachtigen toestand, wekt Pascal de belangstelling van den nog ongeloofige in nog hooger mate op.

„Wat hem aantrekt, is de opmerking, dat door de schildering, die men hem van den mensch geleverd heeft, hij er nog verre van af is, al die voorregten te bezitten, die hij moest hebben, toen hij gekomen is van de hand zijns Scheppers. Maar hij blijft niet lang in dien twijfel, want als hij de lezing van datzelfde boek vervolgt, vindt hij, dat, toen de mensch door God in den staat der onschuld en in alle volmaaktheid was geschapen, zijne eerste daad is geweest, op te staan tegen zijn Schepper, en al de vermogens, die hij had ontvangen, te gebruiken om Hem te weerstreven.”

Hiermede intusschen acht Pascal den mensch nog niet overtuigd; hij meent nu slechts een vasten grond te hebben gelegd in den geest van zijn lezer; zijne volkomene overtuiging en instemming met de verkondigde waarheden verwacht de Apologeet eerst van de bewijzen, die nu ontvouwd worden, en vereenigd elkander versterken, waarna hij zijn voorbereidingswerk gevoegelijk als geeindigd kan beschouwen. Voor het oog des menschen haalt hij nu de gordijn, voor het heiligdom gespannen, op, en toont hem het heiligste der heiligen, Jezus Christus, die zich op het kruis in al zijne heerlijkheid en in al zijne nederigheid openbaart; na welke teekening hij de andere bewijzen voor de waarheid en waardij des Christendoms aanvoert.

Ziedaar dan het plan van de apologie van Pascal, waar-

van wij met vrijmoedigheid beweren, dat het den held van Port-Royal ten volle waardig is. Wij zien ons door niets gedrongen daarvan bij onze volgende ontwikkeling der apologie zelve af te wijken. Wie zich eene getrouwe voorstelling van zijn geest gemaakt heeft, zal zulk een plan gaarne aannemen. Langzaam maar zeker, en trapsgewijze gaat de Apologeet voort, alles in overeenstemming met eene onverbiddelijke logica, terwijl hij den lezer telkens iets nieuws en verrassends mededeelt, en met zijne bewijzen zich tot zijne conscientie rigt. Zoo wij aan Pascal een ánder plan of ontwerp eener apologie willen toekennen, wij zouden vreezen, hem geen regt te laten wedervaren.

Men heeft intusschen, niet tevreden met hetgeen Perier ons van het plan van Pascal mededeelt, pogingen aangewend om een ander plan eener apologie aan hem toe te schrijven. Wij willen zien, of men daarin geslaagd is.

Als vastgesteld kunnen wij aannemen, dat Pascal, na eene inleiding, zijne apologie in *twee* deelen gesplitst heeft, waarvan het *eerste* deel geheel gewijd is aan de studie der menschelijke natuur, terwijl het onderzoek naar de Christelijke godsdienst, de *éénige*, die den mensch kent, het onderwerp van haar *tweede* deel uitmaakt. Het *éénige*, waarover ten aanzien van het plan van Pascal hoegenaamd geen twijfel kan gevoed worden, is dat hij zijne apologie bouwt op de beschouwing der menschelijke natuur, m. a. w. dat haar grondelag *anthropologisch* is. Één enkele noot van Pascal heeft alleen betrekking op het plan van zijn geheele werk. Daaruit blijkt het ons, dat het *eerste* deel moet handelen over de *ellende* van den mensch zonder God, het *tweede* over den gelukstaat van den mensch met

God; of, „*eerste deel*: de natuur *bedorven* door de natuur; *tweede deel*: wij bezitten een Zaligmaker volgens de Schrift” ¹⁾. Deze algemeene tweeledige hoofdverdeeling der apologie: „*des menschen ellende zonder God*,” en „*zijn gelukstaat in Gods gemeenschap*”, schijnt volkomen uitgedrukt te worden in deze woorden van Pascal: „Niets is er op aarde, dat niet 's menschen ellende of de genade Gods aantoon, s' menschen onmagt zonder God, of zijne kracht met God” ²⁾. Faugère en Astié hebben in hunne werken deze hoofdverdeeling van het apologetisch geschrift van Pascal vastgehouden. Rambert evenwel meent, dat zij door hem zelven wordt vernietigd, daar zij in strijd is met het plan der apologie door hem, volgens het verslag van Étienne Perier, ontworpen, en waarin het eerste gedeelte ongetwijfeld het bewijs moet leveren voor de *ellende* van den mensch, terwijl *eerst* in het tweede zijn *bederf* wordt vastgesteld ³⁾.

¹⁾ De merkwaardige plaats (Faugère, *Pensées, Fragm.* etc. t. II. p. 389) luidt:

1re partie: misère de l'homme sans Dieu.

2e partie: Félicité de l'homme avec Dieu.

Autrement:

1re partie: Que la nature est corrompue par la nature même.

2e partie: Qu'il y a un réparateur par l'Ecriture.

²⁾ Zeer juist zegt Faugère, *Pensées, Fragm.* etc. t. II, p. 157: „Cette pensée résume en quelque sorte tout l'ouvrage de Pascal, et reproduit les deux grandes divisions qu'il a expressément indiquées ailleurs.”

³⁾ Vgl. de drie merkwaardige opstellen van Eugène Rambert, getiteld: *Pensées de Pascal*, en geplaatst in de *Bibliothèque Universelle Revue Suisse et Étrangère*, LXIIIme Année. Nouvelle Période, t. I p. 60 et suiv. De woorden, die wij bedoelen, en waarin hij de hoofdver-

Die strijd is o. i. slechts schijnbaar. Wie het verslag van Perier naauwkeurig leest, zal aanstonds zien, dat daarin wel een voldoende grond gevonden wordt tot een tweeledige verdeling der apologie, maar geenzins kunnen wij het toegeven, dat *eerst* in het tweede deel 's menschen diepe verdorvenheid wordt aangenomen. Integendeel, wij zien door Pascal, voordat hij den heiligen tempel des Christendoms betreedt, en ons op het beeld van den Vlekkeloos-reine doet starren (het onderwerp van het *tweede* deel zijner apologie) het feit van 's menschen bederf als *bewezen* aangenomen.

De tweeledige verdeling der apologie staat alzoo vast. Maar men heeft gevraagd: „door welk een keten heeft Pascal de beide deelen van zijn geschrift verbonden? welke is 'de overgang, dien hij van het eerste tot het tweede deel zijner apologie gemaakt heeft? Zou hij, na den mensch tot het bewustzijn zijner innerlijke tweespalt te hebben geleid, ter oplossing van dien raadselachtigen toestand bij de wijsgeeren en godsdiensten van alle tijden te rade zijn gegaan, en, na ze als onbevredigend verworpen en het feit van 's menschen val vastgesteld te hebben, zich dan *terstond* op Christelijk terrein begeven hebben? of zou het veeleer in zijn plan gelegen hebben, als *overgang*, vooraf

deling van de apologie van Pascal aanvalt, luiden aldus (t. I, p. 426): „Cette note, sur laquelle se sont appuyés M.M. Faugère et Astié pour établir la division principale de l'ouvrage, est attaquable de par Pascal lui-même. Qu'on lise, en effet, le célèbre entretien dans lequel Pascal, exposa le plan des *Pensées*, et que nous a conservé Étienne Perier, ... et l'on verra que la première devait sans doute établir la *misère* de l'homme, mais qu'il était réservé à la seconde d'en établir la *corruption*.”

de merkwaardige en buitengewone geschiedenis van het Joodsche volk te ontvouwen, waarbij hij aanvanke-lijke oplossing vindt van zoovele twijfelingen en vragen?" Verschillend is die vraag in onze dagen beantwoord. Wij meenen in navolging van Faugère ¹⁾, Sainte-Beuve ²⁾ e. a. den overgang van het eerste tot het tweede deel der apologie in laatstgenoemden zin te moeten vaststellen; de onmiskenbare getuigenis van Pascal zelven, door Ét. Perier ons medegedeeld, dringt ons daartoe. Hij zag zeer wel in, dat, indien het Oude Testament het Nieuwe heeft voorbereid, en de Joodsche godsdienst de grondslag des Christendoms is, de kennis van het Joodsche volk aan de ontwikkeling van de leer en de bewijzen der Christelijke godsdienst noodwendig moet voorafgaan. Astié evenwel meent zulk een gevoelen niet te moeten omhelzen ³⁾. „Zoo," zegt hij, redeneeren wel de gewone Apologeten, maar Pascal heeft ons geleerd eene andere taal te voeren Reeds Paulus heeft degenen bestreden, die uit de omstandigheid dat het Jodendom historisch aan het Christendom was voorafgegaan, het besluit trokken, dat men vooraf het eerste moest beschouwen, om lange dien weg tot het laatste te komen; en Pascal,

¹⁾ *Pensées, Fragments*, etc. t. II, en vooral p. 184.

²⁾ t. a. p. t. III, p. 347 et suiv.

³⁾ Vgl. zijne editie: *Pensées de Pascal, disposées suivant un plan nouveau, édition complète d'après les derniers travaux critiques avec des notes, un index et une préface*. Paris et Lausanne. Georges Bridel, 1867, 2 vol. in 18°. Men leze ook drie opstellen van denzelfden schrijver, getiteld: *L'apologie récusée par le vicaire Savoyard et l'apologie irrécusable de Pascal*, en geplaatst in de *Revue Chrétienne*, première année, 1864, p. 91, 347, 405.

die de voetstappen van den heiden-Apostel drukte, heeft ons een middel aangewezen om tot dat doel te geraken, zonder dien langen omweg te maken. Het gronddenkbeeld van de apologie van Pascal is, den menschen te bewijzen dat het Christendom aan alle hunne zedelijke behoeften beantwoordt, en dat zij Christenen moeten worden, willen zij althans geene ellendige en onbegrijpelijke wezens blijven. Hij zou dus ontrouw aan zijne methode zijn geweest, door eensklaps (tout à coup) de historische bewijzen in zijne zedekundige beschouwingen te mengen. Die bewijzen zouden des te ongepaster zijn geweest, daar zij zouden opgeworpen zijn op een oogenblik, waarin Pascal de vruchten ging plukken van de diep ernstige studie, waaraan hij zich overgegeven had. Hij had zich rekenschap gegeven van de behoeften des menschen, ons aan ons zelve ontdekt; wij hebben van hem geleerd, dat wij groot en tevens ellendig zijn; onder de bedreiging van die schrikwekkende woorden: „indien hij zich vernedert, dan verhoog ik hem, indien hij zich verhoogt, dan verneder ik hem,” zijn wij bewogen en ontroerd, terwijl wij niet meer wisten wat wij van ons zelve moesten denken en met angst het woord *raadsel* (*énigme*) verbeiden!!! Hoe zou, in zulk eene geestesgesteldheid, eene noodwendig koude en rustige beschouwing, omtrent het Joodsche volk, de openbaring, de Profeten en de wonderen kwalijk geplaatst zijn! Pascal zou het slagveld verlaten na de schitterendste overwinning te hebben behaald; hij zou het tweesnijdend zwaard verbreken, waardoor hij zijne vijanden aan zijne voeten kon doen nederbuigen, om zijne toevlugt te nemen tot de zware wapenrusting der gewone apologie!”

„Om eene dergelijke inconsequentie aan zulk een man toe te dichten, moet men bepaald daartoe gedrongen worden, en dat is hier het geval niet. Het plan, dat wij voorstellen, is in alle opzigten overeenkomstig den geest van zijn werk. Na den mensch vernederd te hebben door hem zijne grootheid en zijne ellende te doen gevoelen, *geeft Pascal hem den genadeslag door hem de belijdenis van zijn val af te persen*. Het eerste deel is dus geëindigd, en terstond wijst hij hem in de persoon van Jezus Christus *den Verlosser volgens de Schrift*. Aan dien mensch, die nu belijdt een zondig en ellendig wezen te zijn, toont de Christelijke Apologeet den nieuwen Adam, die alléén hem kan verlossen van de magt der zonde, omdat Hij zelf zonder zonde was, het ideaal der menschheid verwerkelijkte, en voor ons stierf. De schrijver der „*Provinciales*” en der „*Pensées*”, de welsprekendste onder de schrijvers, zou gewis *dien overgang, die tevens zoo logisch en zoo aangrijpend is (cette transition à la fois si logique et si saisissante)*, hebben goedgekeurd om daardoor niet in de grootste inconsequentie te vervallen” ¹⁾.

Op zulke eene wijze wil Astié de beide deelen van Pascal's apologie verbonden hebben. Hoewel wij zijne uitgave der „*Pensées*” in vele opzigten als eene aanwinst voor de litteratuur van Pascal's geschriften beschouwen, en zijne poging, om het plan van den grooten bouwmeester in al zijne deelen te doen kennen en waardeeren, als vrucht eener naauwgezette studie der „*Pensées*” eerbiedigen, zoo meenen wij echter grond te hebben tot de be-

¹⁾ Vgl. de *Préface* der editie van Astié t. I, p. 31—34.

wering, dat Astié niet gelukkig in zijn arbeid geslaagd is. Door de aanneming van zijn plan vreezen wij aan Pascal's apologetische methode geen voldoende regt te laten wedervaren, en hem historisch niet te waardeeren, maar veeleer een Pascal-Astié te verkrijgen. Immers, wij hebben tegen het voorgestelde plan een *drieledig*, en wel een *historisch, logisch en aesthetisch* bezwaar in te brengen.

Een *historisch* bezwaar — zeiden wij. Astié zelf beroept zich ter verdediging van zijn plan op eenige uitspraken van Pascal. „Pascal”, zegt hij ¹⁾, „bleef in zekere opzigten een man van zijn tijd, en men zou zich kunnen afvragen of hij wel geheel vrij was van al de in omloop zijnde vooroordeelen. Niettegenstaande de beslissende kracht van het inwendig bewijs, dat geheel en al de voorgestelde rangschikking begunstigt, zou men welligt kunnen aarzelen, haar aan te nemen, indien niet eenige aanwijzingen van Pascal zelven bewezen, dat, zoo hij zich nog niet bepaald voor dit plan had verklaard, hij het althans voorzien had. Zie hier,” dus vervolgt Astié, „hoe hij zijne stof in eene ongetitelde noot verdeelt: *Preuves de la religion*. „Morale — doctrine — miracles — prophéties — figures.” Zoo volgen de historische bewijzen (wonderen, profetiën) na de leer, en de leer zelve na de zedeleer. Ziedaar,” zoo roept hij nu zegevierend uit, „het plan dat wij hebben gevolgd. Pascal geeft de bewijzen in de volgende orde op: 1° de vestiging des Christendoms; 2° de zedelijke reinheid, de hooge adel en de kinderlijke zin van den waren Christen; 3° de won-

¹⁾ *Préface*, t. I, p. 34, 35.

deren der Heilige Schrift; 4° Jezus Christus in het bijzonder; 5° de Apostelen in het bijzonder; 6° Mozes en de Profeten in het bijzonder; 7° het Joodsche volk; 8° de profetiën, 9° het altijd durend bestaan der Christelijke godsdienst, 10° de leer, die van alles rekenschap geeft; 11° de heiligheid dezer wet; 12. de toestand der wereld."

Zoo meent Astié zich ter verdediging van zijn plan te *kunnen* beroepen op eenige aanwijzingen van Pascal zelf, waarin, volgens hem, nog wel eenige aarzeling blijkt omtrent de orde, waarin de bewijzen moeten gerangschikt worden; maar juist die aarzeling verbiedt hem aan den schrijver der „*Pensées*” een ander plan toe te schrijven, dat geheel in strijd is met den geest van zijn werk, terwijl zij het zijne aanbeveelt en begunstigt. Wij moeten evenwel hem het regt betwisten, om zich op de door hem aangehaalde noten van Pascal te beroepen, die blijkbaar het plan van het tweede deel zijner apologie schijnen te moeten aanwijzen. ¹⁾ Niet alleen ontdekken wij

¹⁾ Zeer te behartigen is hetgeen Rambert (t. a. p. t. I, p. 425) omtrent de noten van Pascal, die door Faugère en Astié in het hoofdstuk *Ordre* zijn opgenomen, zegt: „Les notes de Pascal, rangées par M. Faugère et par M. Astié dans le chapitre *Ordre*, sont peu nombreuses et généralement obscures. Il en est même quelques-unes dont je renonce à découvrir le sens. Pascal ne les avait écrites que pour lui; il n'y a rien d'étonnant si elles ne sont pas claires pour nous. Parmi celles qui se laissent comprendre, j'en trouve qui me démontrent que Pascal hésita longtemps sur la forme même qu'il devait adopter. Les unes parlent d'une série de lettres, d'autres indiquent une suite de dialogues, d'autres enfin mentionnent des chapitres. Rien dans ces notes n'établit que Pascal ait choisi entre ces formes diverses. Cela seul m'avertit qu'il ne faut pas en attendre grande chose pour l'éclaircissement de la pensée de Pascal. Si elles ont du prix, c'est bien plutôt parce qu'elles en révèlent les fluctuations.”

daarin geene sporen van eenige aarzeling omtrent de rangschikking der bewijzen, maar wij zien veeleer de eerste en de tweede vermelde noot in lijnregten strijd met elkander. Immers wordt in de eerste noot door Pascal de *zedeleer* op den voorgrond geplaatst, terwijl daarna de beschouwing en ontwikkeling der *leer* komt, en aan de uitwendige bewijzen, zooals de wonderen, profetiën en figuren eene laatste plaats voorbehouden wordt; in de tweede noot daarentegen, waarin de bewijzen door Pascal gerangschikt zijn, wordt Jezus Christus in de *vierde*, het Joodsche volk in de *zevende*, de leer, die van alles rekenschap geeft, d. w. z. de Christelijke leer in haar geheel ¹⁾ in de *tiende*, en eindelijk de heiligheid der Christelijke wet in de *elfde* plaats genoemd. Zoo ergens, dan mogen wij hier wel van strijd spreken, en schijnt ook al de eene plaats het plan van Astié te begunstigen, door de andere wordt het bepaald afgewezen ²⁾.

Bij dit tweetal plaatsen van Pascal, die het systeem van Astié niet schijnen te steunen, voegen wij nog een ander gewichtig *historisch* bezwaar, evenzeer ontleend aan de getuigenis van Pascal zelven omtrent het plan van zijn

¹⁾ Vgl. Rambert t. a. p. t. I, p. 426 note.

²⁾ Rambert aarzelt ook de eerste noot van Pascal, waarop Astié zich beroept, als voldoende bewijs te doen gelden. „La note” zegt hij, „sur laquelle M. Astié insiste surtout prête à plus d’une question. Que veulent dire ces mots laconiques: morale, doctrine, miracles, prophéties, figures? A quelle intention Pascal les a-t-il jetés sur le papier? Exprimant-ils la vraie pensée de Pascal? Est-ce l’indication de l’ordre qu’il suivra ou d’un ordre qu’il suppose possible? A quelle date remontent-ils? que signifie ce mot de morale? Le chapitre de la morale doit-il nécessairement comprendre celui de Jésus-Christ? Qu’y a-t-il enfin dans cette note, la moins explicite de toutes, qui lui donne le droit de passer avant toutes les autres?”

apologetisch geschrift, ons door Étienne Perier medege-
deeld, en waarop wij reeds hierboven gewezen hebben.
Met geen enkel woord spreekt Astié daarvan in zijne
Préface, en schijnt bevreesd te zijn daarop zijne aandacht
te vestigen. En geen wonder. Pascal toch wil, volgens
het verslag van Perier, uitgaan van de boeken van Mozes,
om *dan eerst* zich op Nieuw-Testamentisch terrein te be-
wegen, na het Oude te hebben overzien. Met deze on-
wraakbare getuigenis komt het voorgestelde plan van Astié
geenzins overeen, ja, het wordt er zelfs door veroordeeld.

Zoo blijkt het ons, dat het nieuwe plan reeds door de
getuigenissen van Pascal in geenen deele worden geregt-
vaardigd.

Maar daarover behoeven wij ons welligt niet zoo zeer te
bekommeren? Astié immers beweert, dat de schrijver der
„*Provinciales*” en „*Pensées*” zijn plan niet zou verworpen
hebben, *wilde hij althans niet in de grootste inconsequentie*
vervallen. Zoo doet hij dan een beroep op de logica van
Pascal. Maar hoe? De groote denker van Port-Royal zou,
indien hij het plan gevolgd had, ons door Étienne Périer
medegedeeld, het verwijt van inconsequentie verdienen!
Wij bewonderen den moed van Astié om zulk eene be-
wering te durven uiten; wat ons aangaat, wij aarzelen,
ons hierin aan zijne zijde te scharen, daar wij toch meenen,
dat de groote figuur van Pascal niet begrepen, ja zelfs
verminkt wordt, indien wij den weg volgen, dien hij ons
voorstelt. Zijn plan lijdt o. i. aan een gewigtig *logisch*
bezwaar.

Nadat Pascal, volgens Astié, den mensch had verne-
derd, door hem op zijne grootheid en zijne ellende te wij-

zen, zou hij hem den genadeslag hebben gegeven door hem tot de belijdenis te dwingen, dat hij gevallen is. Het eerste deel zou hiermede geëindigd zijn, en terstond daarop zou Pascal zijn tweede deel begonnen hebben, en den mensch in de persoon van Jezus Christus zijn Verlosser naar de Schrift doen aanschouwen. Zoo meent dus de Auteur van het nieuwe plan het eerste deel der apologie te moeten sluiten met het feit van 's menschen val, en het andere deel te openen met de beschouwing van Jezus Christus als den Heiland der wereld. Maar wij vreezen, dat daardoor in geenen deele de *overgang* van het eerste tot het tweede deel aangeduid wordt. Ieder zal het ons moeten toegeven, dat Astié veeleer een stouten sprong gewaagd heeft, waardoor hij den zondaar, die van zijne diepe ellende overtuigd is, terstond brengt aan de voeten van zijn Verlosser en Heiland. Juist hierin is het karakteristieke van het nieuwe voorgestelde plan der „*Pensées*” gelegen, dat daarin alle *overgang* wordt *gemist*.

Tot het maken van dien stouten sprong, waartoe deze schrijver ons dringt, worden wij bovendien door niets gedwongen. Waarom toch kan het eerste deel van Pascal's apologie niet eindigen, waar de mensch, tot het bewustzijn van zijne innerlijke tweespalt geleid, met angst het vonnis van een monster, een raadsel te zijn verbeidt, en de verpletterende woorden van den Apologeet verneemt: „Indien hij zich vernedert, dan verhoog ik hem; indien hij zich verhoogt, dan verneder ik hem?” Waarom nog eerst den genadeslag, de belijdenis van 's menschen val als slot van het eerste deel af te wachten? Het is gewis niet in den geest van Pascal. Uit de beschouwing der

menschelijke natuur in haar tegenwoordigen toestand ontwaart hij, dat de mensch behoeften heeft, die hij thans niet meer kan bevredigen, maar hij komt daardoor nog niet tot het feit van 's menschen val, waardoor de tegenstrijdigheid zijner natuur, zijne innerlijke tweespalt wordt verklaard. „Het denkbeeld van een val”, zegt zeer juist Rambert ¹⁾ „is eene godsdienstige gedachte, door het Evangelie gegeven, en kan, zonder twijfel, onmiddellijk op de menschelijke natuur toegepast worden, maar de mensch — Pascal althans moet het gelooven — is daartoe niet door eigen krachten gekomen. De *Christen* alleen heeft uit de tweespalt, de tegenstrijdigheid zijner natuur aanstonds afgeleid, dat hij gevallen is; het Evangelie heeft hem geleerd ze op die wijze te verklaren. Maar Pascal rigt zich niet tot den *Christen*; hij wil hem niet overtuigen die reeds overtuigd is; tot den *ongeloovige*, spreekt hij, en wil hem tot geloof verpligten. In die onderstelling, die Pascal zeker aanneemt, kan hij *niet zonder overgang* van het denkbeeld van 's menschen innerlijke tweespalt tot dat van zijn val komen. Van het een tot het ander is de weg lang, moeilijk; men moet over beiden een brug slaan, en het is juist op deze brug, waarop Pascal den beslissenden strijd moet voeren. De tegenstrijdigheden van den mensch, ziedaar het raadsel; de val, ziedaar de Christelijke oplossing daarvan; maar de oplossing van het raadsel zou niet heimelijk (*subrepticement*) in het raadsel zelf opgenomen zijn geworden, onder den naam of bij wijze van genadeslag. Het werk van Pascal en van de

¹⁾ t. a. p. I, p. 428 en 429.

geheele apologie zou bijzonder gemakkelijk worden gemaakt, indien het geoorloofd ware, het antwoord in de vraag te leggen. Maar de logica verwerpt die bedriegelijke en gemakkelijke handelwijze met allen nadruk”

En bovendien, wanneer wij het nieuwe plan van Astié volgen, zouden wij Pascal iets laten zeggen, waartoe hij geenzins gerechtigd is. Volgens hem toch zou Pascal deze beide stellingen: „de mensch is gevallen,” en „er is een Verlosser” tegenover elkander geplaatst hebben, zonder tusschen die beide heterogene stellingen een geschikten en noodigen overgang gemaakt te hebben. Uit den val van den mensch kunnen en mogen wij even weinig de noodzakelijkheid of het bestaan van een Verlosser aannemen, als dat er, wanneer iemand in het water valt, dan juist een ander is, die hem er uithaalt. Wij herhalen hetgeen wij reeds boven zeiden: het is een stoute sprong, dien Astié Pascal laat wagen, waartoe wij door niets gedrongen werden. Integendeel, uit het verslag van Perier blijkt duidelijk, dat Pascal een anderen en meer geleidelijken weg heeft bewandeld. Groot mathematicus en diep denker als hij was, zou hij het onlogische plan van Astié zeker verworpen hebben.

Astié beweert verder, dat de *schrijver* der „*Provinciales*” en der „*Pensées*” zeker zijn plan zou hebben aangenomen; hij doet alzoo een beroep op het oratorisch genie van Pascal. Ook in dit opzicht kunnen wij ons niet aan zijne zijde scharen; het is evenzeer uit een *aesthetisch* oogpunt, dat wij ons tegen hem verklaren moeten.

Pascal zou, volgens Astié, terwijl hij het zedelijk bewijs (la preuve morale) ontvouwt, en in al zijne kracht

kracht doet uitkomen, onmogelijk eene noodwendig koude en rustige beschouwing over het Joodsche volk, de openbaring, de profetiën, de wonderen er tusschen ingelascht hebben; hij zou daardoor het slagveld verlaten, na de heerlijkste overwinning te hebben behaald, om zijne toevlugt te nemen tot de zware wapenrusting der gewone Apologeten, in plaats van met het scherp snijdend zwaard, dat in zijne hand was, zijne vijanden aan den voet van 's Heeren kruis te brengen. Of Astié wel regt heeft, zulk eene bevestiging te uiten, betwijfelen wij zeer. Op onze beurt vragen wij: wanneer Pascal den gevallen zondaar, van zijne diepe ellende bewust, terstond voor het aangezicht en aan den voet van den Vlekkeloos-reine brengt, en *daarna eerst* hem op het Joodsche volk, de profetiën, wonderen, enz. wijst, — zou zulk eene wijze van bewijsvoering wel kracht hebben en niet kwalijk geplaast zijn? Ook als Apologeet des Christendoms toch vertoont Pascal ons zijn hoog *dramatisch* karakter. Zijne apologie des Christelijken geloofs is, evenals zijne bestrijding der Jezuiten, een drama, hetgeen wij vooral bij de beschouwing en beoordeeling van zijn apologetisch systeem niet mogen vergeten. Hij stelt ons een mensch voor oogen, die omtrent God en godsdienst en ook ten aanzien van zich zelve geheel onverschillig is; hij brengt hem voor eene schilderij, waarop zijn tegenwoordige toestand afgemaald wordt, en die hem tot zelfonderzoek dringt; de mensch ontdekt zijne innerlijke tweespalt, onoplosbare tegenstrijdigheden in zijne natuur. Terwijl hij nu niet meer onverschillig kan zijn en blijven, verlangt hij te weten, van waar hij komt, en waarheen hij gaat. Pascal geleidt hem

daartoe overal rond langs de vele kronkelpaden der wijsgeeren en godsdiensten van alle tijden; hij wijst hem op een ontzaggeijk tal ruïnen; het wordt al donkerder en donkerder op zijn weg; geen enkelen lichtstraal ontdekt zijn oog meer. De Apologeet doet hem nu niet *terstond* het schitterend licht der Zon aanschouwen, dat zijn oog nog niet verdragen, en zijn hart nog niet met vreugde begroeten kan. In tegendeel, Pascal brengt den mensch eerst tot de vaste overtuiging, dat in en rondom hem alles verward, geheimzinnig, duister is; heft dan *langzamerhand* die dikke duisternis voor hem op, en, in plaats van hem bij het verblindend licht der Zon te brengen, vestigt hij zijne aandacht op een *lichtstraal*, dien zijn oog niet ontdekt heeft; daaraan wijdt hij al zijne opmerkzaamheid, daarvan verwacht hij licht voor zijn ontrust hart, daarop is zijne verwachting gebouwd. En inderdaad het wordt voor zijn oog al helderder en helderder; zijne twijfelingen wijken allengs, vele zijner vragen worden niet onbeantwoord gelaten. Het licht, dat aanvankelijk slechts dat van eene onzichtbare star was, is langzamerhand voor hem dat eener heldere middagzon geworden. . . .

Zoo zien wij dat de geheele apologie van Pascal, volgens Perier, een drama vormt ¹⁾. Bij het nieuwe plan

¹⁾ Zeer schoon zegt Rambert (t. a. p. t. I. p. 432): „C'est tout un drame. Comme les grands orateurs, Pascal, qui méprisait la poésie, est poète. L'enchaînement logique le plus serré va lui fournir la matière d'une sorte de tragédie, et d'une tragédie saisissante, car c'est la destinée de l'homme qui s'y joue sous nos yeux, et c'est au Calvaire que nous conduira le dénouement. Il y a dans Pascal quelque chose de Descartes et quelque chose de Shakespeare.”

van Astié evenwel missen wij dat dramatische karakter geheel. De mensch wordt na de bekentenis van zijn *val terstond* gebragt bij het schitterend licht der Zon, en *daarna* gewezen op nog zoovele andere kleine starren, die hem nog vreemd en onbekend zijn. Maar wij vragen met Lambert: „waar het doel is bereikt, waar de Zon ons is getoond, waar de kracht van het inwendig bewijs al de twijfelingen verstrooid heeft, waartoe dienen dan nog die nieuwe en onzekere lichten, die verdwijnen bij de groote star? waartoe al die overtollige bewijzen? waartoe, na het afdoend bewijs, nog bewijzen, die, daar zij betwistbaar zijn, slechts dienen om de gevestigde overtuiging te schokken? Het geweten heeft zijne krachtige stem doen hooren Tot welk orakel wendt gij u nog? welk profeet zal waardig zijn daarna te spreken”? ¹⁾ In waarheid, wanneer wij het plan van Astié volgen, dan vreezen wij gelijk te zijn aan iemand, die ons een diepen afgrond toont, en daarna op den top van een berg brengt, er een schitterend vuur ontsteekt, dat zijn licht over velden en heuvelen verspreidt, om het dan, waar wij van de berg-hoogte afklimmen, langzamerhand uit te dooven; of nog liever, wij denken aan een vuurwerk, waarbij aan het begin eenige donderende schoten vernomen worden, in het midden eene schitterende zon wordt ontstoken, om daarna met eenige onbeduidende vuurpijlen te eindigen.

Het is alzoo openbaar, dat het voorgestelde plan van Astié niet voldoet aan de eischen der aesthetica noch aan

1) t. a. p. t. l. p. 433.

die der logica, en evenmin zich door de getuigenissen van Pascal zelven laat regtvaardigen.

Er is nog meer, dat ons doet huiveren om ons aan de zijde van Astié te scharen. Daardoor toch meenen wij geen voldoende regt te laten wedervaren aan de *historische* bewijzen, waaraan door Pascal bepaalde waarde is toegekend geworden. Astié wil ze aan het einde van het apologetisch geschrift geplaatst hebben. Of hij zulks gedaan heeft uit weinige sympathie met die zoogenaamde historische bewijzen, dan wel als een van de vertegenwoordigers eener apologetische school, die met kennelijke terzijdestelling dier bewijzen zich bepaald houdt aan het inwendig bewijs, dat zich vooral rigt tot het geweten, beslissen wij thans niet ¹⁾. Wij merken hier alleen op, dat volgens

¹⁾ Het is opmerkelijk, dat Astié nog al aanhang gevonden heeft. Na de uitgave zijner *Pensées* verscheen er in November 1857, in de *Revue Chrétienne*, p. 656. onder redactie van de Pressensé, eene lofredé van Vulliemin onder den titel: *Pascal. Édition Astié*. Hij eindigt haar met de bewering dat, zoo de geleerde Vinet de editie van Astié gekend had, hij zeker zou uitgeroepen hebben: „*Pascal, mon Pascal m'a été rendu*”, terwijl hij, op andere uitgaven lettende, daarvan zou hebben getuigd: „*On m'a pris mon Pascal*”. Of Vinet zulks gezegd zou hebben, betwijfelen wij zeer; zijne *Études sur Pascal* geven ons tot zulk eene stoute bewering volstrekt geen regt.

Rambert zegt, dat de uitgave van Astié een manifest schijnt te zijn van eene apologetische school, die dagelijks groote vorderingen maakt, en vele, ook beroemde vertegenwoordigers telt, die Pascal als hun voorganger beschouwen. Welligt is het van belang Pascal aan de eene of andere school te verbinden, maar de onwraakbare regten der historie staan bij ons op den voorgrond, en daarnaar hebben wij allereerst te vragen. Met gemelden schrijver vereenigen wij ons geheel, als hij zegt: „Si Schleiermacher, Si Vinet, si M. Charles Secretan, si M. Astié descendant de Pascal, tant mieux; ils seront dans ce cas d'un bon lignage.

zijn plan aan de ontwikkeling dier bewijzen eene sobere plaats wordt gegund, en zij zelve niet tot hun regt komen. Zoo o. a. is hetgeen Pascal ontrent het Joodsche volk zegt, in geen en deele van belang ontbloot, maar door de plaatsing daarvan in het plan van Astié verliest het grootendeels zijne waarde. En bovendien, door de voorgestelde methode lijdt het einde van het apologetisch geschrift van Pascal grootelijks schade. Het zou toch op eene wijze eindigen, die bij ons althans groote bevreemding moet baren. In plaats van een krachtig en zegevierend slot, zou het aan het einde eene dorre ontwikkeling bevatten van zaken, die, vergeleken met hetgeen er voorafgegaan is, voor den lezer van geen groot belang meer kunnen zijn. Zulks is in strijd met den geest van Pascal, gelijk wij dien uit de „*Provinciales*” hebben leeren kennen. Elk dier brieven is een krachtig protest tegen het voorgestelde gevoelen van Astié.

Zoo worden wij dan door al het gezegde gedrongen om het nieuwe plan te verwerpen, terwijl wij, zoo lang er nog geen ánder en beter voorgesteld wordt, aan het plan der apologie, door Étienne Perier aan Pascal toegeschre-

Mais, avant toutes choses, respectons Pascal: n'altérons pas cette grande figure. Refusons pour lui l'honneur d'une pareille postérité, s'il faut, pour qu'il l'obtienne, mêler à son sang quelques gouttes d'un sang étranger". (t. a. p. p. 424.) Ook Sainte-Beuve, die, gelijk wij boven met een enkel woord aanwezen, het verslag van Étienne Perier in al zijne hooge waarde heeft in het licht gesteld, verklaart zich met nadruk tegen Astié. „Pascal", zegt hij, „certes n'eût *point* procédé de la sorte, et l'entretien célèbre qui nous a été transmis, et dans le quel il exposa devant quelques amis le plan et la matière de son ouvrage, nous montre que ce plan était différent". (t. a. p. t. III. p. 613 en verv.)

ven, met Sainte-Beuve, e. a. de voorkeur blijven geven. Het verslag van Périer zal voor ons de Ariadne-draad zijn in het labyrinth der onsterfelijke „*Pensées*.”

   2.

De Apologie van Pascal.

Hebben wij in de vorige   . uitvoerig aangewezen, welk plan eener apologie wij aan Pascal meenen te moeten toeschrijven, wij gaau thans zijne apologie zelve overzien. Daartoe meenen wij best te doen haar in vijf deelen te splitsen: 1  de inleiding; 2  over den tegenwoordigen toestand des menschen; 3  over de wijsgeeren en godsdiensten der volken; 4  over het Oude Testament; 5  over het Nieuwe Testament.

1 . Eene inleiding gaat de ontwikkeling der apologie vooraf. Pascal handelt eerst over de bewijzen, die op den menschelijken geest den meesten indruk maken, en het meest geschikt zijn om hem te overtuigen. Zijn doel is: aan te toonen dat de Christelijke godsdienst even zoveel bewijzen heeft van evidente zekerheid als de andere zaken, die in de wereld voor onbetwistbaar worden gehouden. En welke zijn nu die bewijzen? Zijn het metaphysische, wiskunstige bewijzen of die, welke ontleend worden aan de beschouwing van de werken der natuur? Pascal gelooft het niet. Zij zijn volgens hem niet krachtig genoeg, en zij bevredigen het menschelijk hart niet op

voldoende wijze. Hij sluit ze evenwel niet uit; evenmin miskent hij ze, maar hij beschouwt ze als nutteloos en ongeschikt voor het groote doel, dat hij zich voorstelt. „Ik zal het *hier* (d. i. in deze apologie) niet ondernemen,” zegt hij ¹⁾ „om door natuurlijke gronden (*raisons naturelles*) het bestaan van God, of de Drieënhed, of de onsterfelijkheid der ziel, of iets van dien aard te bewijzen, niet alleen omdat ik mij niet sterk genoeg voel, om in de natuur gronden te vinden, waardoor *verharde atheïsten* overtuigd kunnen worden, maar ook omdat die kennis zonder Jezus Christus *onnuttig en onvruchtbaar is*. Wanneer een mensch hiervan overtuigd ware, dat de evenredigheden der getallen (*proportions des nombres*) onstoffelijke, eeuwige waarheden zijn, en van eene eerste oorspronkelijke waarheid afhangen, waarin zij gegrond zijn, en die men *God* noemt, *zoo meen ik, dat hij voor zijne zaligheid nog weinig gewonnen zal hebben*.” De bekeering, de zaligheid, ziedaar het eenige doel, dat Pascal zich voorstelt. Hij wil daartoe zich niet van de metaphysische bewijzen bedienen; hij acht ze niet verwerpelijk, wanneer zij op hun tijd goed gebruikt worden; maar ieder wordt er niet door getroffen en overtuigd, en voor degenen zelfs, voor wie zij krachtig zijn, zijn zij het nog alléén gedurende de bewijsvoering zelve; want een uur daarna weten zij niet, wat daarvan te zeggen en te gelooven, en vreezen zij bedrogen te zijn geworden, zoodat zij altijd wêr op nieuw moeten beginnen. Die bewijzen kunnen, volgens hem, ons ook slechts brengen tot eene speculatieve kennis van

¹⁾ Faugère, *Pensées, Fragm.* etc. t. II. p. 115.

God; en Hem *op die wijze* te kennen, is Hem *niet* te kennen.

Pascal wil zich evenmin bedienen van die bewijzen, welke ontleend zijn aan de werken der natuur; hij eerbiedigt ze daarom, omdat zij door de Heilige Schrift geheiligd en met de rede overeenkomstig zijn; maar reeds bij ervaring weet hij, dat niets de menschen meer afschrikt, en hun de hoop ontnemt om de waarheid te vinden, dan de bewering, dat men hen overtuigen zal door die soorten van bewijzen, waartegen zij zich zoo dikwijls hebben verzet; en dat de verharding van hun hart hen doof heeft gemaakt voor die stem der natuur ¹⁾.

Maar welke zijn dan volgens onzen Apologeet de bewijzen, die het best op den geest en het hart der menschen werken, en die hunne handelingen bepalen en beperken? Het zijn vooral *zedekundige* en *historische* gronden. Langs dien weg worden begrippen verkregen, die door allen als onbetwistbaar worden erkend en aangenomen: zoo bv. dat er een slag bij Leipzig is geleverd, dat Napoleon naar het eiland St. Helena is verbannen geworden, dat Nederland eens met België vereenigd was, enz. Niemand is zoo dwaas daaraan te twijfelen; men is altijd gerust, wanneer men langs dien weg tot kennis is geraakt. Het zijn die twee soorten van bewijzen, waarop Pascal zich beroepen wil. De zedekundige bewijzen staan bij hem op den voorgrond; hij wil zich rigten tot den mensch, zooals hij werkelijk is; hij wenscht hem in

¹⁾ Verg. Faugère, *Lettres*, Opusc. etc. p. 48.

zijn geheel te beschouwen; hij rigt zich niet, gelijk wij reeds vroeger aantoonde, tot het verstand alléén, of tot het gemoed alléén, of ook tot den wil alléén; op al de vermogens van den mensch werkt hij; hij spreekt tot het verstand, maar zonder uitsluiting van al de andere vermogens ¹⁾. Het verstand moet verlicht worden, maar het hart te bewegen en voor de waarheid te openen, moet aan een ander overgelaten worden ²⁾. „Diegenen, aan wie God door het gevoel des harten (par sentiment du coeur) de godsdienst geschonken heeft, zijn wel gelukkig en waarlijk overtuigd; maar dengenen, welke haar niet alzoo bezitten, kunnen wij haar slechts door redeneering, door ontwikkeling der gronden (par raisonnement) mededeelen, in de verwachting dat God zelf hun daarna haar in het hart schenkt; zonder dat is het geloof onnuttig voor de zaligheid” ³⁾.

¹⁾ „Le coeur a ses raisons, que la raison ne connaît point: on le sait en mille choses”. „Le coeur a son ordre, l'esprit a le sien, qui est par principes et démonstrations. Le coeur en a un autre. . . . Jésus-Christ, Saint Paul ont l'ordre de charité, non de l'esprit; car ils voulaient échauffer, non instruire. Saint Augustin de même. Cet ordre consiste principalement à la digression sur chaque point qui a rapport à la fin, pour la montrer toujours”. (Faugère, *Pensées, Fragm.* etc. t. II, p. 174, 265.)

²⁾ Sainte-Beuve zegt (t. a. p. t. III, p. 353) zeer juist: „Il parle à la raison, sachant bien que c'est à un autre que l'homme de toucher le coeur, mais il tâche d'ouvrir et tourner cette raison de l'homme, de telle sorte que le rayon d'en haut qui doit venir au coeur n'ait plus qu'à passer par cette ouverture bien ménagée; ouverture dont le divin rayon, sans doute, n'a pas besoin s'il veut être invincible, dont pourtant il se sert volontiers s'il la trouve, et que souvent il attend”.

³⁾ Faugère, *Pensées, Fragments*, etc. t. II, p. 352.

Ziedaar de beginselen, welke Pascal aan het hoofd van zijn apologetisch geschrift, volgens het plan door hem zelfven opgegeven, wil geplaatst hebben.

2°. Na deze inleiding begint Pascal zijne beschouwing en schildering van *den mensch in zijn tegenwoordigen toestand*. Nu eens zal hij hem voor ons oog doen verschijnen als den koning der schepping, dan als den ellendigste onder de ellendige schepselen; nu eens zal hij hem den scepter over het heelal doen voeren, dan weder in het stof nederbuigen: het is beurtelings zijne *ellende* en *grootheid*, waarop de Apologeet hem wijzen wil.

Met eene schets van zijne *ellende* vangt hij aan. Evenals eene rivier, die uit het gebergte ontspringt, en zich in den onmetelijken oceaan ontlast, zoo heeft ook 's menschen ellende eene drieledige bron, waaruit zij ontstaat, om zich vervolgens door duizende wegen te verbreiden over heel de zondige menschheid. Bij eene naauwkeurige waarneming toch heeft de mensch diep gevoelde behoeften, waaraan hij in geenen deele kan voldoen, en juist uit de aanwezigheid dier onbevredigde behoeften ontstaat zijne ellende. Het is *a. eene behoefte naar waarheid*, *b. eene behoefte naar geluk*, *c. eene behoefte naar regtvaardigheid*.

a. Ieder mensch dorst naar *waarheid*, maar hij kan dien dorst niet bevredigen. Pascal staaft dit door een beroep op de *zedelijke* wereld, waarin hij leeft, en op de *zinnelijke* wereld, die hem omgeeft.

Er bestaat bij den mensch een onafgebroken tweestrijd tusschen het verstand en den wil, die onophoudelijk tegen elkander indruischen. „De mensch, zonder de genade, is niets dan een voorwerp vol van onuitwischbare dwalingen.

Niets toont hem de waarheid aan; alles misleidt hem. De twee beginselen der waarheid, de rede en de zinnen, behalve dat zij dikwerf niet opregt zijn, misleiden wederkeerig de eene de andere. De zinnen bedriegen de rede door valsche schijnbaarheden; en diezelfde misleiding, welke zij haar veroorzaken, ontvangen zij op hunne beurt van deze. Zij wreekt zich daarvoor: de driften der ziel verwarren de zinnen, en maken er kwellende indrukken op: zij liegen en bedriegen zich zelve om strijd" ¹⁾).

De mensch heeft daarbij slechts heterogene vermogens, die, verre van elkander te helpen of te steunen, voortdurend met elkander in strijd zijn. Door ieder dier vermogens wordt hij schier geheel beheerscht, en hij weet niet meer, waarheen zich te wenden. Hij is een speelbal der „*puissances trompeuses*,” d. w. z. verschillende in- of uitwendige oorzaken van dwaling of illusie werken op zijn verstand, en benevelen min of meer zijn oordeel ²⁾).

Pascal noemt allereerst de *inbeelding* (imagination) als eene hinderpaal voor den mensch om de waarheid volkomen te kennen, daar zij als het ware eene scheiding maakt tusschen den mensch en de waarheid. „Die leermeesteres der dwaling en valschheid is daarom zooveel te bedriegelijker, omdat zij het niet altijd is; want zij zoude

¹⁾ Faugère, *Pensées*, *Fragm.* t. II. p. 47.

²⁾ „Par *Puissances trompeuses*”, zegt Faugère, (t. a. p. t. II, p. 46) „il faut entendre toutes les causes d'erreur ou d'illusion, intérieures ou extérieures, qui agissent sur la raison et troublent plus ou moins le jugement”.

een onfeilbare regel der waarheid zijn, zoo zij een onfeilbare regel der dwaling ware. Doch, daar zij den meesten tijd valsch is, geeft zij in het geheel geen blijk harer hoedanigheid, en drukt hetzelfde merk op het ware als op het valsche" ¹⁾. Over onwijken zoowel als over wijzen heerscht de verbeelding; niemand kan zich aan hare heerschappij of aan hare wetten onttrekken; zelfs de grootste wijsgeer der wereld zal zich door zijne verbeelding laten medeslepen, en niet over een diepen afgrond durven gaan langs een pad, dat breeder is, dan hij, om op zijne gewone wijze te gaan, noodig heeft, hoewel zijne rede hem van zijne veiligheid overtuigt. De verbeelding bederft ons oordeel, want zij doet ons oordeelen niet naar den aard en het wezen der dingen, maar naar de wisselende en tegenstrijdige indrukken. Als vijandin der rede, is zij zonder ophouden met haar in strijd, behaalt zij over haar de zege, overheerscht haar, terwijl zij in ons haar rijk vestigt, en eene tweede natuur schept; zij heeft de gave om de menschen te overtuigen en te overreden, en de meeningen der wereld te leiden en naar hare grillen te rigten ²⁾. Al onze zeden, gewoonten en gebruiken zoowel als onze maatschappelijke instellingen getuigen van hare onweerstaanbare heerschappij. „De verbeelding beslist over alles; zij schept de schoonheid, de gerechtigheid en het geluk, waarop de wereld prijs stelt. Ik las zoo gaarne dat Italiaansche boek, waarvan mij slechts de titel is bijgebleven, die in waardij tegen vele boeken opweegt:

¹⁾ Faugère t. a. p. t. II, p. 47.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 48, 49.

Della opinione, regina del mondo. Ik haal het aan, zonder het te kennen" ¹⁾). „Onze magistraten hebben dit geheim goed doorgrond; hunne afstekende roodkleurige kleederen met bont omzoomd, waarin zij zich wikkelden, de gerechtszalen, waarin het regt werd gehandhaafd, die uiterlijke dingen waren voor alles noodzakelijk; zoo de geneesheeren geene tabbaarden, de geleerden geene barretten hadden gedragen, zij zouden de wereld niet gefopt hebben. Slechts de krijgsman heeft zich in zijne ware gedaante vertoond, eene zelfstandiger partij gekozen: deze hebben door magt weten te veroveren, gene door list. Indien de magistraten de ware gerechtigheid hadden, indien de geneesheeren de ware geneeskunde hadden, zij zouden geene barretten behoeven: de verhevenheid dier wetenschappen zou op zich zelve eerwaardig genoeg zijn" ²⁾).

Niet alleen is de mensch het slagtoffer van zijne verbeelding, en is deze fantasie, die hem naar alles, behalve naar het, eene noodige heentrekt, zijne grootste ellende, maar hetgeen den mensch evenzeer ongeschikt maakt om tot de waarheid te komen, en tusschen beiden een scheidsmuur daartelt, zijn ook de krachtige indrukken, die het oude op ons maakt, en de overdreven liefde, die wij hebben voor al wat nieuw is ³⁾). Het zijn twee klippen, tusschen welke niemand het juiste midden kan houden, dat noodig is om tot waarheid te komen; evenals de Scylla en Charybdis der Ouden zijn zij gevaarlijk voor alle rei-

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 52.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 50, 51.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 52.

zigers op de zee des levens. Daardoor blijven oude dwalingen en meeningen bestaan niet alleen, maar worden ook nieuwe ingevoerd en gretig aangenomen ¹⁾.

Vervolgens is ook de toestand, waarin de menschen zich vaak bevinden, eene bron van dwaling; wij bedoelen hunne zware en geringe ziekten en krankheden, die nadeelig werken op hun verstand en wil; de zoo menigvuldige afleidingen, die, hoe gering ook, toch het oordeel kunnen benevelen ²⁾. Bovenal komt hier in aanmerking het eigenbelang van den mensch, door Pascal „een verwonderlijk geschikt werktuig” genoemd, „om ons op eene aangename wijze de oogen er mede uit te boren” ³⁾; daardoor is het zelfs voor den regtvaardigsten mensch ter wereld ongeoorloofd, regter te zijn in zijne eigene zaak. Bij dit alles komt nog, als een der hoofdeigenschappen van den mensch, zijne *eigenliefde*. Wat hiervan te zeggen? Enkel en alleen zich tot zich zelven te bepalen, zich zelven slechts te beminnen, zich zelven als het voorwerp zijner beschouwingen te maken, — ziedaar het wezen der eigenliefde. Zij maakt den mensch hoogmoedig en trotsch; hij wil daardoor groot worden ondanks zijne nietigheid, gelukkig, terwijl hij zich ellendig gevoelt, volmaakt met zijne ondeugden, geëerd en geliefd door de menschen niet-tegenstaande zijne gebreken. Dan haat hij de waarheid, die zijn toestand in het ware licht plaatst, en hem overtuigt van zijne zonden, en, daar hij haar niet kan ver-

¹⁾ Vgl. hierbij Astié in de *Revue Chrétienne*, 1854, p. 349.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 53, 54.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 53.

nietigen, zoekt hij haar, zooveel het in zijn vermogen ligt, te niet te doen, en weg te denken in zijne gedachten en in die van anderen; hij wil zijne gebreken verbergen zoowel voor anderen als voor zich zelven, en evenmin kan hij het dulden, dat men ze hem aanwijst of zelfopmerkt. Zoo vermeedert hij nog, die reeds zoo zwak en zoo elendig van nature is, zijne ellende en zwakheid door zijn wil ¹⁾.

Ziedaar in breede trekken aangewezen, wat in de *zedelijke* wereld, volgens Pascal, den mensch belet om tot de waarheid te komen. Staafte alzoo een blik op den mensch op zich zelven beschouwd de stelling, dat hij onmogelijk zijne behoefte naar waarheid bevredigen kan, die onmagt wordt ten anderen bewezen, wanneer Pascal hem plaatst tegenover de *zinnelijke* wereld, het universum, dat hem omringt.

Omgeven door zooveel bedriegelijke magten, misleid door zoovele oorzaken van dwaling, ondervindt de mensch een strijd in het bewustzijn, dat zich bij hem opdoet, met betrekking tot de wereld, en ziet hij oneindigheid boven zich en oneindigheid onder zijne voeten. Wat is de mensch tegenover den Oneindige? Wat is hij tegenover dat zichtbaar geheel, dat niets dan een enge kerker is, waarin hij zich beweegt; niets dan een verdwijnende stip in het onmetelijk aantal werelden, waarvan elk haar eigen firmament, hare planeten en hare stof bezit? „Alles, wat wij van de wereld aanschouwen, is niets dan een onmerkbare trek op den uitgestrekten boezem der natuur.

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, 56—60.

Geen denkbeeld komt de uitgebreidheid harer ruimten nabij. Hoezeer wij ook onze bevattingen doen opzwellen, wij brengen niets dan ondeeltjes voort, in verhouding tot het wezen der dingen. Dit is eene oneindige sfeer, wier middelpunt overal, wier omtrek nergens is."

„Wat is de mensch dan eigenlijk te midden der natuur? Een stip in de eeuwigheid, een alles tegenover het nietige; een midden tusschen niets en alles. Oneindig verwijderd van het begrijpen der uitersten, is het einde der dingen en hun beginsel voor hem geheel verborgen als een ondoordringbaar geheim; hij is even onbekwaam het nietige te erkennen, waaruit hij is voortgebragt, als het oneindige, waartoe hij wederkeert. Ziedaar onze waarachtige toestand! Dit is ons ongeluk, dat wij onbekwaam zijn, *iets zekers te weten*, en toch niet gezegd kunnen worden *niets te weten*. Wij dobberen op een zeer uitgebreid midden, altijd onzeker en vlottende tusschen de onkunde en kennis; en als wij denken eenig voorwerp ergens te verkrijgen en ons daaraan vast te klemmen, ontscheurt het zich aan ons, en vlugt het met eene eeuwige vlugt; niets kan het tegenhouden. Dit is onze natuurlijke toestand, en echter het meest strijdig met onze geneigtheid. Wij branden van verlangen, een zekeren en vasten grond te vinden, op welken wij een toren kunnen bouwen, die zich tot aan de oneindigheid verheft. Maar geheel ons gebouw stort krakende in een, en de aarde verzwelgt het in hare diepten" ¹⁾.

b. Kan de mensch alzoo zijn dorst naar waarheid niet

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 64—66, 71.

bevredigen, hij is misschien *gelukkig* te midden zijner onkunde. Dit ontkent Pascal op stellige wijze. In het genot, in de veelvuldige afleidingen, in de *verstrooiing* (divertissement) vinden de menschen hun geluk, maar daarin juist ziet Pascal een schitterend bewijs voor hun ongeluk. „Indien onze toestand waarlijk gelukkig ware, moest men ons niet aftrekken van er aan te denken” ¹⁾. Zegt men nu, dat het toch gelukkig is verblijd en verheugd te kunnen worden door de verstrooiing, volgens Pascal, verwijdt de verstrooiing ons niet alleen van het ware geluk door ons verdriet te verbannen, dat ons drong haar te zoeken, maar zij is ook eene zaak, die van buiten komt, alzoo afhankelijk is, en daarom door duizende omstandigheden en zaken kan worden verstoord, die de onoverkomelijkste droefenissen en smarten veroorzaken. „Wie niet de ijdelheid der wereld erkent, moet zelf zeer ijdel zijn. Wie zal haar ook niet erkennen, de jonge lieden uitgezonderd, die geheel in een roes, in verstrooiing leven, en op de toekomst hopen? Verbiedt hun de verstrooiing, en gij zult hen van verdriet zien verkwijnen; zij voelen alsdan hunne nietigheid zonder haar te kennen; want dat mag zeer ongelukkig heeten, in eene onverdragelijke treurigheid zich te bevinden, zoodra men tot zelfbeschouwing gedwongen is en zich niet mag verstrooijen” ²⁾.

Kennis van zich zelve is voor den mensch noodzakelijk; daartoe moet hij zich zelve naauwlettend beschou-

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 42.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 41.

wen; maar hij kan niet bij zich zelven blijven stilstaan om de geheimen van zijn wezen waar te nemen en te doorgronden. Wie hij ook zijn moge, van wat rang of stand, groot of gering, rijk of arm, de mensch heeft een altoosdurende behoefte aan verstrooiing, die hem altijd buiten zich zelven voert, en zijne persoonlijkheid doet vergeten of verwaarloozen. „Alle ongeluk der menschen ontstaat uit één enkele oorzaak: zij weten niet rustig en bedaard op dezelfde plek te blijven” ¹⁾. Niemand maakt hierop eene uitzondering. Bij de vorsten zelfs nemen wij dit waar: niettegenstaande allerlei genietingen, die hen van alle zijden omringen, zijn zij ongelukkig, indien zij aan zich zelven denken, en het geluk van hun toestand bestaat juist daarin, dat zij omgeven zijn door duizende personen, die onophoudelijk pogingen in het werk stellen om hunne gedachten na den arbeid te verstrooijen, opdat zij altijd bezig zouden zijn, de smarten in hun leven worden verdoofd en verbannen, en het gevoel hunner ellende hen niet kwelle ²⁾. De groote staats-ambten worden daarom zoozeer begeerd, omdat zij even gemakkelijk de middelen verschaffen om zich te verstrooijen, als de koninklijke waardigheid. In de verstrooiing zijner gedachten en in het genot zoekt de mensch de zekerste troost voor zijn ongeluk, het voornaam en krachtig werkend geneesmiddel voor zijn lijden. „Het éénige, wat ons over ons ongeluk troost, is de verstrooiing, en toch is zij ons

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 82.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 32 en verv. 38, 39.

grootste onheil" ¹⁾. Op de verstrooiing is alles aangelegd; allen ontvlieden zich zelven, en zoeken daarin hun heil. Wil men hiervan een bewijs, de schrijver der „*Pensées*” beroept zich op het voorbeeld van iemand, die door het spel zijn verdriet tracht te verbannen. „Geef hem”, zegt hij, „elken morgen het geld, dat hij iederen dag kan winnen, onder voorwaarde van niet meer te spelen: gij zult hem ongelukkig maken. Misschien zegt men, dat hij het vermaak van het spel en niet de winst zoekt. Men doe hem dan spelen om niet, hij zal er niet warm bij worden, maar hij zal zich daar vervelen. Het is dan niet alleen het vermaak, wat hij zoekt: een vermaak, dat kwijnt en geen hartstogt opwekt, zal hem vervelen. Hij moet zich daarbij warm maken, en zich zelven prikkelen met de verbeelding, dat hij gelukkig zoude zijn, zoo hij datgene won, wat hij niet wilde, dat men hem schonk, onder voorwaarde van niet meer te spelen” ²⁾.

Ondanks dit alles stellen al de menschen zich dagelijks bloot aan deze Tantalus-straf ³⁾. Allen zoeken gelukkig te zijn; hoe verschillend de wegen, hoe uiteenlopend de middelen ook zijn, allen hebben slechts dat één doel voor oogen. In verschillende zaken en voorwerpen stellen zij het geluk, hetgeen een nieuw bewijs is van hunne ellende; het is de drijfveer van de handelingen van alle menschen, zelfs van hen, die zich ophangen. Evenwel gedurende een zoo groot aantal jaren

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 40.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 36.

³⁾ Astié, *Revue Chrétienne*, 1854, p. 350.

is er nog niemand, zonder het geloof, daarin geslaagd; allerwege hoort men klagten daaromtrent zoowel van vorsten als van onderdanen, van rijken en armen, van jongelingen en ouden van dagen, van geleerden en ongeleerden, in alle landen, ten allen tijde, in alle toestanden. Zulk eene ervaring, door alle eeuwen heen, zonder ophouden en zoo eenstemmig gegeven, zou ons toeh wel moeten overtuigd hebben van onze onmagt om door eigen krachten tot het ware geluk te komen. Maar niemand heeft zich nog laten ontmoedigen door hetgeen er met anderen is geschied; het geval toch, zoo beweert men altijd, is nooit volmaakt hetzelfde. En zoo zien wij ons bij ons herhaald pogen om tot het ware geluk te geraken, telkens en telkens teleurgesteld, en worden wij, van het eene ongeluk tot het andere, eindelijk gebragt aan den rand des grafs, dat het toppunt is van ons lijden ¹⁾. „Waar-aan herinnert ons dat verlangen en die onmagt anders, dan dat weleer de mensch een waarachtig geluk bezat, waarvan thans slechts nog de herinnering en iets ledigs is overgebleven, en dat hij te vergeefs tracht door al wat hem omgeeft aan te vullen, daar hij bij het verledene hulpe zoekt, die hem het tegenwoordige niet verschaft, waarin hij zich evenwel teleurgesteld ziet, dewijl de oneindige afgrond slechts door iets oneindigs en onveranderlijks, d. w. z. slechts door God zelven gevuld kan worden” ²⁾.

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 121, 122.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 122.

Onze dorst naar geluk zou slechts bevredigd kunnen worden door het hoogste goed. Maar wat is dat hoogste goed? Ziedaar eene vraag, die de mensch reeds sedert duizende jaren heeft gesteld aan al wat hem omgeeft, aan al de wezens der natuur, aan de ondeugd zoowel als aan de misdaad, zelfs aan den dood, en hij ontvangt daarop slechts dit antwoord: „Wij zijn het niet.” Dit hoogste goed zou niet een bijzonder voorwerp kunnen zijn, dat eenigen bezitten na de anderen er van te hebben ontrouwd, dat men heden vindt en morgen verliest, maar een eenig en algemeen voorwerp, onveranderlijk en oneindig tevens. Het is God alléén!

c. Zoo is dan de mensch onmagtig om tot de *waarheid* en tot het *ware geluk* te komen; evenmin gelukt het hem om zijne behoefte naar *gerechtigheid* te bevredigen.

Hoewel het woord ons bekend is, ontbreekt ons de zaak. De begrippen van regt en onregt zijn wel bewaard in het geweten der menschen, maar hoeveel ontbreekt er niet bij de toepassing daarvan in het werkelijke leven? Allerlei invloeden komen hier in aanmerking, de invloed van den tijd, van het volk, van het klimaat, van de mindere of meerdere beschaving des lands. Wat is gerechtigheid? „Men ziet bijkans geen regt of onregt, dat niet van hoedanigheid verandert, door van luchtstreek te wisselen. Drie graden poolshoogte keeren de geheele regtsgeleerdheid het onderste boven. Een middagcirkel beslist over de waarheid; na weinige jaren bezit veranderen de grondwetten. Het regt heeft zijne tijdperken. Aardige regtsgeleerdheid, welke door eene rivier of een berg beperkt

is! Waarheid aan deze zijde der Pyreneën, dwaling aan de overkant!" ¹⁾).

Het regt is ook eene zaak, die van de mode afhankelijk is; „even als de mode den smaak regelt, zoo regelt zij ook het regt.” „Regt is dat, wat bestaat; zoo zullen alle onze bestaande wetten zonder onderzoek noodwendig voor regtvaardig gehouden worden, dewijl zij bestaan.” ²⁾ Het regt is identisch met de magt; men is overeengekomen, dat het regt van den sterkste gelden zou, daar men wel gevoelt, dat men nimmer tot eenstemmigheid zou kunnen komen, wanneer men bepalen moest wat billijk en regtvaardig is, en dat er toch altijd eene minderheid zou zijn, die zich er tegen verklaart. De menschen onderwerpen zich aan deze wet van den sterkste, niet omdat zij het regt voor zich heeft — want dit wordt betwist — maar omdat men aan hare zijde de magt aantreft. „Het regt is aan tegenspraak onderworpen; het geweld wordt ligt en zonder weerspraak aangenomen.... Daar het niet geschieden kan, dat hetgeen regt is, ook kracht zou hebben, heeft men gemaakt, dat hetgeen sterk is, ook regt zou zijn”.... ³⁾. Vandaar de theorie van het despotisme: „Het is regt, dat men volgt wat regt is. Het is noodzakelijk dat hetgeen het sterkste is, wordt gevolgd. Het regt zonder het geweld is magteloos; het geweld zonder het regt is tyrannie.” Pascal voegt er deze merkwaardige woorden bij: „Daar men niet bewerken kan, dat

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 126.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 132; vgl. ook p. 130.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 134.

men gedwongen wordt aan het regt te gehoorzamen, zoo heeft men gemaakt, dat het regt is, aan het geweld gehoorzaam te zijn; daar men aan het regt geene magt verleen kan, heeft men aan het geweld het regt gegeven, opdat regt en geweld te zamen vereenigd zouden zijn, en de vrede, die het hoogste goed is, zou heerschen.” „Van daar komt het regt van het zwaard; want het zwaard geeft een werkelijk regt.” Van daar de ontkenning van het eigendomaregt en het huldigen van eene soort van communisme. „Dit is mijn hoek,” zeiden eens zekere arme kinderen; „dit is mijne plaats in de zon!” Ziedaar het begin en het beeld van de overheersching der geheele aarde. Zonder twijfel is de gelijkheid van goederen regtvaardig.” ¹⁾

Wij hebben, volgens Pascal, van nature geene wetenschap, geen begrip van het regt; in het tegenovergesteld geval „zou de magt der ware geregtigheid alle volken onderworpen hebben, en de wetgevers zouden, in plaats van het onveranderlijk regt, zich niet de fantasiën en invallen der Perzen en Duitschers tot voorbeeld genomen hebben.” ²⁾ Integendeel, er is geene enkele wet, die algemeen erkend en aangenomen wordt. „Diefstal, bloedschande, kinderen vadermoord, alles heeft zijne plaats onder de deugdzame daden gevonden.” ³⁾

Men wil bepalen, wat regt is, en men heeft gemeend, het in het volkenregt te zien, maar dit is bepaald be-

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 133 en verv.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 126.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 127.

lagchelijk. Met bittere ironie zegt Pascal hieromtrent ¹⁾: „kan iets zonderlinger zijn, dan dat een mensch het regt hebben zal mij te dooden, omdat hij aan de andere zijde van het water woont, en zijn vorst met den mijne oorlog voert, ofschoon ik met hem geen strijd heb?” — „Waarom doodt gij mij? Hoe! woont gij niet aan de andere zijde van het water? Mijn vriend, indien gij aan deze zijde woondet, zou ik een moordenaar zijn: het zou onregtvaardig zijn u op die wijze te dooden; maar omdat gij aan de andere zijde woont, ben ik een braaf man, en is zulks regtvaardig.”

Wat de maatschappelijke betrekkingen aangaat, men heeft tot nietige onderscheidingen de toevlugt moeten nemen om te bepalen, wat regt en verdienste is. „Hoe veel heeft men gedaan om de menschen te onderscheiden naar het uitwendige, veeleer dan naar zijne inwendige hoedanigheden! Wie van ons beiden zal voorgaan? Wie zal wijken? De minst bekwame? Maar ik ben even bekwaam als de ander. Men moet daarover strijden. Hij heeft vier lakkeijen, en ik heb er slechts één; het is duidelijk, men heeft het slechts uit te rekenen: ik moet wijken, en ik ben een dwaas, indien ik het betwist. Daardoor zijn wij in vrede, wat het grootste goed is” ²⁾.

Die willekeurige en altijd zeer betrekkelijke geregtigheid is onvermijdelijk. Het is gevaarlijk om aan het volk te zeggen, dat de wetten niet regtvaardig zijn; want het gehoorzaamt slechts, omdat het gelooft, dat zij regtvaardig

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 127, 392.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. I, p. 184.

zijn, en het komt daartegen op, zoodra men hun toont, dat zij niets waard zijn. „Daarom moet men hun ter zelfder tijd zeggen, dat men daarom moet gehoorzamen, omdat zij wetten zijn, evenals men gehoorzaam moet zijn jegens de overheden, niet omdat zij regtvaardig zijn, maar omdat zij overheden zijn. Zoo wordt daardoor ieder oproer vóórgekomen, indien men dat kan doen begrijpen; en dat is eigenlijk de bepaling van het regt” ¹⁾.

In dit geval nog bewaart men den vrede, maar dikwijls ten koste van de ware gerechtigheid. Dat men onophoudelijk tot dergelijke middelen in alle omstandigheden en toestanden des levens zijn toevlugt moet nemen: het is een bewijs, dat men de ware gerechtigheid niet algemeen en absoluut kan zien heerschen. En zoo kan dus deze derde behoefte onzer zedelijke natuur even weinig bevredigd worden als de twee vorige, waarvan wij reeds gewaagden.

„Ik heb”, zegt Pascal ²⁾, „langen tijd in de dwaling geleefd, dat er iets, dat op zich zelf goed en regtvaardig mogt heeten, bestond, maar ik heb mij zoo dikwijls bedrogen, ik heb zoo menige verandering gezien, dat ik eindigde met de erkenning, dat onze natuur niets is dan eene gedurige verandering” ³⁾; elke voortgang is niets dan een andere vorm van begoocheling ⁴⁾; de menschen zijn eigenlijk wijze dwazen, zoodat het een andere aard van

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 130, 131.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 129.

³⁾ „Que notre nature n'était qu'un continuel changement, et si je changeais, je confirmerais mon opinion.”

⁴⁾ „On ne fait que changer de fantaisie.” (Faugère, t. a. p. t. II, p. 88.)

dwaasheid zou zijn, er geen te wesen. „Wat is van dit standpunt der ondervinding bezien ons inwendig gevoel anders, dan een indruk van aangenomen meeningen, onze genegenheid anders dan gewoonte, onze geestdrift anders dan bijgeloof? ¹⁾ En zij zijn de grootste dwazen, die hun leven aan gevaar blootstellen, alsof zij van de waarheid waren bewust ²⁾. De deugden zelfs worden ondeugden als zij in uitersten vervallen” ³⁾.

Zoo heeft dan Pascal den mensch aandachtig gade geslagen, en ons achtereenvolgens gewezen op zijne drie-voudige behoefte, die hij in geen en deele kan bevredigen. Uit de niet-vervulling dier behoeften trekt Pascal het besluit, dat de mensch ellendig is. Of zou de mensch gelukkig zijn, die gedurende heel zijn leven zijne natuurlijke behoeften nooit bevredigd ziet? Is hij niet ellendig te noemen, die zijne dierbaarste verwachtingen ten prooi ziet aan de smarten en angsten van den twijfel? Wie kan zonder diepen weemoed en ernstig zuchten de onregtvaardigheden aanzien, die er dagelijks en zonder ophouden in de wereld worden bedreven? Waar is de gelukkige dezer wereld ⁴⁾? Salomo scheen de gelukkigste der menschen te zijn geweest, en desniettemin klaagt hij over de menschelijke ellende even welsprekend als Job, die de ongelukkigste mensch ter wereld was. Wij allen begeeren gelukkig te zijn; wij behelpen ons bij onzen brandenden dorst naar geluk en bij onze onmagt om daartoe

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 129, 181, 132.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 36.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. I, p. 184.

⁴⁾ Astié, *Revue Chrét.* 1854, p. 358.

te geraken, met al de voorwerpen, die ons omringen; maar zij ontsnappen ons weldra, en wij vervallen dan in dieper en grooter ellende, dan waarin wij reeds waren: immers, „het is iets vreeselijks te gevoelen, dat alles wat men bezit, voor het oog verdwijnt” ¹⁾.

De mensch weet niet, waar hij zich plaatsen moet. „Wij dorsten naar waarheid en vinden in ons slechts onzekerheid. Wij zoeken naar het geluk, en vinden slechts ellende en dood. Wij zijn niet in staat, om niet te dorsten naar waarheid en geluk, en wij zijn onbekwaam zoo wel voor kennis als voor geluk” ²⁾.

Wat den mensch volkomen ellendig maakt, het is, dat, wanneer hij tot zich zelve inkeert, na te vergeefs daarbuiten zijn geluk gezocht te hebben, hij dan het slagtoffer is van een inwendigen strijd tusschen zijne rede en zijne hartstogten. Altijd verdeeld *in* en in strijd *met* zich zelve, weet hij niet wat hij moet denken van zijne natuur, waarheen hij gaan en zich wenden moet, of hij moet opgaan of afdalen. „Die tweeheid van den mensch is zoo duidelijk, dat er gevonden worden, die meenen, dat wij twee zielen hebben: een eenvoudig wezen schijnt hun toe ongeschikt te zijn voor zulk eene verscheidenheid, voor eene matelooze verwaandheid bij eene vreeselijke zwakheid des harten” ³⁾.

Ziedaar de mensch met zijne onzekerheid en zijne ellende! Hiermede is intusschen het laatste woord der

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 80.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 88.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 79 en verv.

„*Pensées*” niet uitgesproken. Onze Apologeet weet beter dan iemand anders, dat hij hier niet mag blijven staan, en dat het allergevaarlijkst is voor den mensch enkel en alleen te drukken op zijne ellende. Wil men hem niet tot wanhoop brengen, men wijze hem dan niet uitsluitend, hoe hij gelijk is aan de dieren des velds, men toone hem daarbij ook zijne grootheid; zoowel zijne deerniswaardige ellende als zijne onvergelykelijke grootheid moet op den voorgrond geplaatst en in het licht gesteld worden. Heeft Pascal daarom den mensch allereerst zijne ellende doen zien, hij wil hem nu ten anderen op zijne *grootheid* wijzen ¹⁾).

Bij onze ellende moeten wij niet onze grootheid vergeten of voorbijzien. Ondanks het gevoel onzer ellende, dat ons treft en angstvallig doet zijn, bezitten wij toch een instinkt, dat wij niet kunnen onderdrukken, maar dat integendeel ons opheft en opbeurt: het bewustzijn eener, hoewel vergankelijke, grootheid: het is dat van eene overgeblevene, erkende waardigheid. Juist dat bewustzijn onzer ellende wijst ons op eene geheele andere betrekking terug. „Al die ellende bewijst onze grootheid; het is de ellende van een onttroonden koning”. Maar waarin bestaat dan die grootheid? „De mensch is zoo groot, dat zijne grootheid zelfs daarin zich vertoont, dat hij zich als ongelukkig kent. Een boom kent zich niet als ongelukkig. Het is waar, het is ongelukkig te zijn, dat men zich als on-

¹⁾ Astié (*Revue Chrét.* 1854, p. 353) zegt zeer juist: „Cet intrépide démolisseur se transformera en architecte habile qui, de tous les débris qu'il vient d'amoncèler à nos pieds, formera un magnifique piédestal sur lequel il élèvera l'homme qu'il s'est plu à humilier.”

gelukkig kent; maar *het is groot te zijn, te weten, dat men ongelukkig is*; het is niet ongelukkig, geen koning te zijn, maar wel een onttroonde vorst te wezen; onze ellende is: groot *gewoest* te zijn" ¹⁾).

Niet het voorwerp der kennis maakt den mensch groot; maar het is juist de handeling, de daad van het kennen, die zijn adel toont; „geheel ons zijn, al onze waarde bestaat in ons denken; *Pensée fait la grandeur de l'homme.*” ²⁾). Dit denken is dikwijls wel dwaas en belagchelijk, maar het is toch altijd denken. „*Qu'elle est grande par sa nature! qu'elle est basse par ses défauts!*” ³⁾). Het is het denken, dat het wezen van den mensch uitmaakt, en zonder hetwelk men hem niet kan begrijpen: hij zou dan aan een steen of aan het redelooze dier gelijk zijn.

Dit is niet slechts eene bewering, uitsluitend door onzen Apologeet voorgedragen, maar het is, volgens hem, aller gevoelen; alle menschen zien in het „denken” den waren adel van ons geslacht, en op welken grond? „Wij hebben zulk een groot denkbeeld van de ziel des menschen, dat wij het niet verdragen kunnen, om er van veracht te worden, en niet in de achting van eene ziel te deelen, en al het geluk der menschen bestaat in deze achting.... Zelfs zij, die de menschen het meest verachten, en hen aan de dieren des velds gelijk maken, willen er nog van bewonderd worden, en spreken zich door hun eigen gevoel tegen; hunne natuur, die sterker is dan geheel hunne rede, overtuigt hen krachtiger van de grootheid des men-

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 81 en verv.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 83.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 86.

schen, dan de rede hen overreedt van hunne laagheid" ¹⁾).

Zoo is dan de mensch, volgens Pascal, groot, omdat hij denkt; daardoor wordt zijne verhouding tegenover de natuur, het zichtbaar heelal, bepaald; daartegenover wordt de mensch nu niet meer vernederd en schier geheel vernietigd; integendeel, hij kan er zich boven verheffen; evenmin is hij afhankelijk van tijd of ruimte als van de stoffelijke wereld, die hem omgeeft, en waartegenover hij vroeger zoo klein en nietig zich vertoonde. „Door de ruimte omvat en verzwelgt het heelal als het ware den mensch als een punt: door het denken omvat hij het. Hij is de zwakste plant in de natuur, maar eene denkende. Het is niet noodig, dat alles zich wapene om hem te vernietigen. Een ademtogt, een druppel water is voldoende om hem te dooden. Maar als de wereld hem vernietigde, zou de mensch nog grooter zijn, dan wat hem vernietigt, daar hij weet dat hij sterven moet, maar de wereld weet niet, dat zij hem verdelgen kan" ²⁾).

„De apologie van Pascal," zegt Astié ³⁾ zeer schoon, „wordt nu een verheven tragedie; de roerendste tooneelen worden hier voor onze oogen geplaatst; het is alles de ontknooping van een drama. Hij heeft de ellende van den mensch vastgesteld, maar die ellende zelve heeft hem gediend om zijne grootheid te bewijzen. Trotsch van in het denken den waren adel van ons geslacht te hebben gevonden, maar nog niet volkomen gerust bij het

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 80, 81.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 84.

³⁾ *Revue Chrétienne* 1854, p. 354.

bezit daarvan, onderzoekt hij het van meer nabij, om te zien of het wel waar is."

De mensch is, volgens Pascal, in waarheid geschapen om te denken: daarin bestaat zijne waarde en zijne verdienste; en zijn pligt is om naar behooren te denken: „De orde van het denken is, bij zich zelven en bij zijn Schepper en zijne bestemming te beginnen” ¹⁾. Maar, waaraan denkt de wereld ²⁾? Welk gebruik maakt de mensch van het schoonste zijner vermogens? Indien het wel gebruikt wordt, indien hij er zich op toelegt om wel en goed te denken (wat het beginsel is der moraal), het goed zal hem bepaald over het kwaad doen zagevieren; er zou dan in hem een wederopwekkend beginsel zijn; wij zouden zijne ellende vergeten, en ons slechts bezig houden met zijne grootheid. Maar helaas! „De mensch denkt alleen om te dansen, op de fluit te spelen, te zingen, verzen te maken, naar den ring te steken, zich goed in te rigten, zich tot koning te maken, zonder te denken, wat het is koning en mensch te zijn” ³⁾.

Zoo maakt hij dan een schandelijk gebruik van het edelste en verhevenste voorregt, hem door God geschonken: het denkvermogen, waarin zijn adel is te zoeken, wordt gebruikt om ijdele zaken en hoogmoed na te jagen. Wel mag het gezegd worden, dat, indien het licht, dat in hem aanwezig is, slechts duisternis is, de duisternis zelve wel ontzaggelijk moet zijn. Een

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 84, 85.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 85.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 85.

oogenblik slechts scheen de mensch verheven te zijn, maar het was alleen schijn, geene werkelijkheid: hij is nog dieper gevallen. Onbegrijpelijk is zijn wezen; als een groot raadsel vertoont de mensch zich aan ons oog, als eene wonderbare en vreemde vereeniging van de meest tegenstrijdige zaken; wij weten niet meer, wat van hem te denken en te gelooven. Hier spreekt Pascal het bekende en beroemde woord uit: „Als hij zich verheft, verneder ik hem; als hij zich vernedert, verhef ik hem, en spreek hem altijd tegen, totdat hij begrijpt, dat hij een onbegrijpelijk monster is” ¹⁾. „Welk eene *chimère* is dan de mensch”? „Welk eene bijzonderheid, een monster, een chaos, eene zamenstelling van tegenspraak, ja! een wonder! een regter over alle dingen en tevens een verachtelijk mengsel van onzekerheid en dwaling, roem en uitvaagsel van het universum! Wie zal deze verwarring doen ophouden”? ²⁾

Zoo wekt Pascal de belangstelling van den ongeloofige op. De schildering van zijne nietigheid, van zijne tegenstrijdigheden, van de eeuwige slingering tusschen grootheid en ellende brengt hem tot ernstig en diep nadenken: het is onmogelijk, dat hij na dat alles *onverschillig* blijven kan. Het is daarop, dat de Apologeet hem nu wijzen wil ³⁾.

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 89, 90.

²⁾ Faugère; t. a. p. t. II, p. 103.

³⁾ Zeer juist zegt Sainte-Beuve (t. a. p. t. III, p. 367): L'homme ainsi convaincu et mis en éveil, il reste à l'amener au Christianisme mais on n'y est pas encore. Nous cheminons pied à pied. Le noeud par lequel Pascal tient l'homme et ne le lâche plus, c'est l'inquiétude infinie, l'impossibilité de l'indifférence (le contraire de l'oreiller de

Volgens een bericht van Mad^{me} Perier in haar „*Vie de Pascal*”, dat door den abt Besongne ¹⁾ bewaard is geworden, en waarin zij ons in het geheim der apologetische methode van haren broeder inwijdt, zocht Pascal zich onder het bereik van allen te plaatsen, door allen begrepen en verstaan te worden, den mensch te winnen voor het onderzoek naar de religieuze waarheid. Op tweeërlei wijze kan dit geschieden: of door den mensch in zich zelven de beginselen van het Christendom te doen gevoelen, of door hem te toonen, dat de godsdienst van alle zaken het redelijkste is wegens den vrede des harten, dien zij ons ten allen tijde verschaft en wegens hare troostvolle uitzigten van de onsterfelijkheid onzer zielen. Maar hij geloofde niet, dat zulke gedachten indruk zouden kunnen maken op onverschilligen en onkundigen; want God openbaart zich aan hen, die Hem zoeken, terwijl Hij zich niet bekend maakt aan degenen, die zich van Hem verwijderen. Nimmer begon Pascal ook met het redetwisten of met het vooropstellen zijner beginselen. Maar hij trachtte het hart te doorgronden van hen, die met hem spraken, vroeg naauwkeurig naar hun toestand, en onderzocht daarna, of zij ook dorsten naar de kennis der waarheid. Waren zij opregt, dan was hij hun een liefde-

Montaigne): c'est par là qu'il le tire. Ici de nouveaux prolégomènes, et comme le prologue d'un acte nouveau. — Pascal en voulait surtout à cet étrange repos où quelques-uns s'oublient, et qui lui paraissait la suprême marque de la *stupidité*; aussi il le pousse en cent façons, ce sommeil de l'esprit; il l'insulte et le veut rendre impossible.

¹⁾ *Histoire de l'Abbaye de Port-Royal*, t. IV, p. 469. Vgl. Faugère, *Lettres, opusc.*, etc. p. 51.

volle gids, en bragt hij hen tot het licht des geloofs. Waren zij evenwel *onverschillig* of *ongeloovig*, dan maakte hij hen eerst geschikt om de waarheid te kennen door hunne vooroordeelen te verbannen, hun de gewaande rust, die zij genieten, te ontnemen, hen uit hunne sluimering te wekken door op hunne belangen te wijzen, en hun voor oogen te stellen wat zij te vreezen hebben.

Wat Mad^{me} Périer ons hier mededeelt, is de getrouwe vertolking der gedachten van Pascal zelven ¹⁾. Wij hebben de „*Pensées*” slechts naauwkeurig na te lezen, om er hare woorden in terug te vinden.

Men zou, volgens Pascal, om zijne onverschilligheid of zijn ongeloof te regtvaardigen, hierop zich kunnen beroepen, dat de godsdienst duister is, omdat God zich alleen openbaart aan degenen, die Hem zoeken, en zich verbergt voor hen, die naar Hem niet met geheel hun hart vragen. Maar heeft men dan overal ernstig gezocht, in de schriften en onder de menschen? En nogthans, ons belang drijft ons daartoe. „Over ons zelven en over ons al wordt hier gehandeld” ²⁾. Pascal rigt zijn blik op den mensch en diens toekomst. „Niets is zoo gewigtig voor den mensch als zijn toestand; niets is voor hem zoo vreeselijk als de eeuwigheid” ³⁾. Het geloof aan de onsterfelijkheid der ziel is voor hem het beslissend grondbeginsel, door welks aanneming of verwerping de rigting van het dagelijksche leven bestuurd wordt. De achteloosheid, de zorgeloosheid in

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 5—24.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 6.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 11.

eene zaak, waarin wij zelven betrokken zijn, waartoe onze eeuwigheid, ons al behoort, wekt hem eer tot toorn, dan tot medelijden op; zij verwondert, zij verbaast hem; het is een buitengewoon geval, een ongehoord feit ¹⁾). Wie zou het kunnen verklaren? Zonder een verheven geest te hebben begripen wij, dat wij hier nooit waarachtig en duurzaam voldaan zijn; al ons genot is slechts ijdelheid; onze ellende oneindig groot, en de dood, die ons ieder oogenblik bedreigt, moet ons binnen weinige jaren in de verschrikkelijke noodzakelijkheid stellen, hetzij eeuwig verdoemd, hetzij ongelukkig te worden. ²⁾). „Tusschen ons en de hel of de hemel ligt slechts het leven, en dat is het vergankelijkste op de wereld. ³⁾ Wij weten dat des levens laatste oogenblik een treurspel is, hoe schoon en verblijdend het geheele voorspel ook geweest moge zijn: ten laatste werpt men aarde op ons en het is voor altijd gedaan ⁴⁾); en toch spoeden wij zorgeloos dien stond tegen, en doen alles, om er niet aan te denken ⁵⁾). Wij weten niet, wie ons in de wereld gezonden heeft; wij kennen onzen oorsprong niet; wij weten niet wat deze wereld is en waar wij heengaan; wij begripen evenmin ons eigen ik en onze verhouding met het geheel, dat ieder oogenblik ons te verslinden dreigt ⁶⁾); en toch zijn er maar weinige menschen, die zich over deze onzekerheid

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 7.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 8.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 18.

⁴⁾ Faugère, t. a. p. t. I, p. 214.

⁵⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 18.

⁶⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 9.

beklagen, en zich er over bekommerd gevoelen of inlichtingen en ophelderingen hieromtrent vragen."

Zoo wekt Pascal de belangstelling van den mensch op. Zijn toestand heldert hij door een beeld op. „Men verbeelde zich een aantal menschen in ketenen geklonken, en allen ter dood veroordeeld; terwijl eenigen iederen dag voor het oog der anderen gedood worden, zien de overblijvenden hun eigen toestand in dien van hunne naasten afgebeeld, en elkander met smart en zonder hoop aanschouwende, wachten zij hunne beurt af: ziedaar het beeld van 's menschen toestand ¹⁾). Zullen wij die ure van angstig en schrikkelijk verbeiden dan gebruiken om ons doodvonnis te doen opheffen of om piket te spelen?" ²⁾

Op welsprekende, maar tevens ironische wijze wijst Pascal vervolgens de zwakheid der redeneeringen van den ongeloofigen mensch aan ³⁾). Luide verkondigt hij, dat God en de gedachten aan de eeuwigheid alle menschelijke trotschheid en hoogmoed doen verdwijnen. „Niets is lafhartiger, dan zich tegen God te verzetten" ⁴⁾).

Door dit alles heeft Pascal de belangstelling van den ongeloofige opgewekt; deze is bewogen de waarheid en het geluk te zoeken; hij moet in zijn mysterieusen toestand

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 23, 24.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 18.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 11, 12.

⁴⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 13, verg. p. 21: „Est-ce courage à un homme mourant d'aller dans la faiblesse et dans l'agonie, affronter un Dieu tout-puisant et éternel." Vgl. Sainte-Beuve, t. a. p. t. III, p. 367 en verv.

verlangen te weten, van waar hij komt, en waar hij henen gaat; hij zoekt den weg, die hem leidt tot de waarheid, tot het leven, tot de zaligheid. Maar waar zal hij gaan? tot wien zich rigten? Hij is een mysterie, — wie zal hem verklaren? een raadsel, — wie zal het oplossen? een onkundige, — wie zal hem onderwijzen?

3°. Onze Apologeet brengt hem nu allereerst bij de *wijsgeeren* van alle tijden, om daarna eene oplossing te zoeken bij de *verschillende godsdiensten* der wereld. Wellicht zullen de stelsels der wijsgeeren en de godsdiensten der volken hem eenig licht verschaffen, en hem, die nu zijn ellendigen en deerniswaardigen toestand erkent, hulpe kunnen verleen. Wat de *wijsgeeren* aangaat: zij hebben geene rekenschap kunnen geven van de mysterieën zijner natuur, daar zij zijn waarachtigen toestand geheel over het hoofd gezien hebben. „Zij schreven geene gezindheden voor, die aan beide toestanden passen. Zij wekten slechts het gevoel van grootheid of alléén dat van ellende op, wat toch 's menschen toestand niet is. „Heft uwe oogen op tot God”, zegt de een, „aanschouwt Hem, aan wien gij gelijkvormig zijt, en die u gemaakt heeft om Hem te aanbidden; gij kunt aan Hem gelijkvormig worden; de Wijsheid zal u aan Haar gelijkvormig maken, wanneer gij Haar volgen wilt. En de ander zegt: „Wendt uwen blik naar de aarde, ellendige worm, die gij zijt, en aanschouwt de dieren des velds, wier gijlijken gij zijt.” Men moet zich nederig gevoelen, niet van nature, maar uit berouw, niet om daarin te blijven, maar om daardoor groot te worden. Men moet zich groot

gevoelen, niet uit verdienste, maar uit genade, en na nederig te zijn geweest ¹⁾).

Daar nu de wijsgeeren geene algeheele kennis hebben van de menschelijke natuur, zonder welke kennis er geen waar Godsbegrip noch eene ware zedeleer is, kunnen zij ons in geen deele bevredigen. Deze wijsgeeren kunnen, volgens Pascal, gevoegelijk in twee groote familiën of klassen verdeeld worden: aan de eene zijde de Stoïcynen, de Epicuristen en aan de andere zijde de Pyrrhonisten, Dogmatisten; het ontstaan van al deze wijsgeerige scholen is te zoeken in de onkunde ten opzichte van 'smenschen natuur²⁾).

Allereerst ondervraagt hij de Stoïcynen en de Epicuristen: maar hun antwoord kan hem volstrekt niet bevredigen. Immers de Stoïcynen zeggen: „keert tot u zelve in; dan zult gij rust vinden: dat is niet waar. De Epicuristen zeggen: gaat naar buiten; zoekt het geluk in de verstrooiing: ook dat is niet waar. Dan komen de krankheden.” Voorts „hebben al die wijsgeeren hunne zedeleer onafhankelijk gemaakt van de onsterfelijkheid der ziel. En intusschen is het ontwijfelbaar, dat, wanneer de ziel sterfelijk of onsterfelijk is, zulks eene geheele verscheidenheid in de moraal te weeg brengen moet” ³⁾).

De beroemde vertegenwoordigers van deze beide rigtingen zijn Epictetus en Montaigne; wij willen hunne denkbeelden nagaan, gelijk Pascal ze in zijn vermaard gesprek met Sacy heeft voorgesteld ⁴⁾).

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II. p. 91, 149.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 136.

³⁾ Faugère t. a. p. t. II. p. 91, 142.

⁴⁾ Faugère, t. a. p. t. I, p. 348 en vlg.

Epictetus is een van die wijsgeeren, die zeer goed de pligten van den mensch gekend hebben. Voor alle dingen moet de mensch, naar zijne meening, God beschouwen als het hoogste voorwerp van zijn streven, de overtuiging in zich hebben van zijn regtvaardig bestuur, zich van ganscher harte aan Hem onderwerpen, Hem in alles vrijwillig volgen in de volle overtuiging, dat Hij alles met de grootste wijsheid doet: zoo zullen alle klagten en zuchten worden verbannen, en zal het zwaarste lijden geduldig worden gedragen, het goede zoo wel als het kwade dankbaar worden ontvangen. Niemand heeft alzoo de grootheid van den mensch zoo goed gekend als deze wijsgeer. „Hij zou verdienen aanbeden te worden, indien hij even goed zijne onmagt gekend had; want hij moest God zijn, om beide aan de menschen te leeren.” Maar bij dit helder inzicht in hetgeen men *moet* doen, was hij ook — en zietdaar zijne zwakke zijde — van oordeel, dat men al die pligten weêr eerst *kan* vervullen. Hij beweerde dat God aan elken mensch de middelen heeft gegeven om al zijne pligten te vervullen, dat die middelen steeds in onze magt zijn; men moet, zegt hij, het geluk zoeken door zaken die in onze magt zijn, omdat God ze ons tot dat doel heeft gegeven; „de mensch kan door zijne vermogens God volkomen leeren kennen, Hem beminnen, aan Hem gehoorzaam zijn, zich van al zijne ondeugden reinigen, alle deugden betrachten, zich op de heiligmaking toeleggen en alzoo Gode gelijkvormig worden.” Dergelijke beginselen zijn intusschen, volgens Pascal, „grondstellingen van een duivelschen hoogmoed”, die den mensch noodzakelijk tot andere dwalingen

brengen, als daar zijn: dat de ziel een deel is van de goddelijke substantie; dat smart en dood geene onheilen zijn; dat men zich zelven kan dooden, wanneer men zoodanig vervolgd wordt, dat men tot het geloof komt, dat God ons roept, enz., in één woord tot al de gedrogtelijke dwalingen van het Stoïcisme en tot vernietiging van die gevoelens, die met onze natuur het meest overeenkomstig zijn. Het is duidelijk, dat alzoo Epictetus onmogelijk onze gids op den weg der waarheid en der gelukzaligheid zijn kan.

Wat daarentegen Montaigne betreft, die het Katholiek geloof beleed, hij zoekt, volgens Pascal, eene zedeleer, door de rede aangewezen zonder het licht en de hulp des geloofs; terwijl hij tevens den mensch beschouwt als verstoken van elke openbaring. „Aan alles zonder eenige uitzondering twijfelt hij, zoo zelfs dat die twijfel er zelf door medegesleept wordt, d. w. z. dat hij zelf er aan twijfelt, of hij twijfelt.” In dien wankelenden toestand bestrijdt hij met eene onverbiddelijke consequentie de ketters van zijn tijd, en degenen, die in hunne goddeloosheid durven beweren, dat er geen God bestaat. Hij bewijst hun, dat zij over het hoogste wezen, over den Oneindige niet kunnen oordeelen, dat zij geene zekerheid of gewisheid bezitten op het gebied der godsdienst en zelfs op dat der wetenschappen. Maar door dit zijn teugelloos Scepticisme sluit hij hier tevens den weg om tot eene meer bevredigende oplossing van het groote vraagstuk te komen

Dit Stoïcisme en Epicurisme, beide vertegenwoordigd door Epictetus en Montaigne, heeft den waarachtigen toestand van den mensch geheel voorbijgezien; zijn tegen-

woordige staat verschilt van dien, waarin de mensch bij zijne schepping verkeerde. De eerste rigting heeft alléén het oog op 's menschen grootheid, en ziet zijne ellende voorbij; de mensch wordt alzoo als een rein en onzondig wezen beschouwd, zonder eenige behoefte aan een Verlosser: zulk eene beschouwing wekt 's menschen hoogmoed in hooge mate op. De andere rigting evenwel drukt, met miskenning van 's menschen eerste waardigheid, alléén op zijne tegenwoordige ellende: zoo wordt de mensch als een zwak en onherstelbaar wezen beschouwd, hetgeen hem doet wanhopen, om ooit tot het ware geluk te komen.

De Stoïcynen en Epicuristen kunnen alzoo het gestelde probleem niet oplossen. De eersten willen de smarten ontgaan en Gode gelijk zijn, terwijl de Epicuristen het verstand vaarwel zeggen, en den dieren gelijk willen wezen; maar zij hebben het niet kunnen doen, noch de eene noch de andere partij; het verstand blijft er altijd, openbaart de geringheid en de onregtvaardigheid der smarten, en verstoort tevens de rust dergenen, die zich daaraan overgeven; en de smarten gevoelen degenen altijd, die ze willen ontgaan ¹⁾). Zoowel het een als het ander gevoelen moet dus afgekeurd worden; het bestaan van de beide genoemde elementen in den mensch is onbetwistbaar: de mensch voelt zich groot en ellendig tevens. Het gevoel van grootheid *alléén* te bezitten, dat is niet des menschen toestand; evenmin karakteriseert men waarlijk zijn staat, door *uitsluitend* te wijzen op het gevoel zijner geringheid; iedere leer, waarin één dezer eigenschappen wordt gemist, verwerpt

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 91, 92.

de mensch met allen nadruk; „hij is noch engel noch dier”.

Onderzoeken wij nu aan de hand van Pascal de stelsels der Dogmatisten en Pyrrhonisten beiden.

„Niets is vreemder in de natuur van den mensch dan de tegenstrijdigheden, welke men daarin ten opzichte van alle dingen ontdekt. Dit deed de twee secten, de Pyrrhonisten en de Dogmatisten, geboren worden, waarvan de eerste den mensch alle kennis der waarheid hebben willen ontrooven, en de andere hem haar volle bezit zochten te verzekeren; maar ieder doet dit met zulke onwaarschijnlijke redenen, dat zij de verwarring en belemmering van den mensch vermeederen, zoolang hij geen ander licht heeft, dan hetgeen hij in zijne natuur vindt”¹).

De hoofdsterkte der Pyrrhonisten bestaat hierin, dat wij aangaande de waarheid der grondbeginselen buiten het geloof en de openbaring geene andere zekerheid bezitten dan die van ons natuurlijk gevoel. Maar dit gevoel is niet voldoende. Want zonder het geloof heeft niemand zekerheid, hetzij hij waakt, hetzij hij slaapt; in den slaap ondervinden wij hetzelfde, als in het waken. Zoo verdwijnt bij ons in de eene helft van ons leven, dat in slaap doorgebracht wordt, de waarheid, en alle onze gewaarwordingen zijn niets dan misleiding. Wie weet, of de andere helft van ons leven, waarin wij gelooven te waken, niet een andere slaap is, weinig verschillend van den eersten, waaruit wij ontwaken, naauwelijks ingeslapen zijnde? De eenige kracht der Dogmatisten daarentegen

¹ Faugère, t. a. p. t. II, p. 91.

bestaat, volgens Pascal, hierin, dat, als men ter goeder trouw en ongeveinsd wil spreken, men dan de natuurlijke beginselen niet kan betwijfelen. Daartegenover stelden de Pyrrhonisten de onzekerheid van onzen oorsprong, die de onzekerheid van onze natuur insluit, waarop de Dogmatisten nog te antwoorden hebben.

Ziedaar dan de opentlijke strijd onder de menschen; ieder moet partij kiezen en zich noodwendig voegen hetzij bij het Dogmatisme, hetzij bij het Pyrrhonisme, want hij, die hier onzijdig denkt te blijven, zou Pyrrhonist bij uitnemendheid zijn: deze onzijdigheid is het wezen van het Pyrrhonisme. . . . Wat zal dus de mensch in dezen staat doen? Zal hij aan alles twijfelen? Zal hij er aan twijfelen of hij waakt, of men hem kwelt, of men hem brandt? Zal hij er aan twijfelen, of hij twijfelt; zal hij er aan twijfelen, of hij bestaat? „Daartoe kan men niet komen”, zegt Pascal, „en ik stel het voor zeker, dat er nimmer een wezentlijk en volkomen Pyrrhonist bestaan heeft. De natuur ondersteunt de onvermogenende rede, en belet haar tot aan dit punt af te zwerven. Zal men integendeel zeggen, dat hij zonder twijfel de geheele waarheid in zijn bezit heeft, hij, die, hoe weinig men daar ook bij hem op aandringe, er niet één regtstitel op kan aanwijzen, en gedwongen is zijn buit te laten varen? Wie zal deze moeilijkheden wegnemen? De natuur beschaamt de Pyrrhonisten, en de rede de Dogmatisten. Wat zult gij dan worden, o mensch”, zoo roept Pascal nu zegevierend uit, „die door middel van uwe natuurlijke rede zoekt te weten, welke uw waarachtige toestand is? Gij -kunt eene van deze partijen niet ontvlugten, en in

geene van beiden kunt gij u staande houden. Erken dan, gij trotschaard, welk raadsel gij voor u zelven zijt; verootmoedig u, nietig verstand; zwijg, zwakke natuur; erken dat de eene mensch oneindig den andere overtreft, en verneem van uwen Meester uwen waarachtigen toestand. Hoort God!" ¹⁾

Zoo is er dan bij de wijsgeeren geene oplossing van het gestelde vraagstuk aangaande de menschelijke natuur te vinden. Hunne stelsels lossen de tegenstrijdigheden niet op, die zich bij den mensch openbaren; nog gevoelt hij zich verhoogd en vernederd; in dien toestand aan zich zelven overgelaten kan hij zijn raadselachtig wezen niet verklaren, en meer en meer begint hij zelf in eigen oogen een onbegrijpelijk wezen te worden. Vurig wenscht hij te weten, wat hij is, van waar hij komt en waarheen hij gaat. Hij doorloopt nu de geheele wereld, met het bepaald doel om te zoeken, waar *de ware godsdienst* te vinden is; welligt zou die God, over wien de geheele wereld spreekt, zich nog meer geopenbaard hebben in zijne heilige tempelen, dan in de scholen der wijsgeeren. Doch ook hierin zal hij zich teleurgesteld vinden.

De Apolôgeet beschouwt nu met hem de verschillende godsdiensten der aarde, en brengt hem weldra tot de overtuiging, dat er, uitgezonderd één, geene godsdienst gevonden wordt, die inderdaad gegrond is en hem voldoende bevredigt. Noch de godsdienst van Griekenland en Rome, noch die van China, noch die van Mahomet kan aangenomen worden. Met afgoderij was de godsdienst der Aegypt-

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 100—104.

tenaren vervuld, terwijl de Grieken en Romeinen aan ijdele goden en godinnen eene groote magt toekenden en hun hulde bewezen; de leer van Mahomet, door hem met het zwaard voortgeplant, kan evenmin het hart waarlijk voldoen, daar zij, op geene voldoende gronden bevestigd, veel voorschrijft, waardoor ligt de lachlust wordt opgewekt. Met geene dier godsdiensten kan de mensch alzoo vrede hebben. Het is vooral hare zedeleer, die hem bij naauwlettend onderzoek geheel onbevredigd laat. Reeds weet hij immers, dat, wil eene godsdienst als waar en goed worden aangenomen, zij 's menschen toestand moet verklaren. De ware godsdienst moet zijne grootheid niet alléén, maar ook zijne ellende in het licht stellen; zij moet hem te gelijk zich zelven leeren waardeeren en verfoeijen. De ware natuur des menschen, zijn waarachtig goed, de waarachtige deugd en de ware godsdienst zijn zaken, waarvan de kennis onafscheidelijk is. De ware godsdienst moet tevens de oorzaak zoowel van des menschen grootheid als van zijne nietigheid, van zijne onmagt, hoogmoed en zinnelijkheid verklaren, waarbij zij van zelve ook tot nederigheid en ootmoed zal leiden ¹⁾. Daardoor zal de godsdienst het middelpunt zijn en het beginsel van alles, en daardoor zal alles verklaard worden, en wel „zoodanig dat die de leerstellingen daarvan kent, rekenschap kan geven zoowel van de geheele natuur van den mensch in het bijzonder, als van den geheelen toestand der wereld in het algemeen” ²⁾.

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 141.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 357.

De ware godsdienst moet ons leeren God alléén te aanbidden en Hem te beminnen; daartoe moeten wij ons zelve haten en ons onttrekken van de menschen en de zinnelijkheid. „Daar wij onmogelijk kunnen aanbidden wat wij niet kennen, en iets anders liefhebben dan ons zelve, zoo moet ons de godsdienst, die ons die pligten leert, ook van onze onmagt onderrigten, en ons tevens de geneesmiddelen daarvoor aanwijzen” ¹⁾).

Zoo brengen al de tegenstrijdigheden van de menschelijke natuur, al de duisternis, die God omgeeft, en waar door de kennis van de ware godsdienst onmogelijk schijnt gemaakt te worden, ons juist op haar spoor; want dat alles dient tot een kenteekeken om haar te onderscheiden. Iedere godsdienst die niet gewaagt van onze tegenstrijdigheden, „iedere godsdienst, die niet zegt, dat God verborgen is, is niet waarachtig; en iedere godsdienst, die daarvan geene rekenschap heeft, is geene onderwijzende.” Wij zullen dus „de waarheid der godsdienst herkennen in hare duisterheid zelve, in het weinige licht dat wij daarvan hebben, in onze onverschilligheid om haar te leeren kennen.” ²⁾

Geene andere godsdienst is er, volgens Pascal, behalve één, die God alléén tot object heeft, die ons ten pligt stelt Hem te leeren kennen en Hem alléén te beminnen; geene andere, die den mensch geheel en al verklaart, en opgeeft, waarom en hoe hij zoodanig in strijd is met zich zelve; geene andere, die de nederigheid aan-

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 144 vgl. met p. 152.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 146, 156.

prijst als geneesmiddel voor den hoogmoed, de dooding des vleesches als dat voor de zinnelijkheid. De beschouwde godsdiensten hebben de menschelijke natuur niet in haar geheel beschouwd, maar verdeeld, en zijn daardoor evenals de gemelde wijsgeerige stelsels te verwerpen. Zij zeggen tot den mensch: „rigt u op; gij hebt immers in u de spranken van eene vroegere grootheid!”, maar dit is slechts een magtelooze hoogmoed; of wel: „verneder en verootmoedig u bij den aanblik uwer tegenwoordige zwakheid en ellende!”, maar dit wekt bij hem lusteloosheid op, en maakt hem diep ellendig en wanhopig.

Te vergeefs betreedt derhalve de mensch, om zijn waarachtigen toestand te leeren kennen en zich bevredigd te gevoelen, de wegen, door de verschillende godsdiensten en wijsgeeren hem aangewezen; want zij leiden hem noch tot de waarheid, noch tot den waren vrede, noch tot het ware geluk. Waarheen zal hij zich dan wenden? Van zijne overwinning bewust roept nu onze Apologeet uit: „Te vergeefs zoekt gij, o mensch, in u zelven vertroosting voor uwe rampen. Uw uitzigt strekt zich niet verder uit dan tot de erkenning, dat gij in u zelven noch de waarheid, noch het ééinig goede vinden kunt. De filosofen hebben het u wel beloofd, maar hunne beloften kunnen zij niet houden. Zij kennen noch uw waarachtig geluk, noch uwen waarachtigen toestand. Hoe zouden zij dan geneesmiddelen hebben gegeven voor uwe kwalen, daar zij ze niet eens hebben gekend? Uwe hoofdkwalen zijn: de hoogmoed, die u aftrekt van God, en de zinnelijkheid, die u aan de aarde bindt; en zij hebben niets anders gedaan, dan ten minste een dier kwalen te doen voortduren. Indien zij

u God als voorwerp van hun streven voorgesteld hebben, dan was het slechts om uwen hoogmoed te voeden en aan te wakkeren. Zij hebben u doen denken, dat gij Hem gelijk en gelijkvormig zijt door uwe natuur. Die evenwel de ijdelheid dier aanmatigende bewering hebben ingezien, hebben u in het ander uiterste gebragt, door u te doen verstaan, dat uwe natuur gelijk is aan die van de dieren des velds, en zij hebben u er toe gebragt om uw geluk te zoeken in de begeerlijkheid en zinnelijkheid, welke het deel der dieren is.

„ . . . Welke godsdienst zal ons onderrigten, om den hoogmoed en de zinnelijkheid te genezen? Welke godsdienst zal ons het geluk aanwijzen, onze pligten, de zwakheden, die ons daarvan afleiden, de oorzaak dier zwakheden, de geneesmiddelen, die ter genezing daarvan kunnen dienen, en het middel om die geneesmiddelen te verschaffen? Al de andere godsdiensten vermogen het niet. Laat ons zien wat de wijsheid Gods doen zal”.¹⁾

Hier zijn wij genaderd aan het groote punt, waar de weg zich wendend en eene nieuwe wereld zich voor het zoekend oog moet ontsluiten. De mensch, die dit alles gehoord en verstaan heeft, kan zich onmogelijk aanstellen alsof hij niets had gehoord. Terugkeeren tot zijne vroegere onverschilligheid kan hij even weinig als besluiteloos blijven staan voor het raadsel; hij moet vooruit naar het gebied, waarvoor het gesteld probleem de éénig passende sleutel is.

4°. Pascal brengt hem nu op *Oud-Testamentisch terrein*.

¹⁾ Faugère, t. a. t. II, p. 147, 153.

Hij wijst hem op het aanwezen van het Joodsche volk, een bijzonder feit in de wereldgeschiedenis, dat zijne aandacht in niet geringe mate opwekt. „Ik zie,” zegt hij, „in verschillende streken der wereld en in alle tijden eene menigte van godsdiensten. Maar zij hebben geene zedeleer, die mij kan voldoen, noch bewijzen, die mij kunnen overtuigen. En zoo verwerp ik de godsdienst van Mahomet, die van China zoowel als die van het oude Rome, Griekenland en Egypte, alléén omdat de rede — daar de eene godsdienst geene meerdere kenmerken van waarheid heeft dan de andere, noch iets, dat noodwendig overtuigen moet — de eene niet beter kan aannemen dan de andere. Maar terwijl ik alzoo die onbestendige en vreemde verscheidenheid van zeden en geloofsovertuigingen in verschillende tijden beschouw, ontdek ik in een hoek der wereld een bijzonder volk, afgezonderd van al de andere volken der aarde” ¹⁾.

Het is een volk, dat door zijne *éénheid* eenig is in de geschiedenis. Het is geheel bestaande uit broeders: terwijl andere volken gesproten zijn uit een oneindig aantal familiën, wijst dit volk op één stamvader, en vormt het een magtigen staat van ééne enkele familie. Het is daarbij het *oudste* onder de volken, die de wereld kent, waardoor het uiterst gewigtig wordt, en onze bijzondere aandacht verdient bij het onderzoek naar de ware godsdienst, omdat, indien God zich ten allen tijde aan de menschheid heeft geopenbaard, men dan bij dit volk de oudste traditie moet zoeken. Niet enkel zijne *oudheid* is merkwaardig,

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 185.

maar het moet ons niet minder treffen, dat het sedert zijn oorsprong tot op den huidigen dag heeft bestaan. Zijne *voortdaring* is een ééinig feit in de geschiedenis der menschheid. Terwijl andere volken, zoo van Griekenland als van Italië, zoo van Athene als van Rome, sedert lang van het wereldtooneel zijn afgetreden, bestaan de Joden nog; een tal van magtige vorsten en volken hebben hun ondergang bedoeld en beproefd, en desniettemin zijn zij te midden van de groote omwentelingen der wereld staande gebleven, en wat vooral daarbij merkwaardig is, juist die bijzondere bewaring is voorspeld. „Hunne geschiedenis, zegt Pascal, omvat sedert de eerste tijden tot op den huidigen dag in haren duur al onze geschiedenissen.” ¹⁾

Verwekt het voortbestaan der Joodsche natie regtmatige verwondering bij Pascal, niet minder belangrijk komt hem haar *toestand* in verschillende tijden voor, inzonderheid vóór en ná de komst van Jezus Christus. Vormde zij toch te voren een magtigen en bloeienden staat, merkwaardig is haar toestand vol ellende en jammeren, sedert Jezus op aarde verschenen is, en door haar verworpen werd. Het moet ieder in bijzondere mate treffen, een volk sedert zoovele eeuwen te zien bestaan en het altijd ongelukkig te zien. Het bestaat om van J. Chr. getuigenis te geven, en zij zijn ellendig omdat zij Hem hebben gekruisigd. En ofschoon het tegenstrijdig is: ellendig te zijn en te blijven voortbestaan, leven zij niettemin altijd voort ondanks hunne ellende. Bij de wegvoering onder Nabucho-

¹⁾ Faugère, t. a. p.

donosor werd het volk altijd getroost door zijne profeten, en duurde het koningschap in hun midden voort; maar hun tweede val is zonder eenige belofte van herstel, zonder troost, zonder hoop, en de scepter is voor immer van hen weggenomen. Het is inderdaad merkwaardig tot op dezen dag een geheel menschengeslacht te zien, verjaagd van haardstede en altaren, en ronddwalende onder alle volken der aarde. „Hoe meer ik alles beschouw, zegt Pascal „des te meer waarheden vind ik hier, zoowel in hetgeen vooraf gegaan als in hetgeen gevolgd is; eindelijk vinden wij dit volk zonder afgoden, zonder koning, en deze synagoge, die voorspeld is, en de ellende die haar volgen, en terwijl zij onze vijanden zijn, zijn zij bewonderenswaardige getuigen van de waarheid dier voorspellingen, waarin hunne verblindheid voorzegd is” ¹⁾.

Even belangrijk als de vier genoemde eigenaardigheden van het Joodsche volk is ook zijn *karakter*. Wat wij hier bedoelen is vooreerst hetgeen Pascal de „*opregtheid der Joden*” heeft genoemd. Geen volk is er, dat zoo opregt zijne eigene feilen en gebreken aan de wereld heeft getoond als het Joodsche. Met innige liefde en onwrikbare trouw vereeren zij het boek, waarin Mozes verklaart, dat zij ten allen tijde ondankbaar zijn geweest jegens den éénen waarachtigen God, en het steeds zullen blijven ook na zijn dood; zij vereeren dat boek, waarin niet alleen hun ondankbaar gedrag wordt voor oogen gesteld, maar waarin ook de straf wordt aangekondigd, die hun in den loop der tijden te wachten staat, en de vreesselijke ellende

¹⁾ Faugère, t. a. p. p. 198.

voorspeld wordt, die eens hun deel zal zijn; dat boek bewaren zij zelfs in de arke des Verbonds, om voor eeuwig tegen hen te getuigen. De zorg daarvoor werd gedurende een tal van eeuwen aan eene schare van profeten opgedragen; en toen deze er niet meer waren, belastte zich het gantsche volk daarmede. „Dat boek”, zegt Pascal, dat hen op zoo vele wijze onteert, bewaren zij ten koste van hun leven. Het is eene opregtheid, waarvan men in de wereld geen tweede voorbeeld kent, noch den wortel in de natuur vindt”. ¹⁾

De Joden dragen wel de H. Schrift altijd bij zich en vereeren ze buitengemeen, maar — en ziedaar een andere trek van hun karakter, waarop Pascal ons wijst — zij hooren er nooit naar, en dit juist is voorzeggd: dat de oordeelen Gods hun zijn toevertrouwd, maar als een verzegeld boek (*un livre scellé*). Inderdaad, de Joden hadden de openbaring van God ontvangen, de profeten gehoord, hunne profetiën zorgvuldig bewaard, maar — zij geloofden daaraan niet.

Hebben wij tot dusverre aan de hand van Pascal het Joodsche volk als een bijzonder eigenaardig volk leeren kennen, en daartoe achtereenvolgens stilgestaan bij zijne *éénheid, oudheid, voortbestaan, toestand* en *karakter*, al te gader zaken, die onze levendige belangstelling verdienen, Pascal wil daarbij zijne *wetgeving* in geen deele uit het oog verloren hebben. De wet, waardoor het Joodsche volk wordt bestuurd, is de oudste wet der wereld; de naam toch van „*wet*” was eerst duizende jaren daarna

¹⁾ Faugère, t. a. p. p. 189.

bekend; Homerus, die zoovele staten beschreven heeft, heeft er zich nimmer van bediend. Nevens hare oudheid trekt hare volmaaktheid onze aandacht. Eene oppervlakkige lezing reeds toont die aan. Zij voorziet in alle dingen, en wèl met zooveel wijsheid, zooveel regtmatigheid en billijkheid, zooveel oordeel, dat de Grieksche en Romeinsche wetgevers niet hebben kunnen nalaten, daaraan hunne voornaamste wetten te ontleenen; de wet der twaalf tafelen te Athene, later door de Romeinen overgenomen, was niet anders dan eene dochter dezer wet, die de Joden beweren van God ontvangen te hebben. Bovendien is zij ook de éénige wet, die in een staat onveranderd gebleven en altijd getrouw onderhouden is; andere staten hebben van tijd tot tijd hunne wetten, die zeer gemakkelijk konden worden gehoorzaamd, veranderd of door andere en betere wetten doen vervangen, maar de Joden, oproerig en ongehoorzaam als zij waren, hebben hunne wet tot op den huidigen dag bewaard en ten allen tijde gevolgd, niettegenstaande zij — hetgeen Pascal te meer treffen moet, — de gestrengste en zwaarste van alle wetten is in al wat de cultus van hunne godsdienst betreft.

Die wet nu leeren wij uit een Boek kennen, dat de Joden, gelijk wij reeds hierboven zagen, met liefde bij zich dragen en zelfs ten koste van hun leven verdedigen, ondanks zijn voor hen niet vereederenden inhoud. Dat Boek is het eerste van alle boeken, het oudste der wereld, terwijl de geschriften van Homerus en Hesiodus e. a. eerst zes à zeven eeuwen daarna zijn vervaardigd. In denzelfden tijd geschreven als waarin de feiten, die het vermeldt, plaats

grepen, verdient het alle geloof, en wat die feiten betreft, welke reeds lang te voren plaats hebben gehad, zooals de schepping, het leven der eerste menschen, de zondvloed, de verspreiding der volken, de oorsprong der staten, e. a., ook in de mededeeling daarvan verdient het evenzeer ons vertrouwen. Wegens den hoogen ouderdom toch der Patriarchen ziet Pascal het van de gebeurtenissen, die het vermeldt, slechts door een zeer klein aantal geslachten verwijderd. Het volk van Mozes heeft Jacob gezien, die Sem heeft gezien, die wederom Lamech heeft ontmoet, die ook Adam heeft gekend: Mozes kon dus over eenige menschen heen de hand reiken aan den Vader der menschheid, en de verhalen aangaande de wieg der wereld zijn slechts door weinige monden gegaan, voor zij tot hem kwamen ¹⁾.

Pascal noodigt nu den belangstellenden vrager, die overal reeds te vergeefs zijn raadselachtig wezen wil verklaard zien, zijne aandacht eens op dat merkwaardig Boek te vestigen, waardoor het Joodsche volk beheerscht wordt, en dat zijne geschiedenis, zijne wet en zijne godsdienst vermeldt. Hij slaat voor hem de eerste bladzijde dier gewijde openbarings-oorkonde open, en leest daarin, dat de wereld is het gewrocht van een God; dat die God den mensch naar zijn beeld geschapen, en hem al de voorregten geschonken heeft zoowel naar ligchaam als naar geest, die met zijn toestand overeenkwamen. Deze verhevene gedachte geeft den vermoeiden wandelaar en vrager eenig licht en

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 192, 193.

rust; ook hij vertoont nog eenige sporen van voormalige grootheid, die door het verheven verhaal zijner schepping volkomen geregtvaardigd worden. Maar van waar nu zijne ellende? Van waar dat hij nu niet die voorregten heeft, die de mensch had, toen hij uit de handen zijns Scheppers gekomen is? Pascal noodigt hem uit al verder met hem in die gewijde oorkonde te lezen. De mensch, zoo verneemt hij, is door God geschapen in een volkomen staat en in reine onschuld, maar hij heeft zijn vrijen wil geheel misbruikt; zijne eerste daad was: zich te verzetten en op te staan tegen zijn Maker, en de vermogens, die hem waren verleend, te gebruiken tegen zijn Schepper, waardoor hij in diepe ellende is gevallen. Deze tweede gedachte geeft hem een bevredigend antwoord op en eene voldoende oplossing van zijne innerlijke tweespalt, tot wier erkenning hij door den Apologeet gebragt, en die tot dusverre voor hem nog een onopgelost vraagstuk gebleven was ¹⁾.

Zoo is dan de mensch *gevallen*! Ziedaar het groote woord, door Pascal uit de gewijde openbarings-oorkonde op den voorgrond geplaatst. In de ooren van den zondaar, die nergens zijne innerlijke tweespalt opgelost vindt, klinkt het, hoe pijnlijk en vernederend ook, nu niet langer als eene ongerijmdheid, te dwaas om een denkenden geest een oogenblik bezig te houden. Integendeel, het wordt hem

¹⁾ Zeer schoon zegt Sainte-Beuve, (t. a. p. t. III, p. 372): „*Image d'un homme qui s'est lassé de chercher Dieu par le seul raisonnement, et qui commence à lire l'Écriture, — c'est la seconde et magnifiquue ouverture du plan de Pascal, la seconde Genèse, et celle qui mène directement à la vie.*”

een weldadige talisman; het klinkt hem tegen als een : *fiat lux*, bestemd om de dikke duisternis, die hem omgeeft, op te klaren !

Pascal toont nu verder aan, dat die eerste misdaad des menschen de grootste is geweest, die hij immer had bedreven: daarom is hij niet alleen gestraft geworden, van zijn verheven staat gevallen en in deerniswaardige ellende verzonken, maar hij heeft tevens ook alle zijne nakomelingen in zijn val medegesleept, en zoo is door zijne zonde het bederf in de geheele wereld ingekomen. Dit mysterie van de overerving der zonde is, hoe ver het ook buiten het bereik zijner kennis ligt, volgens Pascal toch eene zaak, buiten welke de mensch zich zelve onmogelijk in het juiste licht kan beschouwen. Er is zonder twijfel niets, dat meer tegen onze rede indruischt, dan de stelling, dat door de zonde van den eersten mensch allen thans zondaren zijn geworden, die aan zijne misdaad toch geen persoonlijk aandeel gehad hebben. De zaak schijnt niet alleen onmogelijk, zij schijnt zelfs onregtvaardig te zijn. Immers, wat is meer in strijd met de beginselen van het regt, dan eeuwig een mensch of liever een kind te veroordeelen, en te doen boeten voor eene zonde, waaraan hij volstrekt geen deel heeft, en die reeds bedreven was zes duizend jaren te voren door een zijner voorvaderen? Gewis, niets verwekt bij ons meer aanstoot dan de leer der erfzonde. En toch, zonder dit mysterie, het grootste en onbegrijpelijkste van alle mysterieën, zijn wij onbegrijpelijke wezens. „Le noeud de notre condition prend ses replis et ses tours dans cet abîme. De sorte que l'homme est plus inconcevable sans ce mystère, que ce mystère n'est inconcevable à

l'homme." ¹⁾ Door dat mysterie verklaart Pascal het gansche wezen van den mensch met al zijne tegenstrijdigheden; zijne grootheid wordt daardoor in het licht gesteld, die zoodanig is, dat zij hem niet tot wanhoop voert; bovenal wordt zijne ellende openbaar, die door zijn hoogmoed bijna altijd verborgen is gehouden. Verwerpt men dit mysterie, Pascal begrijpt niets meer van den mensch; hij blijft dan een onoplosbaar raadsel, een onbegrijpelijk monster. Onze Apologeet stemt het gaarne toe, dat het leerstuk der erfzonde in strijd is met de rede, ja, wat meer zegt, hij bewijst, dat het niet anders zou kunnen zijn. „De erfzonde”, zegt hij „is eene dwaasheid voor de menschen, maar men geeft haar ook daarvoor uit. Gij moet mij dus niet het gebrek aan redelijkheid in deze leer voorwerpen, daar ik ze voor strijdig met de rede houd. Maar deze dwaasheid is wijzer dan al de wijsheid der menschen: want het dwaze Gods is wijzer dan de menschen. Wat zal men toch wel zonder dat mysterie van den mensch zeggen? Zijn gansche toestand hangt van dit onbegrijpelijk leerstuk af. En hoe zou hij het door zijne rede gewaar geworden zijn, daar het eene zaak is, die boven zijne rede gaat, en daar zijne rede, wel verre van het op hare wegen uit te vinden, zich daarvan verwijdert, wanneer men het haar voorstelt?” ²⁾

Zoo heeft dan Pascal als oplossing van 's menschen raadselachtigen toestand zijne toevlugt genomen tot het leerstuk

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 105.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 106.

van zijn val. Hij wijst vervolgens den vermoelden vrager, voor wien nu een lichtstraal verzezen is, verschillende plaatsen aan, waarin hij die waarheid in de gewijde oorkonde verkondigd vindt. „Hij laat hem daarop de aandacht vestigen, dat daarin van den mensch slechts gesproken wordt in betrekking tot dien staat van ellende en wanorde; dikwijls wordt daarin beweerd, dat alle vleesch bedorven is, dat alle menschen aan hunne zinnen zijn overgelaten, en dat zij reeds van hunne geboorte eene neiging tot de zonde hebben. Hij doet hem tevens nog opmerken, dat die eerste val de bron is niet enkel van al wat er onbegrijpelijk is in de menschelijke natuur, maar ook van een oneindig aantal gevolgen, die buiten hem zijn, en waarvan de oorzaak hem onbekend is. En eindelijk stelt hij hem den mensch voor als die in de geheele gewijde oorkonde zoo wel geteekend is, dat *die schildering niet meer verschilt van het eerste beeld, dat hij van hem ontworpen heeft*” ¹⁾.

„Voilà le cercle qui se rejoint”, roept Sainte-Beuve uit, „voilà l’anneau moral du livre saint, qui rejoint l’anneau moral de cet autre livre, le coeur de l’homme” ²⁾.

Bij die kennis van zijn ellendigen staat kan de mensch evenwel niet blijven staan. Pascal wil thans met hem eene schrede verder gaan. In dezelfde gewijde oorkonde, waarin reeds op de eerste bladzijde een donker tafereel van ’s menschen toestand wordt opgehangen, wordt tevens op

¹⁾ *Préface d’Étienne Perier.*

²⁾ Sainte-Beuve t. a. p. t. III. p. 373. Vgl. ook de noot.

een middel gewezen, om uit dien toestand te geraken, m. a. w. waarmede de zondaar in zijn val zich *troosten* kan. Er wordt op een redmiddel gewezen, dat in de hand van God is; er wordt een Verlosser beloofd, die allen bevredigen en hunne ellende herstellen zal. De dragers van die belofte heeft God zelf uitverkoren. Zij hadden tot taak om te verklaren, dat zij alleen de éénige bezitters en erfgenamen waren van de goddelijke openbaring; dat de gansche wereld in eene dwaling verkeerde; dat alle menschen van het leven in Gods gemeenschap gevallen en diep bedorven waren, maar dat er eens een Verlosser voor allen zou komen; zij hadden den goddelijken last ontvangen Hem te verkondigen; en als voorloopers en herauten van die groote gebeurtenis waren zij in de wereld geplaatst en uitverkoren.

Die Messias-verwachting heeft zich reeds geopenbaard bij de eerste stamvaders der menschen: bij Henoch, Lamech, Noach, Abraham, Isaac en Jacob, die allen in het geloof aan en de verwachting van een Messias leefden. Terwijl de Egyptenaren en andere volken waren overgegeven zoowel aan de idololatrie als aan de magie, en hun voorbeeld het volk Gods verlokte en verleidde, geloofden Mozes en andere helden des O. V^a. in Dengenen, dien zij niet zagen, verwachtende de geestelijke zegeningen, die Hij hun zou toebereiden. Terwijl eene ingewikkelde godenleer bij Grieken en Romeinen gevonden werd, terwijl hunne dichters honderd verschillende theogoniën vervaardigden, en de wijsgeeren in ontelbaar vele secten waren verdeeld, waren er intusschen reeds in het hart van Judea uitverkoren mannen, die de komst van den Verlosser voorspel-

den, door wien de zondige menschheid weder met God zou verzoend worden. Daarom verwerpt Pascal al de andere godsdiensten; daarin alléén vindt hij een bevredigend antwoord op al zijne twijfelingen en bedenkingen, een lichtstraal te midden van zijne onwetendheid, troost voor al zijn lijden: de leer van een algemeen oorspronkelijk bederf verklaart hem de tegenstrijdigheden en de mysterieën van zijne natuur, en de verlossing van zijne zonden en ellende ¹⁾).

Niet alleen vindt hij in die gewijde oorkonde van het Joodsche volk de wederoprigting van den gevallen zondaar beloofd, maar het trekt hem ook bovenal aan, dat alléén daarin op waardige wijze van het hoogste Wezen gesproken, en het denkbeeld van de ware godsdienst gevonden wordt. Het wezen der godsdienst (het is eene éénige zaak) bestaat noch in de afkomst van Abraham, noch in de besnijdenis of in de offers en ceremonieën, noch in de ark of in den tempel te Jeruzalem, noch eindelijk in de wet en het verbond met Mozes; in geene dier zaken bestaat het, maar enkel en alléén in de *liefde* tot God, terwijl God zelf al het andere afwijst: hetgeen Pascal door een beroep op een tal van onwidersprekelijke getuigenissen bewijst ²⁾. Al de andere godsdiensten missen dat essentieële kenmerk, waaruit hare valschheid verklaard wordt.

Zoo heeft dan de Apologeet den ontrusten mensch op het éénige boek gewezen, het eigendom van een bijzonder en uiterst merkwaardig volk, waarin eene bevredigende

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II. p. 197.

²⁾ Faugère, t. a. p. II. p. 357 en verv.

oplossing van zijne natuur gevonden wordt. Tot dus verre evenwel heeft hij hem nog niets gezegd, dat hem van de geopenbaarde waarheden zou kunnen *overtuigen*; maar hij heeft daarom geen ijdel werk verrigt; hij heeft zijn volgeling in een toestand gebragt. waarin deze die met vreugde aanneemt, ja zelfs begeert ¹⁾.

Nu kan hij dan ook overgaan om over de bewijzen te spreken. Na in het algemeen te hebben aangewezen dat de waarheden, waarvan hij gesproken had, waren vervat in een boek, waarvan de zekerheid niet betwijfeld kan worden, staat hij in het bijzonder stil bij het boek van Mozes, waarin die waarheden vooral verkondigd zijn. Door een groot aantal van onwraakbare omstandigheden toont hij de onmogelijkheid aan, dat Mozes onware zaken zou hebben geschreven, of dat het volk, aan hetwelk hij ze achtergelaten had, zich daardoor zou hebben laten bedriegen, wanneer Mozes zelf in staat ware geweest een bedrieger te zijn. In eene verheven gestalte verrijst voor het oog van Pascal het beeld van dien profeet van Israël. Waar hij hem met een Josephus vergelijkt, ontdekt hij eene diepe en wijde kloof tusschen beiden: terwijl deze de schande van zijn volk verbergt, en zijne gebreken en feilen aan het oog der wereld onttrekt, schaamt gene zich voor zijne eigene schande niet. Met Mahomet vergeleken, vertoont

¹⁾ Zeer schoon zegt Sainte-Beuve (t. a. p. t. III, p. 374): „Ç'a été de sa part une préparation, une pression morale, un *foulement* dans tous les sens; ç'a été (tranchons le mot) une manœuvre saintement habile pour rabattre du côté de la foi, qu'on entrevoit désormais comme vénérable et comme aimable.”

Mozes evenzeer een verheven karakter: terwijl de profeet van Mekka, om den Koran te handhaven, verboden heeft hem te lezen, aarzelde daarentegen de wijgeer van Israël niet te bevelen, dat zijne geschriften door de geheele wereld zouden gelezen worden. En inderdaad, de inhoud dier geschriften, die, volgens Pascal, met die van Job de oudste werken der wereld zijn, is waardig aan de menscheid bekend gemaakt te worden; daarin vinden wij reeds een Verlosser als het gemeenschappelijk middelpunt voorgesteld, en de beloften Gods aan Abraham, Jacob en anderen medegedeeld, vereenigd met de profetiën van Mozes zelven.

Niet een Mozes alléén moest van den beloofden Verlosser getuigen, niet een enkel mensch slechts Hem aankondigen — dat zou reeds buitengewoon zijn en de grenzen van ons begrip overschrijden; maar er is meer, waardoor onze aandacht opgewekt wordt. Het is eene rij van mannen, die gedurende vier duizend jaren onophoudelijk en zonder verscheidenheid de een na den ander die zelfde gebeurtenis voorstellen. Het is een geheel volk, dat haar aankondigt; en dat sedert vier duizend jaren bestaat om te zamen getuigenis te geven van de beloften, die zij hebben ontvangen, en waarvan zij niet kunnen afgebragt worden door eenige bedreigingen en vervolgingen, die zij ondergaan. In waarheid, het optreden der profeten in de oude Israëlitische maatschappij, die den éénigen waarachtigen God en zijne beloften verkondigen, is, volgens Pascal, een geheel op zich zelf staand verschijnsel in de geschiedenis der oude volkeren. Het is bekend, dat hij vooral groote waarde hecht aan het bewijs, aan *de*

profetiën ontleend 1). Wij willen zijne denkbeelden omtrent dit voor hem zoo hoogst belangrijk onderwerp zoo beknopt mogelijk in hun geheel overzien, Met een oog op een groot aantal fragmenten, die omtrent dit punt tot ons zijn gekomen, achten wij het meer dan waarschijnlijk, dat hij *eerst* in algemeene beschouwingen daarover getreden is, *daarna* een overzicht gegeven heeft van de profetiën, die betrekking hebben zoowel op het Joodsche volk als op Jezus Christus en de gemeente door Hem gesticht, om *eindelijk* aan te wijzen, wat waarde zij voor de Apologie der Christelijke openbaring bezitten.

Wanneer men, volgens Pascal, den mensch in zijn actueelen d. i. deerniswaardigen toestand gadeslaat, hem beschouwt zooals hij zonder eenig licht leeft, aan zich zelven overgelaten, en als het ware verbannen in dit klein gedeelte des heelals, zonder te weten, wie hem er heeft geplaatst, wat hij er doen moet, en wat er van hem na zijn dood worden zal: dan moet men als verstomd en aan den grond genageld staan, en gevoelt men zich aan iemand gelijk, die, tijdens zijn slaap in een woest en verlaten

1) „Ce fut”, zoo lezen wij in het verslag van Étienne Perier, „sur ce sujet qu’il s’étendit beaucoup plus que sur les autres. Comme il avait beaucoup travaillé là dessus et qu’il y avait des vues qui lui étaient toutes particulières, il les expliqua d’une manière fort intelligible. Il en fit voir le sens et la suite avec une facilité merveilleuse et il les mit dans tout leur jour et dans toute leur force”. Vgl. ook Sainte-Beuve t. a. p. t. III. p. 372 en verv. Het verdient wel opgemerkt te worden, dat Pascal zich volstrekt niet in de *psychologische* zijde van het Profetisme verdiept, maar dit louter van de *supranaturele* zijde beschrijft.

eiland gebragt, bij zijn ontwaken niet weet, waar hij is, en hoe hij van daar weg kan komen. Pascal gaat bij anderen te rade, of zij ook welligt meer weten, dan hij zelf. Niet bevredigd door hun antwoord kan hij zich niet hechten aan al datgene, waaraan anderen zich overgegeven, en waarin zij hun heil gevonden hebben; en overtuigd dat er iets anders moet zijn dan wat hij ziet, vraagt hij of God zich nooit *geopenbaard* heeft. Zijn oog rigt zich tot de profetiën; een aantal godsdiensten ontwaart hij, die zich allen op haar eigen gezag beroepen, en die daarom geen geloof verdienen; bij al die godsdiensten vindt hij geene profetiën; alléén treft hij bij de Joodsche godsdienst voorspellingen aan, die in de Christelijke volkomen vervuld zijn.

Welke zijn nu de verschillende profetiën, die ons overgeleverd zijn? Zij hebben betrekking op de bekeering der heidenen en de vernietiging der idololatrie, op de Egyptenaren en Romeinen, op Darius, Cyrus, Pompejus, Herodes en Caesar, Cambyzes en Smerdis, Xerxes en Alexander met zijne opvolgers. Vragen wij naar de profetiën betrekkelijk het Joodsche volk, wij vinden zijne eeuwigdurende ballingschap voorspeld, zijne verwerping met de vernietiging des tempels geteekend, zijne verstrooiing en verderf aangekondigd. En waar Pascal de lange serie van profetiën betrekkelijk Jezus Christus doorloopt, vindt hij daarin, dat God reeds van de vroegste tijden aan het Joodsche volk Zijn raad en welbehagen te kennen had gegeven, dat er uit zijn geslacht eens de Messias der volken zou voortkomen en verschijnen in den tijd, bepaald door den toestand, waarin dan het Joodsche volk, de

tempel, de gansche wereld verkeerden zou, de jaren zijn zelfs door de profeten op de stipste wijze aangekondigd. Willen wij het geslacht, het werk en de geschiedenis van Jezus kennen? uit de profetiën vernemen wij, dat Hij de zoon van Abraham, van Juda, van David zou zijn; het oord zijner geboorte is voorspeld, zoo ook de verschillende omstandigheden van zijn leven, lijden en dood, zijn kleine en nietige aanvang, zijne verwerping door de Joden, zijn eeuwig koninkrijk op de aarde zoowel als in de hemelen, de vestiging zijner kerk, zijn strijd en zijne overwinning, zijn volkomen zegepraal door de vernietiging van het Judaïsme en van de afgodendienst. De profetiën vormen, volgens onzen Apologeet, de schakels van den keten der eeuwen; zij toonen ons, hoe de waarheid, geboren met den mensch, groot geworden is, en zich ontwikkelt door alle eeuwen tot aan hare laatste en schitterende openbaring in Jezus Christus; zij hebben Eden tot uitgangspunt, en op Calvarië loopen zij uit, beide de wieg der menschheid vormende; zij stellen Hem voor als het middelpunt der wereld en de verwerkelijking van al hare verwachtingen. Pascal vindt in de profetiën één uitsluitend denkbeeld, te midden van de veelheid der dichterlijke beschouwingen, dat, in onderscheiden vorm medegedeeld, tot in de kleinste bijzonderheden een levensbeeld op het ongerept paneel der toekomst penseelt, dat, zonder ongerijmde vermindering der waarheid, onmogelijk op andere schier alledaagsche gebeurtenissen kan worden toegepast. Het beeld wordt, naarmate men de tijden der verwezenlijking nadert, duidelijker en vollediger afgeschaduwd. Het staat geheel op zich zelf; het heeft niets gemeens

met het bloot aardsche; het schijnt als uit den hemel nedergedaald. De Zieners zijn onuitputtelijk in de schildering van een, op den spiegel der ziel weêrgekaatst, goddelijk ideaal. Hunne rijke verbeeldingskracht schept nieuwe inkleeding en ongedachte wendingen in taal en stijl, zoodra het goddelijk beeld zich voor hun opgewekten geest openbaart. „De beide Testamenten”, zegt Pascal, „beschouwen Hem, het Oude als zijne verwachting, het Nieuwe als zijn voorbeeld, beiden als hun middelpunt” ¹⁾.

Aan die profetiën nu hecht hij groote waardij en bewijskracht. „Het grootste bewijs”, zegt hij, „voor Jezus Christus zijn de voorspellingen. Daarom had ook God het meest daarvoor gezorgd; want de gebeurtenis, die ze vervuld heeft, is een van de geboorte der kerk tot haar einde voortbestaand wonder. Zoo heeft dan ook God gedurende zestien honderd jaren Profeten verwekt, en daarna gedurende vier honderd jaren al die profetiën met de Joden, die de dragers daarvan waren, in alle oorden der wereld verstrooid. Dat was de voorbereiding voor de geboorte van Jezus Christus, wiens Evangelie door de geheele wereld moet geloofd worden; daarom moesten niet alleen Profeten verschijnen, om in Hem te doen gelooven, maar die profetiën moesten ook over de geheele wereld zich verbreiden, om Hem door de geheele wereld te doen aannemen.” ²⁾ „Om Jezus Christus te bewijzen, hebben wij profetiën, die krachtige en duidelijke bewijzen zijn” ³⁾.

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II. p. 313.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II. p. 270.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II. p. 317.

„Die profetiën, die vervuld en door de uitkomst als waarachtig bewezen zijn, toonen de zekerheid dier waarheden aan, en bewijzen daarom de goddelijkheid van Jezus Christus.” ¹⁾

Uit de medegedeelde plaatsen, die wij nog met een tal van andere vermeederen kunnen, blijkt overtuigend, dat Pascal de profetiën als wigtige en gegronde bewijzen beschouwt. Absoluut overtuigend in dien zin, dat zij iemand tot het geloof kunnen dwingen, zijn zij wel volgens hem niet, maar zij zijn toch altijd van dien aard, dat men het niet onredelijk noemen kan, wanneer iemand op grond daarvan in het Evangelie gelooft ²⁾.

Onder de krachtige bewijzen noemt Pascal ook *de groote wonderen in de H. Schrift* ³⁾. Immers zij konden, volgens hem, onmogelijk verdund zijn, niet alleen wegens het gezag van het boek, waarin zij voorkomen, maar ook nog wegens al de omstandigheden, die ze verzellen en ontwijfelbaar maken. Bij den blik op onderscheidene „*Pensées*” kan het ons niet verwonderen, dat er sommigen zijn gevonden, die zelfs meenen, dat het wonderbewijs als de eigentlijke grondslag der geheele apologie van Pascal moet aangezien worden ⁴⁾. Tegen die meening zijn, naar

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II. p. 317.

²⁾ Vgl. het verslag van Étienne Perier.

³⁾ Hoewel Pascal op meer dan eene plaats over de *wonderen* spreekt, meenen wij tot een beter overzicht daarvan best te doen, ze hier ter plaatse te behandelen.

⁴⁾ De abt Besongne (*Hist. de l'abbaye de Port-Royal*) zegt, dat hij in een manuscript van de *Vie de Pascal* van Madame Périer het plan van dit deel van Pascal's werk vermeld vond; het luidt aldus: „Il y a de

wij gelooven, belangrijke bedenkingen in te brengen, maar in ieder geval is het ontegenzeggelijk waar, dat onze Apologeet aan het wonderbewijs groote waarde heeft gehecht. En hoe kon dit ook anders? Het is immers bekend, bij welke gelegenheid en in welk een toestand hij zijne „*Pensées sur les miracles*” schreef. De genezing van zijne zuster Margaretha Perier van eene oogkwaal, door aanraking alleen van

miracles; il y a donc quelque chose au-dessus de ce que nous appelons la nature. La conséquence est de bon sens: il n'y a qu'à s'assurer de la certitude de la vérité des miracles. Or, il y a des règles pour cela qui sont encore dans le bon sens; et ces règles se trouvent justes pour les miracles qui sont dans l'Ancien Testament. Ces miracles sont donc vrais. Il y a donc quelque chose au-dessus de la nature. Mais ces miracles ont encore des marques que leur principe est Dieu; et ceux du Nouveau Testament en particulier que celui qui les opérait était le Messie que les hommes devaient attendre. Donc, comme les miracles, tant de l'Ancien que du Nouveau Testament, prouvent qu'il y a un Dieu, ceux du Nouveau, en particulier, prouvent que J. Chr. était le véritable Messie”. Wij meenen evenwel, dat het geheel vreemd is aan en niet overkomstig met den geest van Pascal, om dit geliefd bewijs der supranaturalisten als basis zijner geheele apologie te beschouwen, te meer nog als wij letten op de woorden of verklaring, die zijne zuster aldus er bij voegt: „Je vous renvoie donc à cette ouvrage (*Discours sur les preuves des livres de Moïse*, écrit composé au point de vue supranaturaliste, par Du Bois de la Cour, ami de Pascal), et j'ajoute seulement ce qu'il est important de rapporter ici, que toutes les différentes réflexions que mon frère fit sur les miracles, lui donnèrent *beaucoup de nouvelles lumières sur la religion*.; et ce fut à cette occasion qu'il se sentit animé contre les athées, que, voyant dans les lumières que Dieu lui avait données de quoi les convaincre et les confondre sans ressource, il s'appliqua à cet ouvrage, dont les parties qu'on a ramassées nous font avoir tant de regrets qu'il n'ait pas pu les rassembler lui même. . . .” Vgl. Havet, *Note sur la vie de Pascal* p. XXII in zijne uitgave der *Pensées*.

eene reliquie van de St. Epine, had op Pascal, die toen zijn inwendigen strijd nog te strijden had, een diepen indruk gemaakt, en dat wonder werd door hem als een nieuw bewijs beschouwd, waarvan zich de Voorzienigheid tot de omkeering in zijn leven bediende. De bestrijding van dit voor hem zoo merkwaardig wonder van de zijde der Jezuïten drong hem, om de verdediging daarvan op zich te nemen, en eene opzettelijke studie van de wonderquaestie te maken.

Pascal kent dus aan de wonderen, hoewel geene absolute, dan toch eene zeer hooge waarde toe. Uit een tal van plaatsen ¹⁾ blijkt meer dan voldoende, welk een bewijskracht hij daaraan toeschrijft. Het schijnt intusschen moeilijk, zijne geïsoleerde uitspraken op dit punt geheel met elkander in overeenstemming te brengen. „Iedere godsdienst”, zegt hij, „die thans Jezus Christus niet erkent, is bepaald valsch, en de wonderen kunnen hem tot *niets* dienen ²⁾.” Hieruit zou men afleiden, dat de wonderen, volgens hem, in zekere gevallen volstrekt geene waarde hebben. Elders zegt hij intusschen: „Er is gezegd: Geloof aan de Kerk, maar er is niet gezegd: Geloof aan de wonderen, omdat het laatste natuurlijk is, en het eerste niet: het een had een voorschrift noodig, het ander niet” ³⁾. Van de eene zijde hebben dus de wonderen in zekere omstandigheden volstrekt geene waarde; van den anderen kant moet men noodzakelijk aan de wonderen gelooven,

¹⁾ Vgl. Faugère, t. a. p. t. II. p. 213—237 passim, ook p. 363.

²⁾ Faugère, t. a. p.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 214.

wil men althans, gelijk Pascal zegt, een Christen zijn. Niet geheel ten onregte zeide Voltaire daaromtrent: „*C'est assurément dire le pour et le contre*”, schoon wij er niet met hem zouden durven bijvoegen: „*et d'une manière bien dangereuse*”. Immers, wie de uitspraken van Pascal op dit punt niet op zich zelve, maar in verband met geheel zijne apologetische methode beschouwt, zal ook hier althans tot zekere hoogte de *concordantia discordantium* vinden.

Bij het bewijs aan de profetiën en wonderen ontleend ¹⁾, mogen wij niet voorbijzien, wat Pascal omtrent de *typen* in zijne apologie gezegd heeft. Het Joodsche volk was, volgens hem, de voorbereider en het schaduwbeeld van de gemeente des Nieuwen Verbonds met al hare voorregten, verpligtingen en verwachtingen. Hoewel grof zinnelijk en vervuld met aardsche verwachtingen, waren de Joden toch de bewaarders en dragers van een merkwaardige geestelijke belofte; den geestelijken zin van

¹⁾ Wij kunnen niet nalaten hier het oordeel op te geven van den geleerden Sainte-Beuve over het bewijs van onzen Apologeet, dat hij aan de wonderen en profetiën ontleende: „Pascal” zegt hij, „dans ce chapitre des *Prophéties* comme dans celui des *Miracles*, est manifestement sur son Thabor. Soyons pourtant sincère, dussions-nous par là nous juger. Le souffle nous manque pour l'y suivre jusqu'au haut; et là où il voit plus clair que le soleil, notre oeil ne distingue, hormis quelques grands traits éclatants, qu'un fond très-mêlé de lueurs et d'ombres. Si, parmi les auditeurs du fameux Discours dont ses amis nous ont parlé, il s'en était trouvé un seul qui fût capable de doute, ce seul article des Prophéties était fait peut-être, pour le troubler. Car que de hardiesses! que de témérités! que d'aveux qui lui échappent, et dont il s'arme aussitôt comme d'une preuve!” (t. a. p. t. III. p. 378).

hun bestaan en hunne godsdienst erkenden zij niet, maar waren aan het aardsche gehecht: hetgeen hunne getuigenis nog geloofwaardiger maakt. Wanneer men het Oude Testament leest, dan zal men zien, dat het Joodsche volk het schaduwbeeld is van een ander volk, het beloofde land het schaduwbeeld van een ander land, de offers de type van eene andere offerande, de tempel de type van een anderen tempel, de wet het schaduwbeeld eener andere wet, in één woord, dat de geschiedenis en de godsdienst van het Joodsche volk de schaduwbeelden zijn van dien persoon en dat heil, die in de volheid des tijds in de werkelijkheid optreden zouden. Neem dat denkbeeld weg, en heel het Joodsche volk zoowel als de Bijbel is, volgens Pascal, onbegrijpelijk. De handelwijze der Voorzienigheid omtrent dat kleine Joodsche volk, dat in de oude wereld schier onbekend was, en slechts eene geringe plaats innam in de geschiedenis en de algemeene ontwikkeling der wereld: dat alles zou anders onverklaarbaar of Gode onwaardig zijn. Zonder dat denkbeeld zou de Bijbel niets meer zijn dan eene verzameling van raadselen en tegenstrijdigheden, want de redenen der Profeten zijn duister, indien men daarin niet den aanstaanden heilsdag aangekondigd ziet, en zij vernietigen elkander telkens, indien men niet dat denkbeeld handhaaft en het typische aanneemt. Daarin wordt nu eens gesproken van de eeuwige voortduring van het Joodsche volk en van zijn verbond; dan weder van zijne vernietiging en van de vernieuwing der wet, van den ondergang zijner koningen en zijner offeranden. Die offeranden worden nu eens door God verordend en haar vorm beschreven; dan

weder worden zij verworpen. Hoe nu die tegenstrijdigheden op te heffen? Door het bovengenoemd denkbeeld toe te passen; men moet aannemen, dat alles slechts type was van de Christelijke kerk.

Zoo bewoog Pascal zich op oud-testamentisch terrein. Zijne opmerkingen daaromtrent hebben ten doel om te bewijzen, dat het boek, waarin de val van Adam vermeld wordt, het kenmerk der goddelijkheid draagt. De studie van de menschelijke natuur had den mensch voorbereid om de Bijbelsche oplossing van zijn raadselachtigen toestand aan te nemen; eerst door de kracht van de historische getuigenissen wil onze Apologeet hem tot volkomen overtuiging brengen. Nu eerst geleidt hij hem in het heiligdom *des Nieuwen Testaments*.

5°. De Christelijke godsdienst alléén, daarin ontwikkeld en voorgesteld, is de godsdienst, die ons leert, dat de menschen in zonden geboren ¹⁾, diep ellendig zijn, en zich zelven moeten haten ²⁾. Maar juist die godsdienst, die verklaart, dat de mensch van nature bedorven is, zegt ook, dat hij van al het geschapenè het voortreffelijkste wezen is ³⁾; zij verkondigt hem, dat er één God is, dien ons verstand zou kunnen begrijpen, ware onze natuur niet bedorven; daardoor is zulk eene kennis van God voor ons verborgen ⁴⁾. Om ons weder tot die waarachtige kennis te brengen, is Jezus Christus in de wereld geko-

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 143 en elders.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 142.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 141.

⁴⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 356.

men, in wien men de volkomen vervulling zag van Gods beloften, reeds in het paradijs aan den gevallen mensch geschonken.

Het ontzagwekkend beeld van Jezus Christus rijst hier voor ons, die de hoeksteen is van het Christelijk heilighdom. Bij al de leden van het menschelijk geslacht treft de Apologeet slechts eene samenstelling van tegenstrijdigheden aan, eene vereeniging van ellende en grootheid, maar Jezus Christus is hem de vlekkeloos-reine, de God-mensch, die het ideaal der menschheid verwerkelijk, de mensch, in wien slechts grootheid te aanschouwen is zonder ellende.

De hoogste zedelijke volmaaktheid treft Pascal bij Jezus Christus aan, en daardoor staat Hij voor zijn oog aan het hoofd der menschheid. Zijne grootheid gelijk in geen deele aan die van den mensch; zij is niet daar beneden te stellen; zij overtreft haar: het is eene goddelijke grootheid; „Jezus Christus heeft den luister van zijn rang” ¹⁾. Welk mensch heeft ooit meer geschitterd? Het Joodsche volk in zijn geheel voorspelt Hem vóór zijne komst; het heidendom aanbidt Hem ná zijne komst; Jood en heiden, beiden beschouwen Hem als hun middelpunt. En intusschen, welk mensch heeft ooit minder geschitterd? Dertig jaren leeft Hij onbekend onder de menschen. In den beginne was Hij zoo onbekend, dat de geschiedschrijvers, die de gewigtigste lotgevallen en zaken der volken en staten hebben medegedeeld, Hem ter naauwer-nood hebben opgemerkt. Gedurende de drie jaren, die Hij

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 332.

aan zijn openbaar werk besteedde, gaat Hij door voor een bedrieger; de priesters en de overheden verwerpen Hem; zijne vrienden en zijne naaste betrekkingen verachten Hem; eindelijk sterft Hij, verraden door een der zijnen, verloochend door een ander discipel en verlaten door allen. Niemand heeft zulk een schitterenden naam gehad, maar ook niemand heeft zulk een doornenkroon gedragen. ¹⁾

Men behoeft zich niet te ergeren aan de nederigheid van Jezus Christus. Groot is Hij niettegenstaande zijne vernedering; een God, welken men zonder hoogmoed nadert, en voor wien men zich vernedert zonder vertwijfeling. ²⁾ Groot vertoont Jezus zich in zijn geheele leven, karakter, leer en werk, het grootst evenwel in zijn lijden! Waar wij aan Pascal's hand „den man der smarte” beschouwen, is het, als klinkt dat heerlijke woord van J. J. Rousseau ons in de ooren: „indien het leven en sterven van Socrates dat van een wijze is, dan is het leven en sterven van Jezus dat van een God!” Wie kent Pascal's beschouwingen niet over het „*Mystère de Jésus*”? ³⁾; wie heeft daarin niet zijn treffend dialoog gelezen, waarvan Faugère te regt opmerkt, dat men er een der schoonste bladzijden zou meenen te lezen van het beroemde werk van Thomas à Kempis „*over de navolging van Christus*”? ⁴⁾

In waarheid, Pascal is getroffen door de groothed van Jezus, zoowel in zijn leven als in den nacht des lijdens;

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II. p. 314.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II. p. 314.

³⁾ Faugère, t. a. p. t. II. p. 338 en verv.

⁴⁾ Faugère, t. a. p. t. II. p. 312.

het werk, dat Hij volbragt, is verheven; het karakter, dat Hij vertoonde, geheel éénig; de redenen, die Hij uitsprak, zijn niet geëvenaard en zullen ook niet worden overtroffen; de heerlijkheid, die Hij openbaarde, is die van een God; het lijden, dat Hij onderging, is schier bovenmenschelijk, en de zegepraal over dood en graf is de bekrooning van zijne aardsche verschijning.

Al waren er nooit profetiën geweest noch wonderen, Jezus Christus zou toch, meent Pascal, door zijne leer en leven zoo goddelijk te voorschijn zijn getreden, dat ieder onbevooroordeeld' gemoed zich daardoor moet getrokken gevoelen. Welk denkbeeld men ook over Hem hebbe, zoo wij op Hem staren, dan kan men onmogelijk ontkennen, dat Hij een zeer verheven geest bezat, waarvan Hij reeds in zijne jeugd tegenover de schrift- en wetgeleerden de ondubbelzinnigste blijken gaf. Intusschen, in plaats van zich er op toe te leggen, zijne talenten te ontwikkelen door de studie van en den omgang met de geleerden van zijn tijd, brengt Hij dertig jaren van zijn leven door met het verrigten van geringen handenarbeid bij zijn pleegvader en in algeheele afzondering van de wereld. Gedurende drie jaren predikte Hij zijne leer, en stichtte Hij het koninkrijk Gods; tot zijne Apostelen koos Hij eenige mannen, onbekend bij de wereld, zonder eenige wetenschap en eenig aanzien bij de menschen; tollenaars en zondaren nam Hij in zijn kring op, en verkondigde hun het Evangelie des behouds. Eene menigte van vijanden verwierf Hij, vijanden, die juist voor de geleerdste en wijsste menschen van zijn tijd doorgingen. Pascal wijst aan, hoe vreemd en zonderling zulk een gedrag is in een

man, die ten doel heeft eene nieuwe goddienst te stichten, maar tevens, hoe Jezus ten gevolge van dit een en ander in de godsdienstgeschiedenis der wereld eene geheele éenige plaats bekleedt.

Deze groote persoonlijkheid van Jezus Christus nu is het centrum van het laatste deel der apologie van Pascal. Zijn persoon, zijne leer en de omstandigheden van zijn leven zijn zoovele bewijzen voor Hem en voor de Godsdienst, door Hem gesticht. Rondom dat verheven beeld groepeerdt nu de Apologeet zijne andere gronden voor het Christelijk geloof.

Hij vestigt daartoe al aanstonds meer opzettelijk zijne aandacht op de *Apostelen*.

Waar hij den blik van den Meester afwendt, en het oog op zijne discipelen rigt, daar ontdekt hij in hen het beeld huns Meesters en hetzelfde karakter, dat de Heer tijdens zijne omwandeling hier op aarde vertoonde: hij bedoelt de vereeniging van nederigheid en grootheid, zwakheid en kracht. Menschen zijn zij zonder wetenschap en kennis, maar toch telkens geschikt en geleerd genoeg om de geleerdste wijsgeeren te verontrusten en in het naauw te brengen; hoewel vreesachtig en zonder eenige middelen, bieden zij toch telkens weêrstand aan vorsten en tyrannen. Dat is ééning in de geschiedenis der wereld, en geeft aan hunne getuigenis eene alles overklimmende waarde. „De Apostelen”, zegt Pascal, „zijn òf bedrogen geworden òf zelve bedriegers; het een en het ander is even moeilijk aan te nemen, want het is niet mogelijk, aan te nemen, dat een mensch opgestaan is.”

„De hypothese, dat de Apostelen bedriegers waren, is

vooral zeer ongerijmd. Men neme haar geheel aan: men stelle zich die twaalf mannen voor, zooals zij na den dood van Jezus Christus vergaderd waren, het ontwerp smeden om te verkondigen, dat Hij is opgestaan uit de dooden: zij treden daardoor tegen al de magten der wereld op. Het hart der menschen is algemeen geneigd tot ligtzinnigheid, verandering, het aannemen van beloften, en goederen. Zoo maar een van de Apostelen zich een weinig had laten verleiden, door dergelijke zaken bekoord, en nog meer uit vrees voor gevangenis, slagen en geeseling en voor den dood, dan waren zij verloren. Men vervolge dit verder" ¹⁾).

Men beschouwe daarbij de eenvoudigheid, de naïviteit van stijl en ontwikkeling, en zelfs de groote verscheidenheid hunner getuigenissen, gelijk men die in het Evangelie ontwaart, en men zal spoedig tot de overtuiging komen, dat de vooronderstelling eener onderlinge overeenkomst om de wereld te bedriegen de ongerijmdheid zelve mag heeten ²⁾).

Waren de Apostelen alzoo getuigen van de feiten, die zij verhalen, en traden zij als getuigen op voor de goddelijkheid van Jezus Christus: twee feiten inzonderheid, en wel feiten van voortdurende beteekenis zijn er, die de goddelijkheid van de Christelijke godsdienst boven elken redelijken twijfel verheffen: Pascal bedoelt: *hare vestiging* en *haar altijd-durend bestaan*.

Allermerkwaardigst mag, volgens onzen Apologeet, reeds

¹⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 322.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II, p. 370.

de vestiging der Christelijke godsdienst genoemd worden. De blijde boodschap werd allerwege verkondigd; de mensch heeft geen anderen vijand dan zich zelven; de zonde heeft de gemeenschap tusschen God en zijn schepsel verbroken, maar Jezus is in de wereld gekomen om de zonde te niet te doen, den mensch Gods genade weder te schenken, en een rijk te stichten van liefde, waarheid en gerechtigheid, en daardoor de wereld te maken tot eene kweekplaats des eeuwigen levens en tot eene groote vereeniging aller geloovigen. Aanneming des persoons was er in het rijk, door Jezus gesticht, niet; voor Jood en Heiden was er plaats, maar het bijgeloof van den een moest verbannen, en de afgoderij van den ander uitgeroeid worden. De menschen, zinnelijk van aard, verbinden zich te zamen om dat Godsrijk te gronde te rigten; al de vorsten der aarde vereenigen zich om die jeugdige plant uit te roeijen, gelijk voorspeld was, maar — vruchteloos. Toen 's Heeren Apostelen uitgingen om het Evangelie der genade en des vredes allerwege te verkondigen en burgers voor het Godsrijk te vormen, was de tegenstand groot en magtig. „Al wat groot op aarde is, vereenigt zich: geleerden, wijzen, koningen. De een schrijft, de ander veroordeelt, een derde doodt. En ondanks al dien tegenstand verzetten zich die eenvoudige en magtelooze lieden tegen al die magten, onderwerpen zelf die koningen, geleerden en wijzen, en verbannen de afgodendienst van heel het aardrijk” ¹⁾).

De wereld kon het Christendom slechts tarten op een

¹⁾ Faugère, t. a. p. p. 319.

drievoudig slagveld: het veld van brutaal geweld, van verstandelijk overleg, van zonde en zinnelijkheid. Welke wapenen heeft evenwel het Christendom tegenover dien heiligen aanval gebruikt? Het is, volgens Pascal, een schoone en wonderbare strijd. Het verdedigt zich tegenover het geweld door te wijzen op zijne martelaren; tegenover de dwaling door de standvastigheid van hun geloof en de verzekerdheid hunner hope, tegenover de zonde en zinnelijkheid door hunne deugden. Met name wijst hij hierbij ook op de martelaren, wier bloed, gelijk Tertulianus zegt, het zaad der kerk werd. Het waren toch niet de Apostelen alléén, die het Christendom in de wereld voortplantten, en als getuigen daarvan optraden: maar het was ook de stemme des bloeds van zoovele duizende martelaren, die het nog stervende voor de wereld herhaalden: „Ik ben een Christen!” Hunne heldhaftige getuigenissen verzekeren den Apologeet de goddelijkheid der godsdienst, en het voorbeeld van hun moed versterkt hem in de belijdenis van zijn geloof ¹⁾).

De Christelijke godsdienst, zoo wonderbaar en op zulk eene geheel éénige wijze in de wereld gesticht, zij heeft bovendien altijd op aarde bestaan. ²⁾ Te midden van de verwarring van de tijden der wereld, in den schoot der duisternis van de afgoderij, bewaarden de vrome Patriarchen hun geloof, hunne deugden, hunne verwachtingen. Het Joodsche volk liet zich niet verlokken door het voorbeeld van het afgodisch Egypte, noch verleiden door

¹⁾ Vgl. Faugère, t. a. p. t. II, p. 199.

²⁾ Faugère, t. a. p. t. II. p. 201.

de fabelleer van Griekenland en Rome. De zangen der dichters, die de oude mythologie bezongen, konden de krachtige stem der Profeten niet verdooven, die zonder ophouden den Verlosser en Middelaar aankondigden. De Messias-verwachting was ten allen tijde levendig, zoowel bij Enoch, Lamech en Mozes als bij Abraham, Isaac en Jacob. „*Le Messie a toujours été cru*” ¹⁾. In de volheid der tijden verscheen de Christus, de beloofde aan de vaderen. Zijne godsdienst wordt gevestigd niettegenstaande duizende hinderpalen en een tal van schijnbaar onoverkomelijke bezwaren, en kan niet blijven bestaan zonder onophoudelijken strijd met het geweld, de dwaling en de zonde. Zij sluit met die wereld den vrede nooit ten prijs van eene schandelijke overeenkomst, en hare wetten wijken niet, zelfs niet voor de meest gebiedende noodwendigheid. Zij gaat voort; zij gaat altijd voort ondersteund door eene goddelijke kracht, zonder ooit iets te veranderen in hare leer of in hare zedeleer” ²⁾.

Maar nu, waar deze dingen alzoo zijn, kan dan ook de slotsom niet twijfelachtig blijven. Heeft de Christelijke godsdienst alzoo sinds onheugelijke eeuwen op aarde bestaan, en heeft geene enkele andere godsdienst ter wereld dit met haar gemeen, het verleden is voor Pascal een spiegel voor de toekomst en eene leerschool voor het tegenwoordige tevens. Het verontrust hem naauwelijks meer, dat zulk eene Godsdienst nog altijd heftig bestreden wordt. Zelfs heeft de aanschouwing van zulk een strijd

¹⁾ Vgl. Faugère, t. a. p. t. I, p. 227.

²⁾ Faugère t. a. p. t. II, p. 199—202.

hare aangename, hartverheffende zijde. „Het is genoeglijk in een scheepke, door de stormen geteisterd, te varen, wanneer men toch weet, dat het in geen geval kan vergaan” ¹⁾).

Wij hebben getracht den weg te overzien, waar lange Pascal beproeft den geslingerden twijfelaar tot vast- en klaarheid te voeren, en wisten daartoe niet beter, dan hem van tijd tot tijd zelf te doen spreken. Bedriegt ons niet alles, dan is door onze in vele opzigten gebrekkige schets de innerlijke waarheid en voortreffelijkheid van het plan, door Perier ons medegedeeld, boven dat van Astié voldoende gebleken, en daardoor tevens de juistheid onzer opmerking daaromtrent in de vorige § nog nader gestaafd. Wat *karakter* deze zijne apologie ons vertoont, en wat *invloed* zij in vroeger en later tijd gehad heeft, willen wij thans nog kortelijk aanwijzen.

§ 3.

Het eigenaardig karakter der Apologie van Pascal.

Begonnen wij bij onze schets van het eigenaardig karakter der „*Provinciales*” met een betrekkelijk ondergeschikt punt, het punt van *vorm*, wij achten het onnoodig, daarover thans met opzicht tot de dogmatische apologie in

¹⁾ Faugère t. a. p. t. I, p. 324.

nadere beschouwingen te treden. Evenmin willen wij haar *logisch* en *dramatisch-aesthetisch* karakter beschrijven; wij verwijzen naar hetgeen wij daarover in § 1 bij de beschouwing van het plan van Pascal gezegd hebben. Op eenige andere karakters trekken willen wij hier liever de aandacht vestigen.

Wat bovenal in de apologie van Pascal onze opmerking verdient, is het *zedelijke*, *ethische*, dat daarin, even als in de bestrijding der Jezuiten op den voorgrond gesteld wordt. Even als in de „*Provinciales*” zien wij ook hier de liefde, die hem tot het verdedigen der geloofswaarheid drong, en overvloedige wapenen tegen hare bestrijders verschafte. Het beginsel stond bij hem vast dat, daar God liefde is, men Hem, om Hem te kennen, moet zoeken en beminnen. Gaarne maken wij hier de woorden van den heer van Toorenenbergen tot de onze, waar hij zegt: „Het is het vruchtbaar *beginsel* dat aan zijne *gedachten* helderheid en *leven* geeft. . . . Het gaat uit van de erkenning der heilige liefde Gods als het eerste en hoogste in dat eeuwig *Wezen*; het onderstelt, dat de mensch voor de heilige liefde geschapen is, en het erkent geen middel des behouds voor hem dan hare herstelling. . . . Dat beginsel is door en door *polemisch*, omdat het alleen in de waarheid en de kracht van het zedelijk leven zijne verwezentlijking vindt. . . De apologie van Pascal is eerst en vooral *polemisch*, of liever de bestrijding van hetgeen het erkennen van de waarheid belemmert en verhindert, de nederwerping van alles wat zich in den mensch tegen Christus verheft, opdat zijn hart voor Hem gewonnen worde, en tot die vreugde in God kome, welke den bekeerden mensch

tot het Evangelie trekt en daarbij blijven doet".¹⁾

Uit onze ontwikkeling van de apologie van Pascal is het ons gebleken, welke bewijzen hij vooral op den voorgrond plaatst. Het is niet uitsluitend tot het gevoel, maar veeleer tot het gemoed des menschen, dat hij zich rigt. Hij bedient zich niet *bovenal* van de historische bewijzen voor zijn Christelijk geloof, gesteund en versterkt door eenige redeneering; veeleer is hierin vooral het eigenaardige zijner methode gelegen, dat hij het *inwendig* bewijs op den voorgrond stelt, zonder miskennis evenwel der meer gewone historische gronden. De grondslag zijner apologie is *anthropologisch*; Pascal wil voor alle dingen bij den mensch eene behoefte, een verlangen wekken naar het heil, in Christus Jezus hem geschonken, en alzoo in den inwendigen mensch een vast en onwrikbaar fundament voor zijne bewijsvoering, voor het gebouw van het Christelijk geloof verkrijgen. Ziedaar het betrekkelijk nieuwe, waardoor hij boven de toenmalige Apologeten geschitterd heeft. Eene enkele tegenstelling moge die bewering tegelijk verklaren en staven!

Het welbekende geschrift van onzen vermaarden landgenoot, Huig de Groot, *De veritate religionis Christianae*, was voor de Apologetiek van dien nieuweren tijd eene allermerkwaardigste verschijning. Van toen aan was haar vorm bepaald, hare taak aangewezen. De goddelijkheid van de Schriften des N. V. moest eerst tegenover elke twijfeling en elken aanval worden bewezen en vastgesteld, eer men haar verheven inhoud aanwijzen en verdedigen kon.

¹⁾ t. a. p. p. 534, 537, 543.

Men bewandelde dus een zuiver historischen weg; en scheen daardoor het dogma, de leer, geheel ter zijde gesteld te worden, men beweerde daartegenover, dat men eerst aan de waarheid des Christendoms in het algemeen moest gelooven, eer men zijne bijzondere leerstellingen; zijn inhoud, kon aannemen. Dat beginsel, door onzen Huig de Groot voorgestaan en aanbevolen, werd schier door allen, die na hem leefden, gehuldigd en in praktijk gebracht. Het historisch bewijs voor de waarheid des Christendoms werd op den voorgrond geplaatst, indien niet met uitzondering, althans ligtelijk met miskenning van alle andere bewijzen. Men zag de eigenlijke kracht van de verdediging des Christendoms in het historisch bewijs van de waarheid der Evangelische verhalen; het was voldoende het gezag der Christelijke openbaring te hebben vastgesteld op grond van haar historisch karakter.

Was alzoo de historische methode van de Apologeten des Christendoms in den tijd *van* en *na* Huig de Groot de meest gangbare en gebruikelijke: ook Pascal kon haar natuurlijk als kind van zijn tijd niet verwerpen, noch geringschatten. Vragen wij echter, op wat wijze hij die bewijzen uit de theologie zijner dagen heeft overgenomen, het behoeft voorzeker geen betoog, dat hij ze op de hem eigene, d. i. oorspronkelijke wijze in zijne apologie ontwikkeld heeft. Hun *inhoud* is onveranderd gebleven, maar zoowel hunne beteekenis als hunne plaats is eene andere dan vroeger geworden. Hij schat ze niet lager, dan een zijner voorgangers, maar gebruikt ze op eene andere wijze. Geen van allen hebben zij — wij hebben het reeds vroeger aangeduid — volgens hem eene *absolute* waarde.

Dit vloeit van zelf voort uit zijne beschouwing omtrent den weg, die tot het geloof, tot het Christendom leidt. Het geloof is bij hem eene gave Gods in den meest bijzonderen zin van het woord; hij plaatst veelmeer den goddelijken, dan den menschelijken factor op den voorgrond; de goddelijke genade moet 's menschen oogen openen, of alle bewijsvoeringen, hoe logisch ook op zich zelve, zullen niets wezentlijks uitwerken. Zoo de ongeloofige nog niet gelooft, heeft hij de genade Gods nog niet verkregen; en deze zijne verblindende getuigt geen zins van Gods onmagt, maar toont hem, hoe verschrikkelijk God in de verwerping des zondaars is. Zoo legt Pascal op den invloed van God op het innerlijke van den mensch allen nadruk, maar niet zoozeer op de vatbaarheid voor dien invloed; hij grijpt daarbij de inspiratie en praedestinatatie aan, om alles aan God alleen te danken. Bij deze beschouwingswijze treedt eene voorstelling als die van Tertullianus, die de menschelijke ziel „*naturaliter Christiana*” noemt, in zekeren zin op den achtergrond; maar des te meer komt bij hem het andere woord van denzelfden Kerkvader meer tot zijn regt: „*Piunt, non nascuntur Christiani*” ¹⁾.

Na al het gezegde heeft het naauwelijks herinnering noodig, dat de apologetische methode in de „*Pensées*” verschillend is van die in de „*Provinciales*.” Zulks bevremdt ons trouwens ook in geenen deele. Dat verschil

¹⁾ Vgl. Faugère, *Pensées, Fragm.* t. II, p. 163 en verv.; ook Havet, *Étude* voor zijne edit. der *Pensées*, p. XXXII en verv. H. Weingarten t. a. p. p. 38.

is geheel te verklaren uit het verschil van *onderwerp* en *stelling*. In de „*Provinciales*” werd hij gedrongen zich tegen het kwaad der Jezuiten te verzetten, gedreven vooral door het zedelijk beginsel, dat in hem leefde en werkte, en waardoor hij alle onwaarheid en logen verachtte. Datzelfde beginsel deed hem ook besluiten tot het schrijven der „*Pensées*,” maar het zijn niet enkel zedelijke eischen, hier zijn het bovenal de heiligste en dierbaarste waarheden, die hij te verdedigen en te bevestigen had. Moest hij in zijne eerste apologie den Jezuiten het verfoeijelijk masker ontrukken, en hen der wereld in al hunne naaktheid ten toon stellen, in de tweede „werd de strijd gevoerd om een hart, eene ziel, eene onsterfelijke ziel te winnen door de kracht van die liefde, welker wapenkreet de psalm der hope is of het gebed des geloofs” ¹⁾).

Maar genoeg, zoowel op het een als op het ander terrein heeft Pascal zich in den volsten zin des woords een meester getoond.

Geen wonder dan ook, dat deze tweede apologie van Pascal, evenals zijne eerste, beduidende *gevolgen* gehad heeft. Immers, de man, die haar leverde, was niet slechts een man van uitnemend talent, maar wat nog meer zegt, van een edel en magtig karakter. Op die gevolgen hebben wij nog ten slotte de aandacht te rigten.

¹⁾ van Toorenenbergen, t. a. p. p. 537.

§ 4.

De invloed der Apologie van Pascal.

Het is altijd eene hoogst moeilijke zaak van een belangrijk verschijnsel op het gebied van het denken de gevolgen bepaaldelijk aan te wijzen. Ten deele blijven zij voor onze oogen verborgen, ten deele is het gewaagd, uit het *post hoc* tot het *propter hoc* te besluiten. Geheel intusschen meenden wij ons aan het bespreken der hier geopperde vraag niet te mogen onttrekken: immers, indien iemand, Pascal heeft een magtigen stoot tot eene magtige — wij durven tevens zeggen, weldadige beweging gegeven. Het is echter ons doel niet, daarover in eene uitvoerige beschouwing te treden; maar reeds eenige wenken en opmerkingen zullen, naar wij ons vleijen, voldoende zijn om te toonen, dat de methode van Pascal als Apologeet van zijn Christelijk geloof niet zonder vrucht is geweest, terwijl wij het voorts aan meer bevoegden dan wij moeten overlaten, opzettelijk aan te wijzen, wat de Apologetiek van onzen tijd voortdurend van Pascal heeft te leeren.

Wij beginnen met de vraag, wat vrucht de Roomsche-Katholieke kerk van deze apologie geplukt heeft. Dat Pascal daarop bijna geen invloed heeft gehad, bedroeft ons, maar verwondert ons niet. Immers, wegens zijne krachtvolle bestrijding van der Jezuiten-zedeleer had zij hem van zich gestooten, en beschouwde zij hem als een, die met de door haar veroordeelde partij van Port-Royal haar zelve wilde vernieti-

gen ¹⁾. Zij moest evenwel noodwendig eenigen invloed, hoe gering dan ook, daarvan ondervinden. Pascal toch had ook bij deze verdediging van zijn Christelijk geloof de leer van Augustinus, van Jansenius en Port-Royal gehandhaafd; en daardoor maken zijne „*Provinciales*” en „*Pensées*” een geheel uit, dat Rome deed gevoelen, hoe ver zij van de oude Katholieke traditie en reine zedeleer afgeweken was ²⁾.

Even weinig invloed als op de Roomsche kerk heeft Pascal in Engeland gehad. Wie de apologetische literatuur van de Engelsche Godgeleerden der zeventiende en achttiende eeuw overziet, zal het ons gereedelijk toegeven; wij wijzen hier slechts op de apologieën van Addison, Paley, Butler, Chalmers e. a. ³⁾ Over het geheel was hun streven meer op, bijna zeiden wij mathematische evidentie, dan op moreele convictie gericht; ook op Apologetisch gebied laat zich, tegenover een geest als dien van Pascal, het realistisch karakter der Engelsche Theologie en Apologetiek in geen deele misskennen. Van zelf moest daarentegen menig denker in Duitschland zich tot hem getrokken gevoelen. De vertaling der „*Pensées*”, door Kleuker in 1777 geleverd, werkte mede om daarop de aandacht ook van zulken te vestigen,

¹⁾ Niet ten onrechte zegt de Hoogl. Lange in zijn belangrijk artikel over *Pascal* in *Herzog's Realencycl.* XI. s. 139., ten aanzien der verhouding van Pascal tot Rome in den laatsten tijd van zijn leven: „*er war Protestant, und wusste es nicht, der letzte grosse Eremit von Port-Royal.*”

²⁾ Vgl. hier vooral Sainte-Beuve t. a. p. t. III, p. 383, en verv.

³⁾ Wij verwijzen omtrent deze Engelsche Apologeten naar het overzicht en de kritiek van Tholuck in zijne *Vermischte Schriften* th. I, p. 163—224.

die het oorspronkelijke niet konden lezen. Het bekende woord: „menschelijke dingen moet men kennen, om ze te beminnen, goddelijke beminnen om ze te leeren kennen” werd in den strijd voor de Christelijke waarheid het wachtwoord van betrekkelijk velen. In de brieven van Albrecht von Haller, „*über die wichtigsten Wahrheiten der Offenbarung*” ¹⁾ laat zich eene merkwaardige overeenkomst met Pascal's methode ontdekken. Inzonderheid moet onder de geestverwanten van onzen Apologeet de beroemde Tholuck genaamd worden: men denke slechts aan zijn bekend en leerrijk werk: „*die wahre Weihe des Zweiflers*”. Van Neander spraken wij reeds in den aanvang van ons geschrift; aan zijn naam mag in dit verband die van Twesten met het volste recht worden toegevoegd ²⁾. Op de ontwikkeling der Nederlandsche Theologie, ook ten aanzien der Apologetiek konden zulke voorbeelden niet zonder invloed blijven. Om geene andere namen te noemen, herinneren wij alleen de apologetische verhandeling, waarmede Dr. van Oosterzee (1845) de *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie* heeft geopend, ofschoon, onder den invloed van daarover gerezen strijd, de denkbeelden van den Auteur later, bepaaldelijk wat de rangschikking der apologetische bewijzen aangaat, gewijzigd werden ³⁾. Ook van de zijde der Groningsche school werden stemmen gehoord ten gunste van het dus genaamd inwendig bewijs, waarin, bij

¹⁾ Zie Tholuck, t. a. p. p. 349 en verv.

²⁾ Men zie inzonderheid het *eerste* Deel zijner helaas onvoltooid gebleven *Dogmatik*.

³⁾ Verg. *Jaarbb. voor Wetensch. Theol.* I dl. bl. 1—75. III. bl. 58 en verv. V. bl. 406—422.

alle dogmatisch verschil, het opmerkzaam oor een naklank der toonen van Pascal kon vernemen ¹⁾. De Ethisch-irenische rigting eindelijk toont, bij al wat zij voorts te vragen overlaat, eene ingenomenheid, om niet te zeggen eene homogeneiteit met Pascal, die even verklaarbaar als ondubbeltzinnig mag heeten.

Wij besluiten met een blik op den invloed, door Pascal nog in onze eeuw in Frankrijk en Fransch-Zwitserland uitgeoefend. Wie denkt hier niet aan zijn bewonderaar en volgeling, Vinet, die in zijne welbekende „*Études*” voor zijn meester eene eerezuil opgericht heeft? Ook hij heeft eene poging beproefd om het Christelijk geloof op soortgelijke wijze te regtvaardigen. Het is vooral het inwendige des menschen, waarop hij werkt; de zedelijke kracht van het Evangelie staat bij hem, evenals bij zijn voorganger, bij zijne bewijsvoering steeds op den voorgrond; het schuldgevoel, de behoefte aan verlossing wil hij allereerst bij den mensch opwekken, en hem aantoonen, dat hij alleen onmogelijk het heil en de verlossing kan deelachtig worden; de zondaar moet voor alle dingen zijn tegenwoordigen toestand leeren kennen: eene kennis die voor hem noodzakelijk is, om het verlangen op te wekken naar een goddelijken Verlosser van zijne ellende. Vinet wil, even als Pascal, ’s menschen actuëlen toestand beschouwen, en doen zien, hoe die overeenkomt met de uitspraken des Christendoms, om dan in eene vergelijking

¹⁾ Men denke inzonderheid aan de Verhandeling van den Hoogl. Pareau, *Het Christendom, zijne eigene Apologie in zich dragende*, voorkomende in het tijdschrift *Waark. in Liefde*, 1848. III.

te treden van de bestemming van den mensch met de mid-
delen, die het Christendom ter zijner behoudenis aangeeft.

Behalve Vinet zijn er nog anderen, die het voetspoor
van Pascal willen volgen. Wij herinneren hier slechts
aan Edmond de Pressensé en zijne school. Wij weten
hoe hij in de *Revue Chrétienne*, van welk tijdschrift hij
aan het hoofd staat, vele artikelen heeft geplaatst, die
kennelijk de strekking dragen, om Pascal als voorganger
der apologetische school te beschouwen, waarvan hij met
anderen een der voornaamste leiders is. De uitgave der
„*Pensées*”, door Astié bezorgd, lokte merkwaardige discus-
siën uit over de waarde of onwaarde van Pascal's apologie.
Rambert, over wien wij reeds meermalen gesproken heb-
ben, en die met alle kracht zich tegen Astié verzette, gaf
daarbij eene „*Étude*” over het werk van Pascal zelve, en
meende, dat daarvan slechts de *voorrede* (zooals hij het noemt)
bruikbaar is, d. w. z. de sombere en prachtige schilderij
van de menschelijke natuur. Overigens vindt hij in de be-
wijsvoering en ontwikkeling van Pascal weinig bevredigends.
De idee van den val, bij voorbeeld, stemt zonder twijfel
overeen met de verschijnselen, die het menschelijk hart
aanbiedt, en het verklaart wel eenige van zijne wonder-
bare tegenstrijdigheden; maar Rambert gelooft niet, dat
alles daardoor verklaard wordt. En wat de historische
bewijzen betreft, die door Pascal zijn aangevoerd, hij is
van oordeel, dat zij voor de regtbank der exegetische
wetenschap en de vergelijkende studie der godsdiensten
onhoudbaar zijn; zoo zou o. a. Rénan volgens hem daar-
door niet weerlegd kunnen worden; daartoe, zegt hij, is
eene andere methode noodig, eene andere taktiek en andere

wapenen, dan die, waarvan Pascal zich in zijn tijd bediende: „*les coups du grand athlète ne portent plus.*”

Tegen die beschouwing kwam Ernest Naville ¹⁾ in een artikel, getiteld: *L'Apologie de Pascal a-t-elle vieilli?* met allen nadruk op. De fragmenten van Pascal zijn volgens hem nog eene levende bron van gedachten, die tot de waarheid leiden; zij bevatten bewijzen, die niet verouderd zijn. De apologie van Pascal is bij hem *de* apologie. „Pascal heeft niet enkel een boek gemaakt,” zegt hij, „hij zelf is eene levende apologie. Hij heeft dat trotsche voorhoofd onderworpen aan het juk des geloofs; hij heeft dat hoofd, voor het oog der menschen met een schitterend aureool omkransd, gebogen voor het kruis van Jezus Christus. Die daad is ook een bewijs. Het is niet genoeg te bewijzen, dat het Evangelie waar is; het is voldoende om te bewijzen, dat het Evangelie eerwaardig is.”

Terwijl alzoo Naville, de bewonderaar en volgeling van Pascal, zijne apologie als de ware aanbeval, meende ook Edmond Schérer ²⁾ zich in den strijd te moeten mengen, en eene andere taal te doen hooren.

De apologie van Pascal is, volgens hem, tegenwoordig van geene waarde; zij is verouderd, geheel verouderd, zoolwel wat hare methode als wat hare bewijzen betreft. Bleef bij Rambert nog de voorrede, de schildering van de menschelijke natuur, eene apologetische waarde behouden, Schérer meent, dat die schildering geen middel tot eene apologie

¹⁾ Vgl. de *Bibliothèque Universelle, Revue Suisse et Étrangère*, Juillet 1858.

²⁾ Vgl. de *Nouvelle Revue de Théologie*, Juillet et Août 1858.

is, maar eene zedekundige studie. „Pascal heeft als Apologeet zijn tijd gehad; hij is thans slechts de wel-sprekendste van onze moralisten.” Met dit scherp afkeurend oordeel vereenigde zich ook de geleerde Sainte-Beuve geheel. „Als apologetisch geschrift,” zegt hij, „kan men beweren, dat het zijn tijd heeft gehad” ¹⁾. Intusschen lokte dit gevoelen al aanstonds tegenspraak uit. Astié gaf ter verdediging, van Pascal's apologie zijne editie der „*Pensées*” uit, terwijl Edm. de Pressensé zich met warmte tegen Schérer verzette, en de waarde van Pascal als Apologeet nadrukkelijk handhaafde ²⁾.

Zoo zien wij nog heden, ook in Frankrijk en daarbuiten, de geesten en harten verdeeld ten aanzien van Pascal, evenals omtrent de groote zaak, die hij voorstond. Wij durven er uit besluiten, dat nog geen van beiden zich bevindt op den weg ter vergetelheid. Een boek, dat zulk een voorleden achter zich heeft als de „*Pensées*” van Pascal, heeft ongetwijfeld ook nog voor de toekomst eene taak te volbrengen.

Hier intusschen meenen wij te moeten blijven staan, terwijl wij het oordeel, gelijk over de blijvende waarde van Pascal, zoo ook over deze Proeve bescheidenlijk aan anderen overlaten. Edele strijder! Met diepen eerbied hebben wij Uwe beeldenis gadegeslagen, Uwe wapenrusting gemon-

¹⁾ t. a. p. t. III, p. 344.

²⁾ Vgl. de *Nouvelle Revue de Théologie*, Octobre 1858 en de *Revue Chrétienne*, Septembre 1858. Een overzicht van den strijd, over de apologie van Pascal in Frankrijk gevoerd, vindt men bij Frédéric Chavaunnes in *Le Lien*, 29 Janvier et 12 Février 1859.

sterd! Wat verschil van inzicht, gave of roeping er ook
tusschen U en een later geslacht moge overblijven, een
overvloedig deel van Uwen goest en Uwe kracht moet
ieder zich toewenschen, die voor de heiligste zaak op zijne
beurt in de gelederen treedt!

BIJLAGEN.

Het was ons voornemen, aan het slot van dezen onzen eersteling eene *historisch-litterarische* schets te leveren van al de geschriften over Pascal, opdat zij een spiegel worde, hoe verschillend onze schrijver in den loop der tijden is beschouwd en gewaardeerd, en tevens tot een bewijs verstrekke voor het: *Tempora mutantur, et nos mutamur in illis*. Maar de reeds al te groote omvang van onzen arbeid voor een Academisch proefschrift, en de korte tijd, waarover wij te beschikken hebben, noopten ons van het opgevat voornemen af te zien. Wij vergenoegen ons daarom hier slechts eene lijst te laten volgen van hetgeen er over Blaise Pascal is geschreven. Zooveel mogelijk hebben wij getracht alles op te geven, wat er over den grooten Apologeet geleverd is; mogten er evenwel in deze lijst eenige geschriften niet genoemd zijn, de belangstellende lezer hebbe dan de goedheid haar aan te vullen. . .

BIJLAGE I.

1. *Lijst der geschriften over Blaise Pascal.*

Vie de Blaise Pascal, par Gilberte Pascal (Mad. Perier).

Mémoires de Marguerite Perier.

Lettres et mémoires de Jacqueline Pascal.

Deze drie geschriften zijn uitgegeven door Prosper Faugère in zijn werk: *Lettres, opuscules et mémoires de Madame Perier et de Jacqueline, soeurs de Pascal et de Marguerite Perier, sa nièce, publiés sur les manuscrits originaux.* Paris, chez Auguste Vaton. 1 vol. in-8°.

Recueil de plusieurs pièces pour servir à l'histoire de Port-Royal. Utrecht, 1740, in-12°, inzonderheid de XIe *Mémoire*.

Mémoires pour servir à l'histoire de Port-Royal et à la vie de la Mère Angélique. Utrecht, 1742, t. III.

Vies intéressantes des religieuses de Port-Royal. 1751, t. II.

Al deze geschriften zijn de oudste en voornaamste oorkonden, die men voor de geschiedenis van Pascal moet raadplegen. Eene nauwkeurige lijst van al de werken

aangaande Port-Royal vindt men bij Sainte-Beuve, *Port-Royal*, 2e édit. t. III, p. 628 et suiv.

Verder zijn te raadplegen:

Baillet, *Vie de Descartes*, IIe part., p. 330.

Remarques de Voltaire sur les Pensées de Pascal. Men vindt ze o. a. in de *Oeuvres complètes de Voltaire*, édit. de Ch. Lahure et Cie. Paris, 1860, vol. XVII, p. 18 et suiv. et vol. XXIII, p. 468 et suiv.

Sentiments de M..... (Boullier) *sur la Critique des Pensées de Pascal* par M. de Voltaire, 1741 et 1753. Vgl. over dit geschrift Sainte-Beuve, t. a. p. t. III, p. 333 et suiv.

Éloge de Blaise Pascal, par Condorcet. 1776. Réimprimé dans les *Oeuvres de Condorcet*, Paris, Didot, 1847, in-8e, t. III, p. 567 et suiv.

Éloge de Pascal, par Nicole, (in het Latijn), te vinden bij Bossut in zijne editie *Oeuvres de Blaise Pascal*. A la Haye, chez Detune, 1779, t. I, p. 121 et suiv. Deze Abbé Bossut heeft bij deze uitgave van Pascal's werken, in 5 vol., in-8e, gevoegd een *Discours sur la vie et les ouvrages de Pascal*, later vermeerderd en verbeterd uitgegeven, afzonderlijk in 1781.

Een niet zeer uitvoerig artikel over Pascal vindt men bij Chateaubriand, *Génie du Christianisme*, IIIe part., liv. II, chap. VI. Verg. ook IVe part., liv. VI, chap. XII.

Éloge de Blaise Pascal, par Alexis Dumesnil. Paris, 1813, in-8e.

Éloge de Blaise Pascal, accompagné de notes historiques et critiques, par Georges-Marie Raymond. Lyon, 1816, in-8e. 2e édit.

J. H. Monnier, *Essai sur Blaise Pascal*. Paris, 1822 in-8e.

Les carrosses à cinq sols, ou les omnibus au XVIIe siècle, par M. Monmerqué. Paris, 1828.

De Blasio Pascale, veritatis et divinitatis religionis Christianae vindice. Commentatio historico-theologica auctore D. Isaäco Rust. Erlangae prostat in libraria Palmiana. Parisiis apud Merklein. 1833, in-4°.

Discours préliminaire de l'édition des Pensées, par M. Frant. Dyon, 1835, 2e édit., 1853.

Introduction aux Pensées de Pascal, de François de Neufchâteau, dans l'édition de *Oeuvres de Pascal* de 1819.

Essai sur les meilleurs ouvrages écrits en prose dans la langue Française, et particulièrement sur les *Provinciales de Pascal*, par François de Neufchâteau, te vinden o. a. in de uitgave van de *Provinciales* van Didot, Paris, 1816, 2 vol. in-8°, vol. I. p. I et suiv.

Pascal's Leben und der Geist seiner Schriften, zum Theil nach neu aufgefundenen Handschriften mit Untersuchungen über die Moral der Jesuiten. Von Dr. Hermann Reuchlin. Stuttgart und Tübingen, 1840, in-8°.

Éloge de Pascal, par Bordas-Demoulin, discours qui a remporté le prix decerné par l'Académie française le 30 Juin 1842, te vinden o. a. voor de uitgave van de *Lettres écrites à un Provincial par B. Pascal* van Firmin Didot Frères. Paris, 1862.

Éloge de Pascal, par Prosper Faugère, discours qui a remporté le prix d'éloquence decerné par l'Académie française en 1843. Te vinden in de *Fragments de littérature morale et politique* par M. Prosper Faugère. Paris, chez Hachette, 1865, t. I. p. 129 et suiv.

Fait inédit de la vie de Pascal, par M. François Collet. Paris, 1848, in-8°. de 44 pages.

Pensées, Fragments et Lettres de Blaise Pascal, publiés pour

la première fois conformément aux manuscrits originaux en grande partie inédits, par M. Prosper Faugère. Paris, Andrieux, 1844, 2 vol. in-8° avec une *Introduction*. Deze *Introduction* is herdrukt in de *Fragments de Littérature morale et politique*, par M. P. Faugère, t. I. p. 167 et suiv.

Abrégé de la vie de Jésus-Christ, par Blaise Pascal, publié par M. P. Faugère, d'après un manuscrit récemment découvert avec le Testament de Blaise Pascal. Paris, Andrieux, 1846, in-8°.

Eene *Étude sur Pascal* vindt men in de *Histoire de la littérature française* de M. Nisard, t. I.

Eenige bladzijden zijn aan Pascal toegewijd in de *Histoire de France*, de M. Henri Martin. 1845.

Alex. Thomas, *de Pascali: an vere scepticus fuerit*, 1844, in-8°. (thèse pour le doctorat).

De l'Amulette de Pascal, étude sur le rapport de la santé de ce grand homme à son génie. Mémoire lu à l'Académie des sciences morales et politiques, par M. le docteur Lélut, le 14 décembre, 1844; puis transformé en un vol. in-8°, en 1846.

La psychologie morbide dans ses rapports avec la philosophie de l'histoire ou de l'influence des névroses sur le dogmatisme intellectuel, par M. Moreau de Tours.

Jacqueline Pascal, premières études sur les femmes illustres et la société du XVIIe siècle, par Victor Cousin, Paris, 1845, in-18°.

Études sur Pascal, par l'abbé Flotte. 1848—1845, 1 vol. in-8°. Montpellier, Librairie Sequin.

Études sur Blaise Pascal, par M. Vinet. Paris. 1844—1847. 1 vol., in-8°. Librairie Protestante.

De Pascal, considéré comme écrivain et comme moraliste,

par M. Villemain dans les *Discours et Mélanges littéraires*. Nouvelle édit. revue, corrigée, et augmentée. Paris, Didier, 1846, p. 128—149.

De la méthode philosophique de Pascal, par M. Les-cœur. 1850.

Pascal, sa vie et son caractère, ses écrits et son génie, par M. l'abbé Maynard. Paris, Dezobry et E. Magdeleine, 1850, 2 vol. in-8°.

Étude sur les Pensées de Pascal, par Ernest Havet, voor zijne uitgave van de *Pensées de Pascal*, Paris, Dezobry et E. Magdeleine, 1852. p. XI—LXIV.

Ritter, *Geschichte der Philosophie*. Bd. XI, S. 292 ff.

Een artikel van P. Hofstede de Groot over *Pascal* en *Quésnel* is geplaatst in de *Geschiedenis der Christelijke Kerk in Tafereelen*, 5e dl. p. 60 vlgg.

Port-Royal, par C. A. Sainte-Beuve, 2e édit. Paris, chez Hachette. 1860. Inzonderheid: t. II, livr. III, chap. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7; t. III, livr. III, chap. 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21.

Pascal, als apologet des Christenthums. Eine kirchengeschichtliche Studie von Hermann Weingarten, Leipzig, von Breitkopf und Hartel, 1863. In het Nederduitsch vertaald in de *Godgel. Bijdragen*, 1863, N°. 12.

Le Scepticisme. Aénéside — Pascal — Kant. Études pour servir à l'histoire critique du scepticisme ancien et moderne, par Émile Saisset. Paris, 1865, in-8°.

Études sur les Moralistes Français, suivies de quelques réflexions sur divers sujets, par M. Prevost-Paradol. Paris, chez Hachette, 1865, p. 80 et suiv.

Een artikel over *Jacqueline Pascal* vindt men in de *Critique et histoire de la philosophie*, fragments et discours, par Émile

Saisset (*Bibliothèque de philosophie contemporaine*) Paris, G. Baillière, 1865, p. 1 et suiv.

Logique de Port-Royal, suivie de trois fragments de Pascal sur l'autorité suprême en matière de philosophie, l'esprit géométrique et l'art de persuader, avec une introduction et des notes, par Charles Jourdain, Paris, L. Hachette, in-12°. 1860.

Blaise Pascal, *Lettres inédites à un provincial, précédées de l'histoire des Lettres Provinciales d'après l'édition de 1754, et observations littéraires* par François de Neufchâteau, in-12°. Garnier frères, Paris, 1864.

Jean Domat, par Victor Cousin, vertaald in de *Godgeleerde Bijdragen*, 1863, p. 643 en vlgg. (Tot kennis van Pascal is de lezing van dit werk aan te bevelen.)

2. *Beschouwingen, Aankondigingen en beoordeelingen zijn verder geplaatst in de volgende woordenboeken, tijdschriften en dagbladen:*

Bayle, *Dictionn. histor. et critique*, au mot: *Pascal*. VIe edit. Basil. 1741, t. III, p. 604 et suiv.

Bayle, *Nouvelles de la république des Lettres*, Déc. 1684.

Biographie universelle ancienne et moderne, etc., redigée par une société de gens de Lettres et de Savants. Paris, 1823, tom. XXXIII, p. 46 et suiv.

Annales de Philosophie Chrétienne. 1835, t. XI, p. 7, waarin een artikel van Th. Foisset.

Bulletin de Bibliographie, 1843, p. 107—108.

Biographie universelle ancienne et moderne, au dictionnaire de tous les hommes, etc. 16e vol. Bruxelles, 1843—1847, au mot: *Pascal*, p. 5 et suiv.

M. Franck, *Dictionnaire des sciences philosophiques*, article *Pascal*, t. IV, p. 558, Paris, 1849.

Hersog's Real-Encyclopaedie, ein artikel von J. P. Lange über *Pascal*, XIe thl. p. 131—140.

Literar-Anzeiger für Christl. Theologie, etc. herausgeg. von A. Tholuck. cf. 1832. N°. 41, p. 523. sqq.

Vermischte Schriften, grossentheils apologetischen Inhalts von A. Tholuck, Th. I. p. 224—247.

Steffens' *Abhandlung über Pascal* in der Berliner Academie der Wissenschaften, 1837.

Journal des Savants, 1839, p. 554.

Journal des Savants, avril-novembre 1842, waarin een artikel van Cousin: *Sur la nécessité d'une nouvelle édition des Pensées de Pascal*. Rapport à l'académie française. Herdrukt onder den titel: *Des Pensées de Pascal*, etc. Paris, 1843, in-8°. 2e édit. 1844.

Le Correspondant, avril 1843, waarin een artikel van Foisset, die een verslag geeft van Cousin's arbeid.

Revue de Deux-Mondes du 15 Mai, 1842, waarin een artikel van M. Lerminier.

Revue de Deux-Mondes du 15 Août, 1842, waarin een artikel van M. Libri.

Revue de Deux-Mondes du 15 Septembre, 1843, waarin een artikel van Victor Cousin.

Revue de Deux-Mondes, du 1 Juillet, 1844, waarin een artikel van Sainte-Beuve over het geschrift van Faugère: *Pensées, fragments*, etc.

Revue de Deux-Mondes du 15 Déc. 1844 — 15 Janvir 1845, waarin een artikel van V. Cousin, *Du Scepticisme de Pascal*.

Le Semeur du 22 Fevr. 1843, waarin een opstel van Vinet.

Le Constitutionnel du 7 Décembre 1844, waarin een artikel van een ongenoemden tegen het geschrift van Faugère: *Pensées, Fragments, etc.*

Revue Britannique, Janvier 1847, waarin een artikel: *Génie et Écrits de Pascal*, vertaald uit het Engelsch en opgenomen in de *Edimburg Review*, 1847.

Journal des Debats du 17 Mai 1847, een artikel van Sainte-Beuve.

Journal des Debats du 15 Septembre 1857, een artikel tegen Sainte-Beuve van M. Rigault.

Wissenschaftliche Abhandlungen, herausgeg. von Jacobi. Berlin, 1851, waarin 2 Abhandlungen van Aug. Neander: „Ueber die geschichtl. Bedeutung der *Pensées* Pascal's für die Religions-philosophie insbesondere" und: „*Pascal's Auffassung des eigenthümlich christlichen im Verhältniss zu der allgemeinen Weltbetrachtung und dem Allgemeinen des religiösen Bewusstseins.*"

Jül. Müller in der *Deutschen Zeitschrift für Christliche Wissenschaft und Leben*. 1853, N°. 80 ff.

Revue de théologie et de philosophie chrétienne. vol. 8, 1854, waarin verscheidene artikelen over *Pascal* van M. T. L. Fréd. Chavannes, die vooral aanwijst, welk eene rol het autoriteits-beginsel speelt in het leven van den schrijver der *Pensées*.

Revue Chrétienne 1re. année, 1854, p. 91 et suiv., p. 347 et suiv., p. 405 et suiv. artikelen van J. F. Astié, *L'apologie récusée par le Vicaire Savoyard et l'apologie irrécusable de Pascal*.

Revue Chrétienne du Novembre 1857, waarin een artikel van M. Vulliemin.

Revue Chrétienne du Septembre 1858, waarin een artikel van Edmond de Pressensé.

Bibliothèque Universelle Revue Suisse et Étrangère, LXIIIme Année. Nouvelle période 1858, t. I, p. 412 et suiv., p. 565 et suiv., t. II, p. 60 et suiv., waarin artikelen van M. Eugène Rambert, *Pensées de Pascal*. Conf. t. I, p. 142.

Bibliothèque Universelle Revue Suisse et Étrangère, LXIIIme Année. — Nouvelle periode 1858, t. II, p. 384 et suiv., waarin een artikel van Ernest Naville: „*L'apologie de Pascal a-t-elle vieilli?*”

Nouvelle Revue de Théologie du Juillet, Août et Octobre 1858, waarin artikelen van Edm. Schérer.

Le Lien, journal des Églises réformées de France, du 29 Janvier et 12 Février 1859, waarin opstellen van Frédéric Chavannes.

Boekzaal der geleerde wereld, enz. 1860, p. 521 vlgg., waarin eene voorlezing van Ds. J. J. van Toorenenbergen: *De strekking en het beginsel der schriften van Blaise Pascal*.

Alexandre Vinet par Ed. Schérer, dans les *Études critiques*, 1863, vertaald in het Nederd. in de *Bibliotheek van Moderne Theologie* door Maronnier, 5 dl. 1864, p. 10 en vlg. Dit opstel is lezenswaard, om den volgelijng van Pascal te leeren kennen.

B I J L A G E II.

Verskillende uitgaven en vertalingen van de Lettres Provinciales en Pensées van Pascal.

1°. *Lettres Provinciales.*

Eene naauwkeurige opgave van de verschillende uitgaven of éditieën (meer dan 40 in getal!!) en van de onderscheidene (Engelsche, Spaansche, Italiaansche, Duit-sche, Latijnsche) vertalingen der *Lettres Provinciales* met hare bestrijding vindt men in het onlangs verschenen geschrift, getiteld: „*Bibliographie historique de la compagnie de Jésus ou catalogue des ouvrages relatifs à l'histoire des Jésuites depuis leur origine jusqu'à nos jours*, par le P. Auguste Carayon, de la même compagnie. Paris, chez Auguste Durand, libraire, in-4°, p. 420, 421, 430 en 431, n°s 3146, 4247, 3147, 3217, 3224.

De voornaamste uitgaven in bovengemeld geschrift niet opgegeven. zijn o. a. nog:

Oeuvres complètes de Blaise Pascal. Édition de Ch. Lahure

et Co. Paris, Librairie de Hachette, 1860, 2 vol., vol. 1: de *Lettres Provinciales*, e. a. geschriften.

Lettres écrites à un Provincial par Blaise Pascal, précédées d'un Éloge de Pascal par M. Bordas Demoulin et suivies d'un Essai sur les Provinciales et le style de Pascal par François de Neufchâteau. Paris, Librairie de Firmin Didot frères. 1862.

2°. *Pensées.*

Al de uitgaven of bewerkingen van de *Pensées*, in haar geheel of gedeeltelijk vóór het jaar 1844 vindt men in de welbekende grond-editie, door Prosper Faugère bezorgd, onder den titel: *Pensées, fragments, et lettres de Blaise Pascal*, publiés pour la première fois conformément aux manuscrits originaux en grande partie inédits. Paris, 1844, 2 vol. in-8°. t. I, p. I, et suiv.

De voornaamste uitgaven na 1844 zijn:

Pensées choisies de Pascal, par M. P. Faugère, Paris, 1848, in-8°.

Pensées de Pascal, publiées dans leur texte authentique; précédées de la vie de Pascal, par Mad^{me} Perier, avec un supplément et d'une étude littéraire; et accompagnées d'un commentaire suivi par Ernest Havet, Paris, Dezobry et E. Magdeleine, 1852, in 8°, waarvan onlangs eene *editio minor* verschenen is.

Pensées de Pascal, disposées suivant un plan nouveau, édition complète d'après les derniers travaux critiques avec des notes, un index et une préface, par J. F. Astié, 2 vol. Paris et Lausanne, Georges Bridel éditeur, 1857, in-12°.

Oeuvres complètes de Blaise Pascal. Édition de Ch. Lahure et Co., librairie de Hachette. 2 vol. 1860, in-8°., waarvan het 1e dl. o. a. de *Pensées* bevat.

Pensées de Pascal, précédées de sa vie par Mme Perier, sa soeur, suivies d'un choix des *Pensées de Nicole* et de son *traité de la paix avec les hommes*. Paris, Firmin Didot Frères, 1861, 1 vol. in-8°.

De *Pensées* werden in het Duitsch vertaald o. a. door Kleuker in 1774, door K. A. Blech, met eene voorrede van A. Neander, Berlijn, 1840. In 1865 verscheen er eene nieuwe Duitsche vertaling: *Blaise Pascal's Gedanken über die Religion, nebst Briefen und Fragmenten verwandten Inhalts*. Für die Gebildeten unserer Zeit bearbeitet von Dr. Friedrich Merschmann. Halle, Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses. 1865, 1 vol. in-8°. In de voorrede belooft deze geleerde spoedig eene beschouwing te leveren over deze *Pensées* en het leven van Pascal.

Eene Hollandsche vertaling van een deel der *Pensées* werd geleverd door R. Posthumus, *Gedachten van Blaise Pascal over den mensch*, vertaald en met aantekeningen voorzien, enz. Groningen, bij J. Oomkens. 1839.

STELLINGEN.

I.

Pascal is scepticus geweest op wijsgeerig gebied.

II.

De geheele toewijding van Pascal aan een Christelijk leven wordt door een strijd, die in zijn gemoed plaats had, beter verklaard dan door een plotselingen schrik bij het ongeluk aan de brug de Neuilly, of door den ecstatischen toestand, die, gelijk men verhaalt, daarop gevolgd zou zijn.

III.

De bestrijding van de zedeleer der Jezuiten door Pascal heeft voortdurende waarde.

IV.

Na de wel weêrsproken, maar nog niet weêrlegde bestrijding van de zedeleer der Jezuiten door Pascal strekte het aan Paus Pius VII weinig tot eer, hunne orde geheel te herstellen, welke teregt door Clemens XIV bij de Bul „*Dominus ac Redemptor*” is opgeheven, „omdat het onmogelijk is aan de kerk een duurzamen vrede te verzekeren, zoolang die orde bestaat.”

V.

Het plan eener apologie, door Astié aan Pascal toegeschreven, is niet goed te keuren: tegenover hem moet het plan zijner apologie, door Étienne Perier opgegeven, gehandhaafd worden.

VI.

De uitgaven der „*Pensées*”, door Faugère en Astié bezorgd, kunnen niet onvoorwaardelijk worden aanbevolen.

VII.

Niet zonder nadere bepaling kan het oordeel van Pascal over de Joodsche godsdienst worden overgenomen: „*cette religion toute divine dans son autorité, dans sa durée, dans sa perpétuité, dans sa morale, dans sa conduite, dans sa doctrine, dans ses effets.*” (Faugère, *Pensées, Fragm. et Lettres*, t. II, p. 199).

VIII.

De Reformatie verdient met regt eene daad van het volk, van den Germaanschen stam, te heeten.

IX.

Ten onregte doet Hase met Karel den Groote eene nieuwe periode in de kerkgeschiedenis aanvangen.

X.

De afschaffing van de doodstraf is een eisch der *zuivere menschkunde* en der *Christelijke godsdienst*, terwijl het *welbegrepen maatschappelijk belang* dien eisch krachtig ondersteunt.

XI.

Tit. II : 13 hebben de woorden : τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ σωτήρος ἡμῶν betrekking op denzelfden persoon, die aanstonds daarna genoemd wordt: Ἰησοῦ Χριστοῦ.

XII.

Matth. XIII : 54 en verv., Marc. VI : 1 en verv., Joh. I : 45, 46, bewijzen niet, dat Jezus te Nazareth geboren is.

XIII.

Slechts bij eene juiste bepaling van de zondeloosheid van Jezus Christus kan hare werkelijkheid voldoende bewezen worden.

XIV.

Het geloof der Apostelen aangaande de opstanding van Jezus Christus uit de dooden is niet te verklaren, tenzij de Heer lichamelijk ten derden dage uit het graf verreezen is.

XV.

De onechtheid van Marcus XVI : 9—20, hoe dikwijls beweerd, is nog geenszins voldoende bewezen.

XVI.

Tusschen het verhaal der hemelvaart aan het einde van het Evangelie van Lucas, en dat aan den aanvang der Handelingen bestaat geen onverzoenlijke strijd.

XVII.

Het inwendig karakter van den tweeden brief van Petrus pleit voor zijn Apostolischen oorsprong, en de uitwendige bewijzen, tegen zijne echtheid aangevoerd, zijn in geenen deele beslissend.

XVIII.

De gezette prediking van het lijden des Heeren in de Christelijke kerk moet gehandhaafd worden.

XIX.

Bij de Evangelie-prediking moet in den regel het onderwerp uit den tekst worden afgeleid.

XX.

Bij de liturgische plegtigheden der openbare godsdienstoefening behoort eene redelijke vrijheid ten aanzien der formulieren gehandhaafd te worden.

XXI.

Het regt van de zoogenaamde moderne theologen, om in de Nederlandsche Hervormde kerk werkzaam te blijven, kan *in den tegenwoordigen reglementairen toestand dier kerk* onmogelijk op zoo onwedersprekelijke gronden betwist worden, dat zij *regtens* genoodzaakt zouden zijn die kerk te verlaten.

XXII.

Het juridisch-confessioneele standpunt is het eenig ware ter handhaving eener kerk, zoolang de gemeente, die in deze kerk haar eigenaardig organisme erkent, de belijdenis dier kerk als de hare aanneemt.

NALEZING.

Bladz. 52. *peccatum morale* moet zijn *peccatum mortale*.

„ 73. § 2 moet zijn § 3.

„ 97. „*Que j'en en sois jamais séparé*” moet zijn: „*Que je n'en sois jamais séparé*”.

Hier verder te wijzen op enkele fouten, die den zin niet verstoren, achten wij niet noodig. De lezer houde ze ons welwillend ten goede.

